

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Pripovjedačko-romaneskno djelo Jasmina Imamovića

Završni rad

Studentica:

Arijana Marić

Mentor:

Prof. dr. Sanjin Kodrić

Sarajevo, april, 2024.

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet

Arijana Marić

Indeks br. 3384/2020; redovna studentica

Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Pripovjedačko-romaneskno djelo Jasmina Imamovića

Završni rad

Oblast: Bošnjačka književnost

Mentor: Prof. dr. Sanjin Kodrić

Sarajevo, april, 2024.

University of Sarajevo - Faculty of Philosophy

Department of Literatures of the Peoples of Bosnia and Herzegovina

Narrative-novelistic work by Jasmin Imamović

Final thesis

Student:

Arijana Marić

Mentor:

Prof. dr. Sanjin Kodrić

Sarajevo, April, 2024.

Srdačno izražavam veliko poštovanje i neizmjernu zahvalnost mentoru, prof. dr. Sanjinu Kodriću, i piscu Jasminu Imamoviću što su mi poklonili nesebičnu podršku, dragocjene sugestije, savjete i pomoć u radu.

Sažetak rada

Cilj rada jeste analiza i interpretacija književnog djela Jasmina Imamovića kako bismo utvrdili na koji način pisac tumači i predstavlja priču o prošlosti Bosne i Hercegovine. Rad je podijeljen na tri dijela: prvi dio se odnosi na književno-političku vezu i prikaz pisanja književnih teoretičara, kritičara i drugih o književnom stvaralaštvu Jasmina Imamovića, drugi dio je posvećen poetici svjedočenja i ratnom pismu, dok se treći dio odnosi na romaneskne modele priče o prošlosti, odnosno modele historijskog pamćenja i historijskog romana. Prvi dio opusa: "Ubijanje smrti", "Besmrtni jeleni" i "Obožavatelj trenu" usmjeren je prema kulturi pamćenja, odnosno ratnom pismu i autobiografskom ispovijedanju. Drugi dio opusa čine historijski romani i/ili romani o historiji: "Molim te, zapiši", "Slana zemlja" i "Ljetopis o kralju Tvrtku" u kojima pisac vrši rekonstrukciju prošlosti i traga za tačkom bosanskohercegovačkog identiteta. On izdvaja četiri bitna "čvorišta" bosanskohercegovačke kulture pamćenja pomoću kojih vrši rekonstrukciju slike o prošlosti. Pisac na određen način vrši modernizaciju historije, jer iz pozicije angažiranog intelektualca izdvaja trenutke za koje smatra da su važni u sadašnjem i budućem razvoju države i društva.

Ključne riječi: *autobiografija, historijski romani, kultura pamćenja, poetika svjedočenja, priča o prošlosti, ratno pismo, rekonstrukcija prošlosti*

Abstract

The aim of the work is to analyze and interpret Jasmin Imamović's literary work to determine how the writer interprets and presents the story of the past of Bosnia and Herzegovina. The work is divided into three sections: the first section examines the literary-political connection presenting writings from literary theorists, critics, and others on Imamović's literary output; the second section is dedicated to the poetics of witnessing and war letter, while the third explores novelistic models of storytelling about the past, namely models of historical memory and the historical novel. The first section of Imamović's oeuvre: "Ubijanje smrti", "Besmrtni jeleni" and "Obožavatelj trenu" is centered on the culture of memory, that is, war letters and autobiographical reflections. The second section of the oeuvre consists of historical novels and/or novels about history: "Molim te, zapiši", "Slana zemlja" and "Ljetopis o kralju Tvrtku" where the writer reconstructs the past and searches for the point of Bosnian identity. He singles out four important "hubs" of the Bosnian culture of memory with which he reconstructs the image of the past. The author modernizes history in a certain way because, from the position of an engaged intellectual, he singles out moments that he considers important in the current and future development of the state and society.

Keywords: *autobiography, historical novels, culture of memory, poetics of testimony, a story about the past, war letter, reconstruction of the past*

Sadržaj:

1. Uvod	7
2. Književnost i politički svijet Jasmina Imamovića.....	10
3. Recepcija književnog djela Jasmina Imamovića u književnoj kritici i književnoj periodici	17
4. Književnost sjećanja.....	28
4.1. Poetika svjedočenja i ratno pismo	34
4.2. Autobiografska proza	37
4.2.1. “Ubijanje smrti”	43
4.2.2. “Besmrtni jeleni”	58
4.3. Pseudoautobiografija	69
4.3.1. “Obožavatelj trenu”.....	72
5. Romanesknii modeli priče o prošlosti u povijesnim romanima	81
5.1. Bosansko srednjovjekovlje	87
5.1.1. “Molim te, zapiši”	93
5.1.2. “Ljetopis o kralju Tvrtku”.....	108
5.2. Drugi svjetski rat i antifašistički pokret.....	132
5.2.1. “Slana zemlja”	136
6. Biografija Jasmina Imamovića.....	158
7. Razgovor s piscem	161
8. Zaključak.....	169
9. Literatura	177

1. Uvod

Tema završnog magistarskog rada jeste "Pripovjedačko-romaneskno djelo Jasmina Imamovića". U svijetu književnosti, Jasmin Imamović je pisac koji se oslanja na lično iskustvo, znanje i svoju ukupnu predstavu o životu. Rad obuhvata cjelokupan piščev opus koji se sastoji od jedne pripovjedačke zbirke i pet romana. Njegov opus podijelili smo na dva dijela, na tekstove koji su napisani u okviru autobiografskog žanra i tekstove u okviru historijskog romana ili romana o historiji.

U bosanskohercegovačku književnost, a samim tim i bošnjačku književnost, Imamović je ušao 1994. godine objavljivanjem pripovjedačke zbirke "Ubijanje smrti". Zbirka je doživjela svoja četiri izdanja: godine 1994. u izdavačkoj kući – "Vrelo Bosne i Hercegovine" sa suizdavačem – "SENS Zagreb", godine 1995. u: "Radio Kameleonu Tuzla" sa suizdavačem – "Grafocoop", godine 2000. u Zagrebu u izdavačkoj kući – "Meandar i Kika graf" i četvrto izdanje godine 2003. na slovenačkom jeziku u Mariboru u izdavačkoj kući – "Litera". Dvije godine nakon objavljivanja pripovjedačke zbirke, godine 1996. objavio je roman "Besmrtni jeleni" u izdanju – "Radio Kameleona Tuzla" i "Bosanske biblioteke" u Klagenfurtu (Austrija). Roman je preveden na španski jezik i objavljen u meksičkom sedmičnom listu "Momento" 1997. godine, a istovremeno je emitovan na meksičkom radiju "Pueblo". Također, roman je objavljen 1999. godine u nastavcima "Oslobođenja". Roman "Obožavatelj trenu" objavio je godine 2003. u izdanju – "Meandra" u Zagrebu i Buybook-a u Sarajevu, a drugo izdanje godine 2005. u izdavačkoj kući – "Zoro" (Sarajevo – Zagreb). "Obožavatelj trenu" objavljen je godine 2004. pod nazivom "Oboževalec trenutka" na slovenačkom jeziku u izdavačkoj kući – "Litera" u Mariboru. Također, roman je objavljen i 2007. godine na mađarskom jeziku "Pillanatimádó" u izdavačkoj kući Jelenkor Alapítvány u Pečuhu. Pripovjedačka zbirka "Ubijanje smrti" i roman "Besmrtni jeleni" pripadaju autobiografskom žanru, dok roman "Obožavatelj trenu" pseudoautobiografskom žanru.

Drugi dio Imamovićevog opusa odnosi se na godinu 2009. kada je objavio povijesni roman "Molim te, zapiši" u izdavačkoj kući – "V. B. Z. Zagreb" sa suizdavačima – "V. B. Z. Sarajevo" i "V. B. Z. Beograd". Roman je objavljen godine 2010. na mađarskom jeziku pod nazivom "Jegyezd le kérlek", zatim godine 2014. "Prosim te, zapiši (Zgodovinski roman)" na slovenskom jeziku u izdavačkoj kući – "KUD Apokalipsa". Nakon toga, Imamović je godine 2015. objavio povijesni roman zasnovan na istinitim događajima i ličnostima "Slana zemlja" u izdavačkoj kući – "V. B. Z. Zagreb" sa suizdavačima – "V. B. Z. Sarajevo" i "V.

B. Z. Beograd”. Roman “Slana zemlja” objavljen je i na mađarskom jeziku 2017. godine pod nazivom “Sós föld” u izdavačkoj kući – “Pècsi Testvèrvárosi Egyesület”. Posljednjim objavljenim romanom, “Ljetopis o kralju Tvrtku”, Imamović je postao prvim bosanskohercegovačkim i bošnjačkim književnikom koji je napisao roman-hroniku o prvom bosanskom kralju. Roman je objavljen godine 2019. u dva izdanja u izdavačkoj kući – “Ladi Tuzla”. U drugom dijelu opusa, analizirajući događaje iz prošlosti, pisac je tumačio bosanskohercegovačku historijsku dramu tako što je tragao za tačkom i važnom potvrdom bosanskohercegovačkog i bošnjačkog identiteta.

O izvrsnom Imamovićevom književnom stvaralaštvu pisali su brojni književni teoretičari, književnici, kritičari, profesori i filmski redatelji, naprimjer: Robert Perišić, Julijana Matanović, Sead Šemsović, Enver Kazaz, Gradimir Gojer, Abdulah Sidran, Uzeir Bukvić, Branko Lustig, Čedo Prica Plitvički, Filip David, Mile Stojić, Denis Derk, Faruk Šehić, i tako dalje. Pored bogate književne kritike, Imamovićevi tekstovi uvršteni su u antologije. Tako se njegove priče od 1999. godine nalaze u “Izboru suvremene priče autora iz Bosne i Hercegovine Evakuacija” autora Dragoslava Dedovića u izdanju – “Feral Tribuna”, zatim godine 2008. u “Panorami savremene BH priče Pod pritiskom” gdje je uvršten kao jedan od najboljih bosanskohercegovačkih pisaca ratnih priča. Čedo Prica Plitvički 2001. godine u izdavačkim kućama – “Konzor” i “Prometej” u Zagrebu objavljuje knjigu “Bilježnica namjernog sjećanja II” u kojoj pohvalno piše o pripovjedačkoj zbirci “Ubijanje smrti” i romanu “Besmrtni jeleni”. Zatim, Julijana Matanović 2012. godine u knjigu “Sumnja.strah@povijest.hr” uvrštava predgovor Imamovićevog romana “Molim te, zapiši”. O njegovim djelima pisali su: bosanskohercegovački, hrvatski, mađarski, slovenski, poljski, njemački i drugi časopisi. Imamović je za književni rad nagrađen međunarodnom nagradom srednjoevropskih izdavača “Zlatni lovor” od austrijske fondacije “KulturKontakt”.

Jasmin Imamović, angažirani intelektualac, svojim djelima doprinosi historijskom obrazovanju nacije tako što: izdvaja lično traumatsko iskustvo, bitne događaje iz prošlosti i historijske junake ističući bitne tačke bosanskohercegovačkog identiteta. Ključna odrednica Imamovićevog pripovjedačko-romanesknog djela jeste “medij pamćenja” koji ima intenciju za tumačenjem bosanskohercegovačke slike prošlosti. Pisac je usmjeren na kulturološko pamćenje u svrhu rekonstrukcije¹ identiteta te uspostavlja četiri bitna perioda

¹ U magistarskom radu termin “rekonstrukcija” koistimo u značenju: utvrđivanje i prikazivanje nekadašnjeg izgleda, stanja ili toka čega što je postojalo ili se dogodilo u prošlosti (prema tragovima, sjećanju itd.). Vidjeti u: *Rječnik bosanskoga jezika* (2010).

bosanskohercegovačke priče o prošlosti: srednjovjekovni period, Drugi svjetski rat, život Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u okviru Socijalističke Jugoslavije i period odbrane od Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.²

Cilj rada jeste analiza i interpretacija cjelokupnog književnog djela Jasmina Imamovića kako bismo utvrdili na koji način on tumači i predstavlja priču o prošlosti Bosne i Hercegovine. Dakle, pisac iz historije Bosne i Hercegovine izdvaja četiri bitna “čvorišta” kulture pamćenja i tako vrši rekonstrukciju slike o prošlosti. Posebno je detaljan u prikazivanju prošlih vremena, a njegova djela obogaćena su provjerljivim historijskim informacijama i stvarnim historijskim junacima.

U prvom dijelu rada pažnja je usmjerena na književno-političku vezu, zatim na prikaz pisanja književnih teoretičara, kritičara i drugih o književnom radu Jasmina Imamovića. Drugi dio je posvećen poetici svjedočenja i ratnom pismu, dok je treći dio rada posvećen romanesknim modelima priče o prošlosti, odnosno modelima historijskog pamćenja i historijskog romana. Dakle, u drugom dijelu bavili smo se analizom i interpretacijom: “Ubijanja smrti”, “Besmrtnih jelena” i “Obožavatelja trena”, a u trećem: “Molim te, zapiši”, “Slane zemlje” i “Ljetopisa o kralju Tvrtku”. Osim toga, rad sadrži razgovor s piscem kao i njegovu biografiju.

² Jasmin Imamović: “Naš identitet je ovdje, u našoj majci, u našoj Bosni!” Dostupno na: <https://srebrenik.ba/u-domu-kulture-u-srebreniku-promoviran-roman-ljetopis-o-kralju-tvrtku/>
Pristupano: 21. 4. 2023. g.

2. Književnost i politički svijet Jasmina Imamovića

Jasmin Imamović je angažirani pisac i izuzetno uspješan političar koji je od 1994. godine pa do danas objavio šest književnih djela, od toga jednu pripovjedačku zbirku i pet romana.³ Na Općim izborima 2022. godine u Socijaldemokratskoj partiji Bosne i Hercegovine (SDP) dobio je najveći broj glasova što mu je omogućilo status zastupnika u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.⁴ Nakon toga Imamović je svojom voljom napustio funkciju gradonačelnika Tuzle na kojoj je proveo dvadeset i dvije godine, duže od bilo koga u historiji Tuzle. On je živući pisac koji je svoje cjelokupno književno djelo posvetio interpretaciji prošlosti Bosne i Hercegovine te utjecajna ličnost koja je u političkom smislu neprestano radila na izgradnji i jačanju države i svih građana. U vezi s tim, možemo kazati da je Jasmin Imamović cijeli život posvetio Bosni i Hercegovini u književno-kulturnom i političkom pogledu.

Nakon čitanja cjelokupnog opusa Jasmina Imamovića, zaključili smo da njegovo djelo za bosanskohercegovačku, a ujedno i bošnjačku književnost, predstavlja neprocjenjivo i nedovoljno istraženo književno blago. U vezi s tim, Imamovićeva književna djela zaslužuje veću pažnju jer govori o ključnim trenucima bosanskohercegovačke historije. U sadašnjem vremenu, upornog i neprekidnog osporavanja bosanskohercegovačke državnosti i suvereniteta, Imamovićeva književnost postala je angažirana i važna kao ogromna snaga za očuvanje identiteta Bosne i Hercegovine. Kvalitet i značaj njegovog opusa stvorili su potrebu za pisanjem prvog rada o pripovjedačko-romanesknom djelu Jasmina Imamovića.

Posebno je važna činjenica da se Jasmin Imamović književnošću i politikom počeo baviti istovremeno i to u najtežim trenucima historije Bosne i Hercegovine. Zbog toga se njegovo političko i književno stvaralaštvo konstantno prepliću.

U toku Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Imamović je bio na poziciji sekretara Općine Tuzla i sekretara ratnog Predsjedništva Općine Tuzla. Dakle, bio je zadužen za organizaciju otpora Agresiji te uporedo pisao pripovjedačku zbirku "Ubijanje smrti" i roman "Besmrtni jeleni", koji svjedoče o odbrani Bosne i Hercegovine i Tuzle. Nakon Agresije,

³ Više o Imamovićevom političkom životu pročitati na:

https://www.wikiwand.com/bs/Razgovor:Jasmin_Imamovi%C4%87 Pristupano: 21. 4. 2023. g

⁴ Dostupno na: https://www.izbori.ba/Rezultati_izbora/?resId=32&langId=1#/2/1/0/0/01353 Pristupano: 5. 4. 2023. g.

Jasmin Imamović, kao gradonačelnik bitno je utjecao na spomeničku i manifestacionu kulturu Tuzle.

U gradonačelničkim političkim govorima, Jasmin Imamović je neprekidno isticao važnost multikulturalnog bića Bosne i Hercegovine. Dobitnik je mnogobrojnih domaćih i stranih priznanja za širenje misije tolerancije i zajedničkog života. “Mi moramo biti angažirani ljudi, angažirani intelektualci koji svakodnevno brane mir i harmoniju od disharmonije”.⁵ Imamović je često ponavljao u javnim obraćanjima tezu da je antinacionalizam najviši nivo bosanskohercegovačkog, odnosno bošnjačkog patriotizma. U vezi s tim, Imamović period Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije smatra važnim razdobljem za kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine o čemu piše u romanu “Obožavatelj trena”.

Jasmin Imamović je istaknuti antifašista. U političkim govorima naglašavao je činjenicu da je državnost Bosne i Hercegovine obnovljena zasjedanjima ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a te da je naša domovina, u antifašističkoj borbi svih naroda i narodnosti, ponovo rođena. Osim toga, napominjao je da su građani Bosne i Hercegovine dali više od svih u bivšoj Jugoslaviji, u pobjedi “Planete nad Hitlerom”, jer su se odlučujuće vojne i političke bitke i pobjede, antifašista i Tita, dogodile na prostoru Bosne i Hercegovine.⁶ Zbog toga ne čudi što je Imamović objavio roman “Slana zemlja” koji predstavlja svjedočanstvo o herojskoj borbi antifašista u Drugom svjetskom ratu. Važno je istaknuti da je “Slana zemlja” jedan od rijetkih romana posvećenih antifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu, koji je objavljen nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.⁷ Također, Imamović je kao gradonačelnik izgradio Plato narodnih heroja iz Drugog svjetskog rata, gdje se nalaze biste

⁵ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=z7hYi7sup5I&list=WL&index=168&t=7s> Pristupano: 22. 4. 2023. g.

⁶ Imamović: “Tito će se pamtili četiri stoljeća, ne samo četiri decenije. A mislim da je najviše Tito volio i zadužio Bosnu i Hercegovinu i da je Bosna i Hercegovina najveći Titov dužnik. (...) Dakle, Tito zna da je ovdje dobio Drugi svjetski rat. (...) Ovdje se dogodilo i prvo oslobođenje najvećeg oslobođenog grada u Evropi Tuzle. (...) Morate znati da je Titovo djelo i Tito kao simbol sada najjači štit suverenosti, nezavisnosti i snazi Bosne i Hercegovine i snazi njenog bića, a njeno biće je zajednički život ili bratstvo i jedinstvo.” Više o tome na: <https://www.youtube.com/watch?v=no-AY3PD8hg&t=175s> Pristupano: 22. 4. 2023. g.

⁷ “Rijetki su danas povijesni romani, pogotovo oni o Drugom svjetskom ratu, a baš takvog odlučio je napisati suvremeni bosanski književnik Jasmin Imamović, znan i kao vrlo uspješan gradonačelnik Tuzle tamo još od 2001. godine. Naravno, sukladno ljubavi prema svom zavičaju, ali i Bosni u cjelosti, Imamović se odlučio za priču o Drugom svjetskom ratu u Tuzli pa nam Slana zemlja predočava mnogo od onoga što se u tom bosanskom gradu događalo od predratnih pa do završnih dana rata.” (Krpmotić 2015)

narodnih heroja i spomenik Josipu Brozu Titu. On smatra da je Armija Republike Bosne i Hercegovine prva antifašistička sila koja se suprotstavila novom fašizmu u Evropi pa je na Aleji slobode podigao spomenike herojima Drugog svjetskog rata i spomenike herojima odbrane Bosne i Hercegovine od Agresije.⁸ Također, Imamović je kao dugogodišnji gradonačelnik Tuzle svake godine obilježavao 2. oktobar kao Dan oslobođenja grada koji predstavlja pobjedu nad fašizmom i agresijom, 27. juli Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, kao i 25. novembar 1943. kao Dan državnosti. Imamović njeguje antifašističku tradiciju kao planetarnu vrijednost te antifašizam smatra važnim faktorom zajedničkog života.⁹

Preplitanje Imamovićevog književnog i političkog života posebno je vidljivo u romanima “Molim te, zapiši” i “Ljetopisu o kralju Tvrtku”. Tako u romanu “Molim te, zapiši” pisac govori o agresiji srpskog cara Dušana Silnog na Bosnu u vrijeme vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića 1350. godine. Roman je objavljen 2009. godine kada je u Tuzli izgrađen Trg Slobode, najveći trg u Bosni i Hercegovini. Na Trgu dominira fontana ukrašena reljefnim slikama motiva, natpisa i povelja sa srednjovjekovnih stećaka, grba Bosne u doba bana Stjepana II Kotromanića, kao i prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića.

Dokumentarni film reditelja Ahmeda Imamovića “Grad na zru soli” iz 2006. godine govori o preporodu Tuzle pod rukovodstvom Jasmina Imamovića. U vezi s tim, izdavač Eda (razvojna agencija) uvrstila je Imamovića kao gradonačelnika u knjigu “Bukvar dobrog liderstva” (2008). U centralnom parku Jasmin Imamović 2012. godine izgradio je spomenik prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. Također, u parku se nalazi obelisk posvećen Povelji Kulina bana u znak kontinuiteta bosanskohercegovačke državnosti. U vezi s tim, sedam godina nakon podizanja spomenika prvom bosanskom kralju, Imamović je objavio “Ljetopis o kralju Tvrtku” kao prvi roman napisan o najvećem vladaru Bosne i Hercegovine u čitavoj njenoj historiji. Roman je doživio pozorišnu adaptaciju u produkciji Bosanskog kulturnog centra Sarajevo, u režiji Dine Mustafića i dramaturgiji Željka Hubača. Osim toga, u toku 2023. godine, počele su pripreme za prvu bosanskohercegovačku kraljevsku operu koja

⁸ Imamović: “Armija Bosne i Hercegovine suprotstavila se agresiji i branila je prvo višestoljetne korijene državnosti Bosne i Hercegovine, a zatim duboke antifašističke korijene Bosne i Hercegovine, tekovine ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Zato obilježavamo Dan armije Bosne i Hercegovine koja je građane Bosne i Hercegovine branila od agresije.”

Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=VPvUYsfvorU> Pristupano: 18. 4. 2023. g.

⁹ Više o tome na: <https://www.youtube.com/watch?v=tP7N1U7oIog> Pristupano: 18. 4. 2023. g.

je zasnovana na Imamovićevom djelu – “Ljetopis o kralju Tvrtku”.¹⁰ Početkom 2024. godine objavljen je dokumentarni film “Pannica na zrnju soli” u režiji Dine Mustafića. “Film govori o jednom gradu i jednom vremenu, o ljudima koji su bili na odgovornim mjestima i koji su radili iz ljubavi prema tom gradu i iz želje da se identitet tog grada promijeni shodno tendencijama 21. vijeka.”¹¹ Osim toga što film govori o Panonskim jezerima u Tuzli, to je i film o Jasminu Imamoviću, njegovom političkom radu i zalaganju za turizam grada Tuzle.

Svake godine, Jasmin Imamović, govori o kontinuitetu bosanskohercegovačke državnosti povodom obilježavanja 25. novembra – Dana državnosti. U obraćanjima često naglašava: da osnivačem suverenosti smatra prvog kralja, da dijelovima kontinuiteta državnosti smatra i periode prije osnivanja bosanskog kraljevstva, zatim period Drugog svjetskog rata kao i period Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i vrijeme odbrane nezavisnosti. Tako je Jasmin Imamović kao književnik pisao o onome o čemu je govorio kao političar, odnosno gradonačelnik.

Osnivač je književnih susreta “Cum grano salis Tuzla” i književne nagrade “Meša Selimović” za najbolji roman na govornom području Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Osnovao je 2009. godine Međunarodni festival savremene umjetnosti mladih, “Kaleidoskop”, koji povezuje umjetnike iz različitih sredina. “Kaleidoskop” predstavlja simbol harmonizacije odnosa među razlikama i postizanjima jedinstva različitosti, što je prožeto kroz sva književna djela Jasmina Imamovića. Zatim, osnovao je Centar za kulturu u Tuzli. U septembru 2022. godine otvorio je Kuću bosanskog jezika kao posvetu bosanskom jeziku i autoru najstarijeg južnoslavenskog rječnika štokavskog narječja u Evropi, Tuzlaku, Muhamedu Hevajji Uskufiju. Jasmin Imamović je Tuzlu vodio prve dvije decenije 20. stoljeća i u tom periodu je preporodio grad.

U njegovim književnim djelima vidljivo je zalaganje za očuvanje multikulturalnog bića Bosne i Hercegovine koje je javno propagirao u političkim govorima. Opus Jasmina Imamovića može se nazvati i memorijalnim djelom, jer pisac fokus stavlja na insceniranje sjećanja i identiteta tako što uspostavlja vezu između koncepata pamćenja/sjećanja, identiteta i književnosti (usp. Agić 2010: 30). U vezi s tim, njegovo cjelokupno propovjedačko-romaneskno djelo sadrži elemente političkog romana jer je Imamović istovremeno pisac koji

¹⁰ Više o tome na: <https://tuzlainfo.ba/index.php/novosti/item/200034-po-romanu-jasmina-imamovica-poceo-rad-na-prvoj-bh-kraljevskoj-operi-tvrtko-kralj-bosanski/> Pristupano: 5. 7. 2023. g.

¹¹ Više o tome na: <https://www.klix.ba/magazin/film-tv/dino-mustafic-uradio-dokumentarac-o-panonskim-jezerima-slane-lagune-su-ozivjele-grad/240112132> Pristupano: 13. 01. 2024. g.

piše isključivo o Bosni i Hercegovini i političar koji radi samo za dobrobit svoje zemlje. On je dubinu i vitalnost svog književnog djela postigao aktivnim sudjelovanjem u javnom, intelektualnom, multidiscipliniranom, historiografskom, političkom angažmanu u Bosni i Hercegovini (usp. Karić 2019: 174).

Imamović je često naglašavao da je Tvrtko I Kotromanić otac bosanske suverenosti te da mu treba posvetiti više pažnje unutar bosanskohercegovačke manifestacione kulture i spomeničke kulture.¹² Tako su Tuzla i gradonačelnik, Jasmin Imamović, 2012. godine prvi podignuli spomenik prvom i najvećem bosanskom kralju. Imamoviću je Tvrtko I Kotromanić inspirativna ličnost s briljantnom biografijom koja odaje utisak napetog trilera.¹³

Istaknute ličnosti bosanskohercegovačke političke i književne scene smatraju da je posebno “Ljetopis o kralju Tvrtku” načinio bitan pomak, kako u književno-kulturnom tako i u političkom životu Bosne i Hercegovine. Naprimjer, bivši član Predsjedništva SFRJ i bosanskohercegovački političar, Bogić Bogićević¹⁴ kazao je na promociji “Ljetopisa” da je Imamovićev roman važna poruka koja dokazuje da je Bosna i Hercegovina bila starija od svih njenih sadašnjih naroda u vrijeme kralja Tvrtka I Kotromanića.¹⁵ Također, književnik i znanstveni radnik, Hadžem Hajdarević smatra da je “Ljetopis o kralju Tvrtku” važan roman jer predstavlja veliki doprinos za bosanskohercegovačku književnost te da je Jasmin Imamović kao pisac činjenično, a u isto vrijeme književno-estetski i relevantno pokazao dio bosanske povijesti što jeste odvažan i vrlo uspješan podvig.¹⁶ Na predstavljanju “Ljetopisa”, redovni profesor, doktor književnih nauka, Sanjin Kodrić naglasio je da je roman vrsta sinegdohe, odnosno metonimije koja govori uopće o povijesti Bosne i vremenu kada je ona bila najznačajnija država u ovom dijelu Evrope, kada je bila zemlja koja najviše korespondira sa onim što su naši snovi o Bosni i o tome kakva bi ona nekada mogla postati.¹⁷ Predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine, iz reda bošnjačkog naroda, doktor

¹² Više o tome na: <https://www.nedjelja.ba/hr/iz-zivota/razmisljanje/dvije-bosanske-sudbine-dvojice-kotromanica/20259> Pristupano: 21. 4. 2023. g.

¹³ Više o tome na: <https://rtv7.ba/arhive/193292> Pristupano: 21. 4. 2023. g.

¹⁴ Bogić Bogićević je odigrao historijsku ulogu na sjednici Predsjedništva SFRJ (12. mart 1991. g.) kada je hrabro glasao protiv vojne intervencije, to jeste protiv uvođenja izvanrednog stanja u SFRJ. Njegov glas je prevagnuo i tako je spriječena vojna intervencija JNA.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Dostupno na: <https://tuzlanski.ba/carsija/jasmin-imamovic-ljetopis-o-kralju-tvrtku-je-roman-koji-nam-daje-za-pravo-da-nekome-ko-kaze-neodrziva-bih-odbrusimo-argumentirano-i-mocno-foto/> Pristupano: 21. 4. 2023. g.

¹⁷ Više o tome na: <http://www.preporod-brcko.ba/page/predstavljanje-knjige-ljetopis-o-kralju-tvrtku-aut> Pristupano: 24. 5. 2023. g.

historijskih nauka, Denis Bećirović ističe da je Imamovićev roman važan doprinos za historiografiju Bosne i Hercegovine jer pruža vjerodostojan prikaz prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi.¹⁸ Osim toga, Bećirović izjavljuje:

“Želim još istaknuti da ovo nije samo roman o prošlosti, jer Imamović na određen način, govori o budućnosti. Roman ima jednu opću poruku, a to je da podijeljeni i razjedinjeni uvijek smo predmet velikih manipulacija. Ujedinjeni i okupljeni oko pravih vrijednosti imamo velike šanse. To je poruka ne samo o prošlosti Bosne i Hercegovine nego i svojevrsan putokaz za budućnost”.¹⁹

Na dan obilježavanja i potpisivanja Povelje Kulina bana, gradonačelnica Sarajeva, Benjamina Karić, 29. augusta 2023. godine podignula je spomenik bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću, preko puta zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine.²⁰ Ubrzo nakon podizanja spomenika, počela su politička, odnosno nacionalistička, ideološka prisvajanja prvog bosanskog kralja. Gradonačelnik Banja Luke, Draško Stanivuković, optužio je gradonačelnicu Sarajeva da prekraja historiju i prisvaja srpskog kralja.²¹ Zloupotrebu prvog bosanskog kralja, oca suverenosti, Jasmin Imamović je razgovoru na televiziji N1 komentirao:

“Bilo je nekih pisanja u Srbiji, u RS-u, bilo je nešto u govoru gospodina Milorada Dodika, evo sad se spomenik prvom bosanskom kralju podiže u Banja Luci. Dakle, ja to doživljam kao spomenik Bosni i Hercegovini jer on nije bio ni ban ni kralj RS-a, nego Bosne. (...) Niko ga posebno nema pravo prisvojiti sebi, a svi zajedno imamo pravo. Dakle, on zaista je po ocu bio, ako govorimo na jeziku onog vremena, potomak bošnjačke dinastije Kotromanića koja je najduže u srednjem vijeku vladala Bosnom, po majci koja je iz Klisa iz Hrvatske bio je potomak hrvatske kneževske obitelji Šubića, a po baki iz Srbije, srbijanske dinastije Nemanjića. Prema tome, samo je on mogao po tadašnjem međunarodnom pravu biti kraljem i Bošnjanima i Srbima i Hrvatima”.²²

¹⁸ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=4E7h3IZjTn0&t=150s> Pristupano: 1. 9. 2023. g.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Više o tome pročitati na: <https://www.aa.com.tr/ba/kultura-i-umjetnost/u-sarajevu-postavljen-spomenik-bosanskom-kralju-tvrtku/2978261> Pristupano: 1. 9. 2023. g.

²¹ Dostupno na: https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/stanivukovic-ljut-zbog-spomenika-bosanskom-kralju-tvrtku-i-politicko-sarajevo-prekraja-historiju/510759#google_vignette Pristupano: 1. 9. 2023. g.

²² Vidjeti na: https://www.youtube.com/watch?v=0P9s_ooSh38&t=333s Pristupano: 15. 9. 2023. g.

Politički i književni rad Jasmina Imamovića bitno je promijenio spomeničku kulturu Bosne i Hercegovine. On je prvi podigao spomenik prvom bosanskom kralju i napisao roman-hroniku o Tvrtku I Kotromaniću. Šehić (2019: 408) naglašava da dodatni značaj “Ljetopisa” jeste to što će čitalac nakon završetka čitanja knjige poželjeti da sazna više o srednjovjekovnoj bosanskoj državi i periodu kralja Tvrtka. Tako je na osnovu njegovog “Ljetopisa o kralju Tvrtku” nastala pozorišna predstava “Kralj Tvrtko”. U toku su pripreme za prvu bosanskohercegovačku kraljevsku operu o Tvrtku I Kotromaniću, a podignut mu je i spomenik u Sarajevu. U vezi s tim, možemo kazati da je Jasmin Imamović izuzetno angažirani intelektualac koji je svoj politički i književni život posvetio Bosni i Hercegovini. On doprinosi daljnjem skidanju vela zaborava sa jedne od najvećih historijskih ličnosti ne samo Bosne nego i cijelog Balkana (usp. Šehić 2019: 408).

3. Recepcija književnog djela Jasmina Imamovića u književnoj kritici i književnoj periodici

Književna kritika već tri desetljeća dijeli mišljenje da je Jasmin Imamović izuzetno nadaren književnik koji je svoj opus posvetio istraživanju ključnih trenutaka bosanskohercegovačke, to jeste bošnjačke prošlosti. Stoga smo posvetili posebnu cjelinu koja prikazuje recepciju književnog djela Jasmina Imamovića te smo se bavili prikazom sljedećih tekstova:

1. Bukvić, U. (2005) "Ljubavna priča sa Tušnja", u: Nepoznat izvor.
2. David, F. (2019) "Ljetopis o kralju Tvrtku je značajan doprinos bosanskoj književnost", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*, a. Imamović, J. Tuzla: Ladi. Str. 401.
3. David, F. (2015) "Roman", u: Nepoznat izvor.
4. Dizdar, J. (2015) "Dva Jasmina i Halid očarali Zagrepčane", u: Dnevni list *Oslobođenje*. Sarajevo: Oslobođenje. Str. 33.
5. Derk, D. (2015) "Knjiga koja želi vratiti antifašizmu građanska prava i dostojanstvo", u: Nepoznat izvor.
6. Đekić, V. (2000) "Gradovi svjetlosti, gradovi tame", u: Časopis za društvene i humanističke znanosti *Mediterran*. Zagreb: Mediteran Publishing. Str. 6.
7. F. Z. (1996) "Sveti oblik života", u: Dnevni list *Oslobođenje*. Sarajevo: Oslobođenje. Str. 12.
8. Gojer, G. (1997) "Moj izbor najboljih knjiga", u: Politički i kulturni magazin *Ljiljan*. Sarajevo: Stranka demokratske akcije. Str. 38.
9. Jazvić, D. (1996) "Pisac sa sviješću", u: Dnevni list *Večernje novine*. Sarajevo: FAP. Str. 9.
10. Karić, B. (2019) "Ljetopis o kralju Tvrtku", u: Časopis za kulturnu historiju *Gračanički glasnik*. Gračanica: Monos. Br. 47. Str. 173-175.
11. Kazaz, E. (2005) "Ljubav, uprkos svemu", u: *Obožavatelj trena*, a. Imamović, J. Sarajevo-Zagreb: Naklada ZORO. Str. 119-125.
12. Krmpotić, M. (2015) "Literarni okvir za stvarne ličnosti i povijesne činjenice", u: Časopis za društvene i humanističke znanosti *Mediterran*. Zagreb: Mediteran Publishing. Str. 6.
13. Kujundžić, A. (2006) "Obožavatelj trena (autobiografski i politički roman)", u: Časopis za kulturnu historiju *Gračanički glasnik*. Gračanica: Monos. Br. 21. Str. 101-103.
14. Lustig, B. (2015) "Osvrt na djelo", u: Nepoznat izvor.

15. L. A. (XX) "Drama koja se čita u jednom dahu!", u: *Časopis Legat*. Beograd: Random House.
16. Matanović, J. (2012) "Zapisala sam, Jasmine", u: *Sumnja.strah@povijest.hr*. Zagreb: V. B. Z. Str. 52-65.
17. Perišić, R. (2000) "Sugestivan antiratni roman lišen političkih strasti", u: *Časopis Globus*. Zagreb: Hanz Media d.o.o. Br. 516. Str. 96.
18. Prica, Č. (1998) "Mostovi", u: *Bilježnice namjernog sjećanja II*. Zagreb: Konzor. Str. 196-207.
19. Piralić, V. (2009) "Promocija knjige Jasmina Imamovića", u: Online magazin *Žurnal*.
20. Stojić, M. (2015) "Bosna je slana od znoja, krvi i suza: Svaka svjetska drama ovdje je dramatičnija, a evropska tragedija tragičnija", u: Online magazin *Depo*.
21. Stojić, M. (2019) "Vješto, čitljivo, s briljantnim pasažima", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*. Tuzla: Atlantik BB. Str. 403-404.
22. Šehić, F. (2019) "O Bosni, jelenima, zvijezdama, rijekama", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*. Tuzla: Atlantik BB. Str. 405-409.
23. Šemsović, S. (2003) "Veliki roman pisan kistom velikog Miroa", u: *Časopis Lica*. Br. 7, 8, 9. Str. 147-148.
24. Nepoznati autor. (1999) "Jasmin Imamović, scenarist filma Besmrtni jelen, u Parizu je proglašen najboljim književnim autorom!", u: *Časopis Globus*. Br. 441. Str. 89.

"Ubijanje smrti"

Književni kritičar Robert Perišić u 516. broju "Globusa", 27. 10. 2000. godine objavljuje tekst pod nazivom "Sugestivan antiratni roman lišen političkih strasti". Perišić pristupa interpretaciji prve Imamovićeve pripovjedačke zbirke "Ubijanje smrti". U uvodnom dijelu teksta, Perišić (2000: 96) obrazlaže tvrdnju da je bosansko pismo bilo superiorno po tome što je bilo ljudskije i humanističnije, jer nisu vladale rasne i nacionalističke paradigme, jer je tu svaki lik – bez obzira na porijeklo mogao imati svoje ljudsko lice. Jasmin Imamović je napisao snažnu i potresnu antiratnu knjigu priča s romanesknim elementima: u tom smislu objedinjuje je prvo lice autobiografskog pripovjedača, kao i mnogi stvarni likovi koji se pojavljuju: od Juke Prazine do Vahida Halilhodžića (usp. Perišić 2000: 96). Važno je istaknuti da Perišić (2000: 96) navodi da je "Ubijanje smrti" autobiografsko svjedočanstvo rata velike dinamike koje ne gnjavi kakvom intimističkom meditativnošću jer je autor bio sam akter ratnih događaja. Zbirka se sastoji od priča koje sadrže: trilersku napetost, emotivni portret stvarnih i tragičnih junaka dok neke spadaju u proznu političku fenomenologiju (usp. Perišić

2000: 96). Uz antiratno određenje, Perišić (2000: 96) smatra da je "Ubijanje smrti" generacijska knjiga koja nadmašuje svojim duhom domaća (hrvatska) paralelna svjedočanstva. Nezaobilazna je Perišićeva (2000: 96) tvrdnja da je Imamović postigao ono što je u nekoliko navrata Jergović poželio: da čitalac uz njegove knjige može i zaplakati.

Profesor književnosti, publicist i novinar Velid Đekić u "Meditranu" 2000. godine objavljuje tekst "Gradovi svjetlosti, vrijeme tame". Đekić (2000) već u podnaslovu navodi da je Imamović pisao iz intimne perspektive, ne skrivajući vlastite dvojbe, strepnje, pritajena nadanja i tuge. Po uzoru na Perišića, Đekić (2000) navodi da je "Ubijanje smrti" zbirka priča, odnosno pripovijedaka te da se radi o književno dojmljivom tekstu koji je nastao u vrijeme žestokih ratnih sukoba u kojima je i sam pisac sudionik. Zanimljivo je da izdvaja Jasmina Imamovića iznad hrvatskih književnika te im zamjera što ne pišu o Domovinskom ratu na način na koji Imamović piše (usp. Đekić 2000). Za važnu odrednicu pripovjedačke zbirke "Ubijanje smrti", Đekić (2000) smatra dokumentarnu dimenziju, odnosno književnost činjenica koja asocira na oblik dnevnčkih zapisa, memoarskih tekstova i ratnih hronologija. Pored dokumentarne dimenzije, Đekić (2000) za jednu od važnih karakteristika zbirke ističe ličnu dimenziju, to jeste intimnu perspektivu jer pisac ne krije strahove, strepnje i dileme. Upravo je lična perspektiva omogućila Imamoviću da zadobije povjerenje čitaoca. Imamovićevu zbirku ocjenjuje kao pravu čitateljsku poslasticu koja poslije čitanja nikoga neće ostaviti istim, a to je najviše što uopće mogu poželjeti i pisac i čitalac (usp. Đekić 2000).

U časopisu "Legat", nepoznatog autora, decembra 2000. godine objavljen je novinarski izvještaj pod nazivom "Drama koja se čita u jednom dahu". Članak šturo opisuje susret pisaca srednje Evrope u Pazinu kada se Jasmin Imamović upoznao s ministrom kulture Brankom Čegecom. Autor teksta piše o promociji "Ubijanja smrti" koju su vodili Čedo Prica i Branko Čegec uz Simu Mraovića i Almu Prico. Čedo Prica je u Imamovićevoj prozi uočio elemente ratnog neorealizma u borbi da se odstrani smrt te njegovo približavanje proznoj snazi Karahasana, Jergovića i Lovrenovića.

"Besmrtni jeleni"

Članak "Sveti oblik života" objavljen je u "Oslobođenju" 19. augusta 1996. godine. Autor inicijala F. Z. piše o promociji romana "Besmrtni jeleni" čiji su promoteri bili Marko Vešović i Abdulah Sidran. Vešović "Besmrtni jelene" opisuje kao knjigu koja je pisana radi osjećaja dok je u detaljima vidljiv talent pisca, zatim Sidran navodi da se Imamović romanom dokazao kao ozbiljan pisac koji posjeduje sveukupnu lahkoću pripovijedanja (usp. Z. 1996: 12).

Promociji je prisustvovao Gradimir Gojer koji naglasio da je Bosna u Jasminu Imamoviću dobila pisca sa sviješću o onome što je bilo, što jeste, o onome što bi moglo biti i onome što nije, a čini nam se da jeste (usp. Z. 1996: 12). Gojer "Besmrtni jelene" određuje kao roman s jasnom porukom, kao i sa značenjem i odrazom vremena u kojem je stvaran (usp. Z. 1996: 12).

U "Večernjim novinama", 9. septembra 1996. godine objavljen je članak "Pisac sa sviješću", autora D. Jazvića. Tekst je informativnog karaktera koji govori o promociji romana "Besmrtni jeleni". Jazvić (1996: 9) citira Gojerove riječi te navodi da se radi o izuzetnom piscu sa sviješću i romanu sa jasnom porukom, kao i sa značenjem i odrazom vremena u kojem je stvaran.

Gradimir Gojer, pisac, urednik i tetrolog, u časopisu "Ljiljan" 19. marta 1997. godine izdvaja roman "Besmrtni jeleni" kao rijetko moderno napisano prozno štivo na temelju kojeg jedna kaleidoskopska logika posmatranja života trijumfira, kroz prozni obrazac nevjerovatne savremenosti (usp. Gojer 1997: 38).

"Globus" 1999. godine u 441. broju objavljuje tekst "Jasmin Imamović, scenarist filma Besmrtni jeleni, u Pazinu je proglašen najboljim književnim autorom!" u rubrici Zlatno oko. Tekst je informativnog karaktera koji govori o proglašenju Jasmina Imamovića kao najboljeg književnog autora u organizaciji Austrijskog kulturnog instituta i nagrade bečke udruge KulturKontakt s 25.000 šilinga. Osim toga, u tekstu je navedena informacija da je Imamović napisao scenarij za film "Besmrtni jeleni" koji doručuje Abdulah Sidran.

Čedo Prica Plitvički u knjizi "Bilježnice namjernog sjećanja II" (1998) piše o Jasminu Imamoviću i njegovom književnom djelu. Prica (1998: 202) odaje duboko poštovanje piscu koji izrezuje iz svog pamćenja slike o ratu. Posebno je pohvalio opis grada Mostara i Starog mosta, kao i Imamovićeva savladavanje krugova ovozemljskog ratnog pakla (usp. Prica 1998: 203). Osim toga, Prica (1998: 203) navodi riječi Abdulaha Sidrana i Vladimira Gojera koji ističu da je Bosna u Jasminu Imamoviću dobila pisca sa sviješću koji lahkocom pripovijedanja ne dolazi od plitkoće promišljanja već upravo obrnuto: najdublje spoznaje o sudbini Bosne. Autor teksta je izdvojio nekoliko većih odlomaka iz zbirke priča "Ubijanje smrti" i romana "Besmrtni jeleni" koje po njegovom kriteriju zauzimaju posebno mjesto. Imamović je na dokumentu izgradio moćnu novelističku cjelinu, punog simbola i duhovnog sjaja i značenja, kakva se rijetko susreće i ne samo u novoj bosanskoj prozi (usp. Prica 1998: 204).

“Obožavatelj trena”

Časopis za kulturu “Lica”, 2003. godine u brojevima 7, 8, 9 objavljuje tekst Seada Šemsovića pod naslovom “Veliki roman pisan kistom velikog Miroa”. Tekst se odnosi na analizu i interpretaciju romana “Obožavatelj trena”. Prema Šemsoviću (2003: 147), “Obožavatelj trena” predstavlja literarnu iznimku i osvježenje tadašnjeg domaćeg tržišta. Roman sadrži neobičnu kombinaciju narativnih i nenarativnih oblika teksta koji se međusobno odlično nadopunjavaju, kao i inkorporiranje nenarativnih elemenata kao što su: stranice stripa, reklame, novine, a sve to dobija na autentičnosti i postaje slikom života mladog Latifa (usp. Šemsović 2003: 147). U analizi romana Šemsović (2003: 147) polazi od junaka Latifa te navodi da je u središtu priče jedan mladi život kao uzorak generacije iz pedeset i neke koji se razvija i opstaje u kontekstu nekih drugih života. Mozaičnost priče, Šemsović (2003: 147) vidi u čestim preokretima: polazak u školu, gimnaziju i vojsku, koju je nemoguće prepričati jer svaka kockica mozaika predstavlja priču za sebe koje su najčešće anegdotalnog karaktera. Važan dio “Obožavatelja trena” predstavlja postupak maskiranja, posebno u rečenicama koje izražavaju dječiju nevinost i nerazumijevanje pojedinih problema iz bliže okoline ili šireg društva, a pritom uvijek nose neki mnogo dublji smisao (usp. Šemsović 2003: 147). U naslovu, a zatim i u tekstu, Šemsović (2003: 147) Imamovićevo pisanje poredi sa slikanjem španjolskog slikara Miroa, sličnost vidi u tome što pisac svoje djelo u prvom planu gradi na ironiziranju svega, tražeći uzrok i posljednicu. “Imamović kao da preispituje gdje je u tom idealnom društvu bila greška. Posmatrajući problem iz vizure petogodišnjeg dječaka pripovjedač nas zasipa infantilnim komentarima nekih uobičajenih događaja.” (Šemsović 2003: 148) Osim toga, Šemsović (2003: 148) navodi da se kroz roman proteže problem dostizanja duhovne visine i posmatranje svijeta kao nečega što stalno nestaje i nastaje.

Uzeir Bukvić, 18. februara 2005. godine u tekstu “Ljubavna priča sa Tušnja” piše o “Obožavatelju trena”. Bukvić (2005: 22) navodi da se radi o najčitnijoj knjizi na prostorima tzv. zapadnog Balkana koja predstavlja vrstu kolektivne autobiografije. U analizi romana Bukvić (2005: 22) ističe da je Imamoviću ugao petogodišnjeg dječaka omogućio da kroz dileme malog Tuzlaka, odnosno kroz dječakovo neshvatanje mnogih situacija što čine život soc-provincijske sredine, pokaže slojevitost njene jednostavnosti. Kada je u pitanju određenje romana, Bukvić (2005: 22) smatra da ni jedna preciznost nije primjenjiva za “Obožavatelja trena”, jer on nije ni ljubavni, ni politički, nije ni hronika jedna čaršije, nije ni dokumentarna priča o jednom vremenu niti njegova pohvala ni kritika, a jeste od svega toga ponešto i o svemu tome s mjerom.

U drugom izdanju "Obožavatelja trena" koji je objavljen 2005. godine u izdanju "Naklade ZORO", Enver Kazaz napisao je predgovor pod naslovom "Ljubav, uprkos svemu". Kazaz (2005: 119) polazi od Imamovićevih prvih djela, "Ubijanja smrti" i "Besmrtnih jelena", gdje navodi da su nastali na podlozi poetike svjedočenja koja je razvila etiku gole ljudske sadržine suprotstavljenu svireposti ideologije i njene ratne mašinerije. Tako je u prvom dijelu predgovora pažnja usmjerena na antiratnu književnost, odnosno na autobiografski iskaz: svjedočenje o ratnom užasu. Kazaz (2005: 121) Imamovića naziva piscem iskustva koji svoju književnost gradi na iskustvenom i doživljenom što posvjedočuje romanom "Obožavatelj trena". Roman je nastao u formativnim okvirima bildungsromana, kao roman o odgoju i obrazovanju, nadopunjen je autobiografskim tipom iskaza, a pisac je zadržao mozaičnu strukturu romana kao u prethodnim djelima (usp. Kazaz 2005: 121). Posebna pažnja je posvećena simbolima i motivima socijalističke Jugoslavije i načinu opisivanja Latifovog života. Kazaz (2005: 124) smatra da ključni trenuci romana, njegove kulminacije tačke u procesu duhovnog profiliranja naratora, jesu priče o filmu Kabare i filozofiji Ibn Arebija o trenu u kojem nastaje i nestaje svijet. Važno je da Kazaz (2005: 125) navodi da se Imamović romanom "Obožavatelj trena" priključio tzv. osjetilnom realizmu i poetici nove osjećajnosti.

U "Gračaničkom glasniku" 2006. godine objavljen je tekst "Obožavatelj trena (autobiografski i politički roman)" autora Atifa Kujundžića. Jasmin Imamović je počeo retrospektivno i introspektivno promišljati i bilježiti svoj život, a kao vjerodostojan svjedok dokazao se u prethodnim knjigama "Ubijanje smrti" i "Besmrtni jelena" (usp. Kujundžić 2006: 102). Autor teksta piše o političkom aspektu "Obožavatelja trena" te navodi da je pisac kombinirao vjerodostojnost ličnog viđenja i zapisivanja sa političkim aspektima svog pisanja (usp. Kujundžić 2006: 102). "Obožavatelj trena, roman Jasmina Imamovića svjedoči, da u našoj neposrednoj blizini živi i piše čovjek u maniru najboljih suvremenih svjetskih pisaca, sasvim blizak nama i životu koji nas još uvijek podržava trajanjem u nama." (Kujundžić 2006: 103)

"Molim te, zapiši"

U knjizi "Sumnja.strah@povijest.hr" autorice Julijane Matanović objavljene 2012. godine u izdanju V. B. Z. Zagreba nalazi se tekst "Zapisala sam, Jasmine (čitanje romana Molim te, zapiši Jasmina Imamovića)". Matanović (2012: 57) za roman "Molim te, zapiši" navodi da je napisan u žanru povijesnog romana, ali da nije moguće precizno odrediti da li roman pripada modelu pravog povijesnog romana ili romana o povijesti. "Molim te, zapiši" nalazi se negdje

između povijesnog romana i romana o povijesti što potvrđuju prve četiri rečenice romana (usp. Matanović 2012: 58). Glavni junak je uman i pošten čovjek imena Gorčin koji je rodom iz Soli, kao pripovjedač i junak vlada pričom tako što je iznosi u prvom licu i iz prve ruke (usp. Matanović 2012: 58). Matanović (2012: 59) smatra da je važna karakteristika romana pozivanje na dokumente, jer Imamovićev tekst poštuje povijesnu zbilju i službenu povijest koja je prerađena zupčanicima Gorčinova pogleda. Iako Imamović nigdje nije svjedočio ni u kakvim predgovorima, pogovorima, bilješkama, jasno je da obavio velike pripreme na pravoj građi (usp. Matanović 2012: 60). Autorica smatra da su najsnažniji dokumenti u “Molim te, zapiši” natpisi sa stećaka, oslikavanje i pojačavanje priče rečenicama sa stećka predstavljaju neprocjenjiva mjesta u romanu (usp. Matanović 2012: 60). Interesantno je da Matanović (2012: 61) navodi da se “Molim te, zapiši” čini kao razgovor Gorčina s onima koji će o njemu i tim godinama pisati, a taj će to činiti, zna Gorčin, ne samo zbog sebe i svojih, nego i zbog onih koji će s vremenom plakati po Bosni. U posljednjim rečenicama teksta Matanović (2012: 64) ističe da se čitalac uz ovaj roman osjeća bolje te počinje razumijevati ne samo da čovjekova sreća ne smije zavisiti od vanjskih okolnosti, nego i da pretjerana blizina moćnima i poželjnima može koristiti, ali i škoditi. Osim toga, Matanović (2012: 64) navodi da je Imamovićev roman blag i mio u svom naslovu, ali je majstorski izgovoren i pouzdan u svom sadržaju.

U arhivi “Dani” pronašli smo tekst “Jasmin Imamović: Molim te, zapiši: Književnost omogućava snove” objavljenog 1. 7. 2013. godine. Tekst prenosi promociju romana “Molim te, zapiši” koja je održana 4. septembra 2013. godine u galeriji Ismet Mujezinović. Promotori su bili: Julijana Matanović, Enver Kazaz i Miljenko Jergović. Urednica romana, Julijana Matanović, smatra da je “Molim te, zapiši” ozbiljan povijesni roman u koji je vješto ubačena i ljubavna priča, koja ga čini milijim, ali zato ništa manje ozbiljnijim. Miljenko Jergović smatra da je vrijednost “Molim te, zapiši” u tome što istražuje i pita se o prošlosti, o tome ko smo bili, jer je ta neprekidna zapitanost odlika civilizacije, kao i potraga za identitetom, onim povijesnim, političkim, ali i ljudskim. Prema riječima Envera Kazaza, naša povijest je idealizirana, a cijela historiografija je slična fikciji, prepuna rasističkog diskursa koji se sastoji od idealiziranja dobrog Bošnjana prema nekom drugom Zlu, u tom smislu je Imamovićev roman precizniji i stvarniji, iako žanrovski predstavlja fiktivnu repliku na povijesnu priču.²³

²³ Dostupno na: <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva> Pristupano: 6. 4. 2023. g.

Vahid Piralić u “Žurnalu” 21. 8. 2009. godine objavljuje tekst o promociji romana “Molim te, zapiši”. Promociju su vodili Enver Kazaz i Miljenko Jergović uz moderiranje Fadile Nure Haver. Enver Kazaz ističe da je oduševljen voljom i upornošću autora da se bavi i istražuje o davnom i teškom periodu te se osvrnuo na historijske činjenice o srednjovjekovnoj Bosni koje su tema romana. S druge strane, Jergović navodi da je Imamovićev motiv pisanja identitet koji nije nacionalno obojen.²⁴

Istaknuti producent i dvostruki oskarovac Branko Lustig u Zagrebu 15. 10. 2015. godine objavljuje kraći tekst o romanu “Molim te, zapiši”. Lustig (2015) izražava svoje oduševljenje prilikom čitanja “Molim te, zapiši” te navodi da ga roman asocira da je jedan od onih knjiga koje kad se predoče u film još bolje zvuče. Istaknuti producent u tekstu poručuje da kada bi imao sredstava i mogućnosti uvjeren je da bi se upustio u produkciju filmske priče i da ne bi pogriješio, jer takvi slučajevi su rijetki i treba ih iskoristiti (usp. Lustig 2015).

“Slana zemlja”

Na stranici “Depo portala”, 1. 7. 2015. godine Mile Stojić objavio je tekst “Bosna je slana od znoja, krvi i suza: Svaka svjetska drama ovdje je dramatičnija, a evropska tragedija tragičnija”.²⁵ Tekst je koncipiran na način da je Stojić izdvojio nekoliko ključnih riječi za roman “Slana zemlja”: slanost, metafizika zla, paralelni monolozi, bosanska kvadratura kruga, smisao, ljubav, dokumentarnost i bilješka o piscu. Stojić (2015) polazi od naslova romana koji predstavlja važnu metaforu, etimološko značenje riječi Bosne potječe od staroilirskog korijena, a znači slana zemlja. Imamović značenje prenosi na cijelu pokrajinu (Tuzla, na turskom grad soli), jer ljudi koji nastanjuju slani areal i sami su na neki način sol zemlje, ljudi koji se odupiru historijskome zlu koje u gotovo redovnim historijskim intervalima zapljuskuje te svete i uklete prostore (usp. Stojić 2015). “Da, Bosna je slana od znoja, krvi i suza, to je njen okus i njen historijski i metafizički signum.” (Stojić 2015) U metafizičnom zlu, Stojić (2015) govori o radnji romana koja se odvija u vremenskom okviru Drugog svjetskog rata gdje pisac istražuje ontologiju opstadanog stanja i prikazuje ljudsko crnilo koje počinje dolaskom Hitlerove soldaske u Tuzlu. Roman je obilježen stalnim nizom paralelnih monologa koji uvijek počinju predstavljanjem naratora (npr. Ja sam Mustafa Vilović), oni teku sukcesivno dodirujući se u jednoj ravni (usp. Stojić 2015). Bosanska

²⁴ Dostupno na: <https://www.zurnal.info/clanak/jergovic-u-sarajevu-se-danas-ne-moze-bit-dobar-pisac/380> Pristupano: 6. 4. 2023. g.

²⁵ Dostupan na: <https://depo.ba/clanak/133112/bosna-je-slana-od-znoja-krvi-i-suza-svaka-svjetska-drama-ovdje-je-dramaticnija-a-evropska-tragedija-tragicnija> Pristupano: 6. 4. 2023. g.

kvadratura kruga predstavlja Imamovićev proces izvlačenja pouka iz rata devedesetih, navodeći da je u Bosni svaka svjetska drama dramatičnija, a evropska tragedija tragičnija (usp. Stojić 2015). Smisao romana "Slane zemlje", kako Stojić (2015) navodi ogleda se u ljubavi, posebno u tragičnoj ljubavi tuzlanskih revolucionara Envera Šiljka i Fride Laufer. Iako je Imamović u podnaslovu naglasio da je riječ o naraciji zasnovanoj na stvarnim događajima, u narativnim obrascima uglavnom je izbjegavana citatnost, što osigurava veću prohodnost i receptivnu pitkost (usp. Stojić 2015). "Jasmin Imamović, pravnik, Jasmin Imamović, borac, Jasmin Imamović, političar, dugogodišnji gradonačelnik Tuzle i neimar naše moderne države. Ili u jednu riječ: Jasmin Imamović pravi pisac i pravi čovjek." (Stojić 2015)

Filip David 28. septembra 2015. godine poslao je Jasminu Imamoviću e-mail u kojem je naveo da je "Slana zemlja" više do običnog romana, ne samo po stilu kojim je napisan već i po sadržaju. David smatra da danas više nema priče o onima pravim rodoljubima koji su se žrtvovali za slobodu domovine. On je oduševljen Imamovićevim književnim umijećem te navodi da mu služi na čast što je svojim djelom odao poštovanje i pijetet uz čitalačko zadovoljstvo na dobro komponovanom romanu.

U "Oslobođenju" jula 2015. godine Jadranka Dizdar objavila je novinski članak "Dva Jasmina i Halid očarali Zagrepčane". Promocija romana Jasmina Imamovića izazvala je pravo opsadno stanje, u prepunoj dvorani uzaludno se tražilo slobodno mjesto (Dizdar 2015). Prema riječima Jadranke Dizdar (2015), za potrebe promocije Jasmin Duraković režirao je spot u kojem je sažeta glavna priča romana o tragičnoj ljubavi, snažnom antifašističkom pokretu otpora u Tuzli, dramatičnom vihoru rata, u podtekstu s asocijacijama na vrijeme u kojem živimo. Osim toga, na promociji je govorila Julijana Matanović, urednica knjige, koja je odmah konstatirala da je imala sreću surađivati s Imamovićem te ga je nahvalila kao mudrog čovjeka jer da bi govorio o sadašnjem vremenu, posegnuo je za onim što najpametniji pisci o povijesti rade, a to je sistem analogičnosti (usp. Dizdar 2015). Milan Rakovac ističe da je roman "Slana zemlja" suho zlato za pedagoške i didaktičke svrhe (usp. Dizdar 2015).

Denis Derk u "Večernjem listu", 16. augusta 2015. godine objavio je tekst "Knjiga koja želi vratiti građanska prava i dostojanstvo". Derk (2015) smatra da je "Slana zemlja" netipičan literarni uredak koji pokušava vratiti dostojanstvo, ali i izgubljena građanska prava antifašizmu koji je povijesni revizionizam već odavno osudio na smrt. U prvom planu romana nije politika, niti ideologija nego elementarna ljubav koja i u ratnim prilikama nalazi svoje

puteve za spajanje onog što su rasni zakoni i ideologija te na silu uspostavljeni društveni uzusi prozvali nespojivim (usp. Derk 2015). Derk (2015) smatra da Imamović nema iluzije o prirodi svake vlasti, njegovi likovi angažirani u antinacionalističkom pokretu su puno naivniji i čišći. “Slana zemlja je u osnovi apoteoza sevdaha, dakle sama po sebi utopija i zbog toga nije plošno propagandno štivo, nego ipak literatura.” (Derk 2015)

Marinko Krmpotić u “Meditranu”, 23. augusta 2015. godine objavljuje tekst “Literarni okvir za stvarne ličnosti i povijesne činjenice”. Vrijednost “Slane zemlje” jeste činjenica da je pisac pri pisanju više od fikcije i mašte odlučio poštovati povijesne izvore i ličnosti pa je čitalac u prilici upoznati se s povijesno istinitim ličnostima i zbivanjima koja su dobila poseban literarni okvir, ali su u svojoj srži obrađena dokumentaristički i nastoje što vjernije prenijeti pojedinosti vezane uz stvaranje antifašističkog otpora u tom dijelu Bosne (usp. Krmpotić 2015). Kao i u prethodnim tekstovima, autor pohvalno ističe Imamovićev postupak korištenja dokumentarizma, odnosno historijskih činjenica, dokumenata, izvještaja i slično. Krmpotić (2015) objašnjava da je roman žanrovski određen kao povijesni, ali da je istovremeno i ljubavni po dijelu događaja i snazi emocija koju nudi, politički po sukobima ideologija koje opisuje, društveni i psihološki po sjajno opisanom ozračju koje motivira likove da u tim teškim ratnim vremenima nude, ovisno o karakteru i psihi, najbolje ili najgore.

“Ljetopis o kralju Tvrtku”

Predgovore romana “Ljetopis o kralju Tvrtku” napisali su: Filip David, Mile Stojić i Faruk Šehić. Tako Filip David (2019: 401) navodi da je “Ljetopis o kralju Tvrtku” značajan doprinos bosanskoj književnosti, a da je Imamović u toj književnosti svojim djelom potvrdio posebno mjesto. U romanu-hronici pisac objektivno sagledava period stvaranja i uzdizanja Bosne, uspješno prožimajući fikciju i historijske dokumente (usp. David 2019: 401). Mile Stojić (2019: 403) smatra da Imamović ne piše historijski roman, već roman o povijesti na temelju dostupnih znanstvenih fakata. On kao pisac ulazi u dramu bosanskog srednjovjekovlja koja se ponavlja sve do naših dana, a to ponavljanje mogli bismo nazvati paradigmom bosanskog udesa, gdje jedna mala evropska država uvijek iznova biva plijen interesa velikih evropskih sila (usp. Stojić 2019: 403). Slično Stojićevom mišljenju, Faruk Šehić (2019: 406) smatra da je roman-hronika parabola o našem vremenu, nalik je i na fresku od bezbroj sitnih komadića koji svjedoče o jednom slobodoumnom i usamljenom kraljevstvu tadašnje Evrope, kraljevstvu bez premca jer u njemu je ropstvo bilo zabranjeno, razvod bio dozvoljen, jeleni se nisu ubijali, a sloboda vjeroispovijesti je bila zagarantovana. Također, Šehić (2019: 407) ističe

da je "Ljetopis" i roman-portret jednog čovjeka kroz čiju dušu se priča o ljubavi, toleranciji, opraštanju i zajedničkom životu različitih naroda, grupa ljudi, religija i pojedinaca.

U "Gračaničkom glasniku" 2019. godine Benjamina Karić objavila je prikaz i osvrt o romanu "Ljetopis o kralju Tvrtku". Karić (2019: 173) navodi da je "Ljetopis" odličan primjer kako roman može biti jedan neobično privlačan način da se uči historija. "Izlaganje događaja i njihovo dočaravanje na živ i slikovit način, uporedo sa istinoljubivim i umjetničkim prikazivanjem važnog istorijskog lika, pokazuje kako historija ne smije izgubiti svoj književni, tj. individualni karakter." (Karić 2019: 173) Autorica pristupa interpretaciji romana navodeći značaj glavnog junaka, odnosno analizira poziciju ljetopisca Hotjana. Imamović je poštujući smjernice ljetopisca uspio dramski strasno i živahno, kroz svoje štivo predstaviti priču o prošlosti (usp. Karić 2019: 174). "Ljetopis" je knjiga u koju su uhvaćeni naši preci i naši neprolazni trenuci, uvezani u čvrst sistem čuvanja historije od zaborava (usp. Karić 2019: 175).

4. Književnost sjećanja

Mi smo grane koje nisu svjesne korijena i stabla iz kojih su izrasle.

Jasmin Imamović

Društva imaginiraju slike o sebi i kontinuiraju kroz generacije vlastiti identitet, tako što izgrađuju kulturu sjećanja (usp. Assmann 2005: 20). Književnost kao posebna stvaralačka aktivnost postaje mjesto za memoriranje prošlosti ljudskog roda i ispitivanje njegovog djelovanja kroz određena razdoblja proizvodeći književna djela kao spomenike kulture. U skladu s tim, književno stvaranje predstavlja proces otkrivanja svijeta, dok književno djelo nosi pečat svog vremena (usp. Peleš 1966: 10).

Kulturalno pamćenje i kulturalno sjećanje u posljednjim desetljećima, postali su liderskim pojmovima u orijentaciji kulturnih nauka, posebno u književnosti (usp. Agić 2010: 7). Književnost je omogućila umjetniku da prošlost otrgne od zaborava, da ponudi vlastito razumijevanje historijski bitnih događaja, kako bi utjecao na sadašnjost. Kodrić (2012: 39) navodi da je književna historija od 20. stoljeća usmjerena na ispitivanje pojava u vezi s identitetom, identitetskim politikama, reprezentaciju i reprezentacijskim strategijama. Tako je Jasmin Imamović u svom pripovjedačko-romaneskom djelu postavio sliku reprezentacije bosanskohercegovačke/bošnjačke povijesti. Prema Assmannu (2005: 153), identitet je socijalni fenomen koji omogućava osobi ili grupi/naciji da predstavi sliku koju ima o sebi. Pisac vrši rekonstrukciju prošlosti i traga za tačkom bosanskohercegovačkog/bošnjačkog identiteta koristeći: lično iskustvo, historijske događaje i historijske junake.

Bosanskohercegovačka/bošnjačka književnost dobrim dijelom jeste književnost historije, odnosno književnost priče o prošlosti u kojoj se konstruira kultura sjećanja (usp. Kodrić 2012: 61). Prema tome, "smisao za historiju" i "okrenutost ka tradiciji" postaju glavne teme i bitna obilježja romana i pripovijetke u 20. stoljeću. Kultura sjećanja, odnosi se na ispunjavanje socijalne obaveze gdje se postavlja pitanje šta ne smijemo zaboraviti (usp. Assmann 2005: 35). U bosanskohercegovačkoj/bošnjačkoj zajednici pitanje prošlosti predstavlja centralno mjesto u određenju identiteta i samorazumijevanja grupe. Imamovićovo pripovjedačko-romaneskno djelo "smisao za historiju" uzima kao osnovnu supstancu u traganju za ličnim identitetom, ali i kolektivnim identitetom, što predstavlja često tematsko područje interesa kada je riječ o bosanskohercegovačkoj/bošnjačkoj književnosti u 21. stoljeću (usp. Kodrić 2012: 63).

Agić (2010: 14) navodi da se fokus proučavanja pamćenja okreće “pamćenju žanra” i “žanrovima pamćenja” kao centralnim fenomenima “pamćenja književnosti”. Tako su žanrovi poput: autobiografije, biografije, historijskih romana i sl., poslužili kao formulari u otključavanju prošlosti. U njima pisac stvara novi pogled na prošlost te oblikuje ukupno historijsko znanje. Jasmin Imamović prikazuje ključne historijske događaje i uvodi realne historijske ličnosti što mu omogućava da se njegovi junaci kreću u svijetu u kojem odaju svoje tajne i bliže oblikuju predstavu o prošlosti (usp. Lešić 2005: 456). Istraživanje prošlosti u postmodernističkoj dobi nije više samo zadatak historičara, već i pisca koji žudi za otkrivanjem prošle zbilje i njenim znanstvenim rekonstruiranjem kako bi uklonio jaz između prošlosti i sadašnjosti (usp. Beganović 2007: 49). Rekonstrukcija prošlosti povezana je s karakterom kolektivnog pamćenja, jer autor zahvaljujući ličnom i sveukupnom znanju književnim umijećem prenosi sjećanje grupe. Kolektivno pamćenje nije moguće proizvoljno prenositi te onaj ko u njemu učestvuje svjedoči o svojoj pripadnosti grupi (usp. Assmann 2005: 46). Prema tome, kolektivno pamćenje jeste identitetski konkretno i vezano je isključivo za stajalište određene grupe. Jasmin Imamović, kao angažirani intelektualac, književno stvaranje usmjerava na bosanskohercegovačku/bošnjačku zajednicu iz čije povijesti tumačenjem traumatičnih i ključnih momenata predstavlja liniju izgradnje i borbe za identitet. U romanima o historiji veoma mu je važno vjerno rekonstruirati određeni povijesni trenutak, pa se oslanja na općeprihvaćene dokumente i provjerljive informacije o historijskim događajima.

Kultura sjećanja je u vezi s pamćenjem koje tvori određena zajednica, usmjerena na izgradnju socijalnih horizonata smisla i vremena te počiva na oblicima odnošenja prema prošlosti (usp. Assmann 2005: 37). Kada se određena istina ustali u sjećanje grupe, ona se može predstaviti u konkretnoj formi događaja, osoba ili mjesta kako bi se etablirala u grupnom pamćenju. U Agićevoj (2010: 15) klasifikaciji, pripovjedačka zbirka “Ubijanje smrti” i roman “Besmrtni jeleni”, nalaze se na granici između poetike sjećanja i poetike pamćenja. U Imamovićevom primjeru pamćenje predstavlja određeno skladište, a sjećanje intervenciju u njegov sadržaj. Prilikom interpretacije djela, s temom odnosa prema prošlosti, pamćenje i sjećanje su nezaobilazne kategorije jer se prema onome čega se sjeća ostvaruje interaktivni suodnos prošlosti, sadašnjosti, ali i budućnosti (usp. Mikšić Labura 2020: 185).

U “Rečniku književnih termina” (1984: 56) navedeno je da autobiografska djela obrađuju i kombiniraju pojedinosti i doživljaje iz kraćeg ili dužeg perioda piščeva života, tako što autor glavnom junaku dodjeljuje svoj autoportret i služi se tehnikom pripovijedanja u prvom licu.

U vezi s tim, Jasmin Imamović piše autobiografska djela kako bi rekonstruirao vlastiti život u odbrambeno-oslobodilačkom ratu u Bosni i Hercegovini. Dakle, riječ je o tekstovima koji sadrže vjerni opis Imamovićevog života i rada, odnosno intimnu ispovijest unutar ratnog užasa. Najočigledniji uzrok jednog umjetničkog djela jeste njegov autor, pa je zato objašnjavanje književnog djela na osnovu ličnosti i života pisaca bilo jedan od najstarijih i najzasnovanijih metoda proučavanja književnosti (usp. Velek; Voren 1985: 97). Pripovijedanje u prvom licu omogućilo je piscu da preko glavnog junaka iznese individualnu traumu i traumu na društvenoj razini u povijesnom kontekstu Agresije u Bosni i Hercegovini. Sve to ukazuje da je Imamovićeva glavna prednost u književnom stvaranju njegovo lično iskustvo pomoću kojeg kreira čitav pripovjedačko-romaneskni svijet.

Roman "Obožavatelj trenu", Imamović je pisao na temelju ličnog iskustva. Pisac je glavnom junaku Latifu pripisao neke elemente autoportreta, stavljajući akcenat na lično iskustvo i doživljaj određenih događaja. U romanu, sjećanje se inscenira pomoću specifičnog literarnog sredstva, dominantnim pripovijedajućim, odnosno sjećajućim Ja (usp. Agić 2010: 21). Dakle, "sjećajuće Ja", osvrće se na "Ja kao objekt" te pisac ličnim sjećanjima u junaku Latifu proizvodi biografski identitet i pohranjuje doživljenu prošlost. Pored toga, pisac je u romanu "Obožavatelj trenu" pažnju više usmjerio na proces obrade sjećanja i otkrio svoj "smisao za prošlost" slikanjem života unutar socijalističke Jugoslavije. Pripovjedač posredno preko niza bitnih događaja i osoba iz djetinjstva, pripovijeda o ličnom iskustvu.

Kulturalno pamćenje u književnosti omogućilo nam je da možemo spoznati stvarni život pojedinca i naroda, običaje i navike, ali i razumjeti probleme koji su bili karakteristični za neka povijesna razdoblja. Međutim, književnost ne možemo svesti samo na sačuvane podatke o nekim razdobljima, već je treba shvatiti kao novi oblik razumijevanja ljudskog iskustva (usp. Solar 2005: 19). U pripovjedačko-romanesknom djelu Jasmina Imamovića, istaknute su velike bosanskohercegovačke, to jeste bošnjačke historijske krize. Pisac je sliku Bosne i Hercegovine obnovio koristeći njezin položaj u: srednjem vijeku, Drugom svjetskom ratu, sastavu Socijalističke Jugoslavije i srpskoj agresiji. On kulturalno pamćenje usmjerava na fiksne tačke u prošlosti. Odabrani historijski trenuci u Imamovićevom pripovjedačko-romanesknom djelu, ukazuju na to da se pisac posvetio preispitivanju i formiranju uzroka i posljedica borbe za izgradnju i očuvanje bosanskohercegovačkog/bošnjačkog identiteta. Upravo će takav način književnog stvaranja Imamovićevo djelo obilježiti jakom sviješću o burnoj i traumatičnoj povijesti bosanskohercegovačke/bošnjačke zajednice te postati književnost "priče o prošlosti" (usp. Kodrić 2018: 67).

Jasmin Imamović je razumijevanje prošlosti zasnovao na historijskim činjenicama i političkom/pravnom iskustvu. Složena i dramatična zbivanja balkanske historije ostavila su snažan utisak u književnosti, pa je u bošnjačkoj literaturi moguće pratiti različite oblike kulturne samorefleksije, stjecanja svijesti o vlastitome kulturnom identitetu (Duraković 2012: 338). Imamović je u svojim fikcionalnim i nefikcionalnim tekstovima književno uobličio historijske događaje i ponudio slojevitou interpretaciju bitnih momenata unutar slike prošlosti Bosne i Hercegovine. U pisanju romana s povijesnom temom, on je umjetnički oblikovao fikcionalne svjetove tako što je koristio historiografsku građu. Tako pisac propagira tezu da prošlost poznajemo samo putem njenih tekstualiziranih ostataka (usp. Hačion 1996: 119).

Kodrić (2012: 48) ističe da pisanje historije nije, niti treba biti stvar nekontraverznih činjenica i univerzalnih istina, uzroka i posljedica, logičkih slijedova i razvoja, već potreba da ljudi, odnosno pojedinac da smisao svojoj prošlosti ili ponudi svoj pogled na prošlost. U vezi s tim, karakteristika Imamovićevog pripovjedačko-romanesknog djela jeste individualni i intimni “pogled na svijet” i “osjećaj svijeta i života”. Pisac postaje odgovorni propagandist koji putem književnosti utječe na to da se ključni momenti bosanskohercegovačke/bošnjačke prošlosti bolje razumiju. Istaknuta funkcija romana jeste da nas nagna da shvatimo i zamislimo ono o čemu već imamo predznanje te da nam otkrije samoposmatrački život datih likova (usp. Velek; Voren 1985: 56). U skladu s tim, Imamović nastoji da historijsku realnost romana potvrdi uvođenjem historijske ličnosti, Stjepana II Kotromanića. “Molim te, zapiši” kao povijesni roman, piščeV je identifikacijski dokument, odnosno prvi simbolični upliv u dokumentarnost historijskog svjedočenja. Pisac u povijesnom romanu ne prepričava velike historijske događaje, nego poetski oživljava ljude koji su učestvovali u tim događajima (usp. Lukač 1958: 32). Historijski junak, Stjepan II Kotromanić, nije glavni lik romana, jer Imamović historijskog junaka razvija kroz pripovijedanje Gorčina o danima Kotromanićeve banovine.

Imamovićev roman “Slana zemlja”, zasnovan na istinitim događajima i ličnostima, može se označiti kao paralelni roman koji ima nekoliko fabularnih nizova uporedo razvijenih (usp. Solar 2005: 222). Okvirna priča romana je djelovanje antifašističkog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini. U središtu romana je drama kolektiva te njihov odnos prema zajednici. Imamović je fabulu romana zasnovao na konstrukciji sjećanja četiriju identiteta koji počivaju na ličnim borbama unutar traumatične prošlosti. Prema Agiću (2010: 18), uključivanje nekoliko identiteta kao glavnih ličnosti omogućilo je da roman “Slanu zemlju” možemo smatrati sociobiografskim romanom sjećanja. Dakle, četiri pripovjedača u

Ja-formi osvrću se na prošlost te insceniraju lični doživljaj i opažanje zajedničke prošlosti. U vezi s tim, pripovjedači: Mustafa Vilović, Rudolf Vikić, Enver Šiljak i Frida Laufer predstavljaju ključni element narativne priče u romanu. Kolektivna ispovijest u romanu "Slana zemlja" omogućava nam da književnost razumijemo kao društveno svjedočanstvo koje nam nudi sliku društvene historije (usp. Velek; Voren 1985: 127).

Posljednjim objavljenim romanom "Ljetopis o kralju Tvrtku" pisac ukazuje na vlastitu potrebu da se prošlost zapiše kako bi se oblikovala sadašnjost, gdje se književnost otkriva kao jedan od važnih medija pamćenja (usp. Kodrić 2012: 45). Prema tome, Imamović u romanu junaka Tvrtka razvija etički i emocionalno pomoću biografskih fakata te nudi prikaz historijskih događaja, naroda i običaja u srednjovjekovnoj Bosni. Uloga pripovjedača predana je ljetopiscu Hotjanu koji svjedočenjem rekonstruira dramu srednjovjekovlja i život prvog bosanskog kralja. Imamović pripovjedačko-romanesknim djelom postaje pisac kojeg nužno zanima historija kao proces, odnosno historija kao konkretni preduslov sadašnjice. U prvom romanu o Tvrtku I Kotromaniću pisac je pronašao tačku suverenosti Bosne i Hercegovine. "Ljetopis o kralju Tvrtku" vješto balansira između herojske priče kolektiva i individualnog iskustva pojedinca. Srednjovjekovna tema unutar romana-hronike, javlja se kao Imamovićev proces detraumatizacijskog rekonstuiranja "priče o prošlosti" koji je ponudio u nizu slika o životu i vladanju prvog bosanskog kralja. Njegovi romani "Molim te, zapiši" i "Ljetopis o kralju Tvrtku" bez sumnje jesu prvi cjelovito ostvareni romani sa srednjovjekovnom temom koji su nastali kao bosanskohercegovački i bošnjački romani kulturalnog pamćenja. Tema srednjovjekovlja u njegovim romanima doživljava istinski vrhunac.

Cijelo Imamovićevo djelo može se posmatrati iz ugla literarnog insceniranja i oživljavanja potisnutog simboličkog poretka i zaboravljenih znakova kulture, kao i sabiranjem rasutih fragmenata sjećanja koji se javljaju kao kulturnomemorijsko traganje za izgubljenim identitetom (usp. Duraković 2012: 338). Svi Imamovićevi glavni junaci stalno su u funkciji očuvanja individualnog i kolektivnog identiteta. Građenje romaneskne priče unutar historijskog i društvenog okvira Bosne i Hercegovine otkriva piščev cilj u kreiranju opusa kao "biblioteke pamćenja". U Imamovićevim romanima s povijesnom tematikom osim rekreiranja zamršene "priče o prošlosti", možemo primijetiti i izgradnju historijskih junaka na nivou romantičarske osjećajnosti. Naprimjer, iz Imamovićevih fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova možemo čitati o ljubavnim intrigama u srednjem vijeku. Istaknuo je junačka djela i traumatične dijelove prošlosti, ali sa temeljitim i racionalnim uplivom u istraživanje prošlosti Bosne i Hercegovine. Traumatični i mučni historijski periodi koji su ključni u nastojanju

samodefiniranja zajednice, karakteristični su za povijesnu skupinu bosanskomuslimanskog svijeta u bošnjačkoj književnosti 20. stoljeća koji su postali lajtmotivska tema (usp. Duraković 2012: 380).

Sve to dokazuje da je Imamović jedan od rijetkih bosanskohercegovačkih/bošnjačkih pisaca koji je u svom pripovjedačko-romanesknom djelu obuhvatio cjelinu bosanske historije: od srednjovjekovlja, Drugog svjetskog rata, socijalističkog jugoslovenstva pa sve do Agresije. Ključna karakteristika njegovog pripovjedačko-romanesknog djela jeste da kulturom sjećanja u svoj književni prostor uvede što više historijskih epoha (usp. Kundera 1990: 21). U piščevom opusu bitno dominira memorijski filter koji jeste ključna tačka ostvarenja njegovog književnog svijeta. Pisac pripovijeda sliku povijesti zajednice kojoj pripada te pažnju usmjerava na: velike historijske ličnosti, ključna historijska zbivanja, traumatska iskustva i ratne heroje. U svojim djelima ponudio je novi pogled na bosansku povijesnu priču što predstavlja emancipatorski gest (usp. Kodrić 2018: 137).

Kulturalno pamćenje ne nasljeđuje se biološki, ono se kroz slijed generacija mora održavati putem kulture: pohranjivanjem, reaktiviranjem i posredovanjem smisla (usp. Assmann 2005: 107). Takve radnje sadržane su u Imamovićevom pripovjedačko-romanesknom opusu te one garantiraju identitet, odnosno uspostavljaju identitet na osnovu modela kulture pamćenja i kulture sjećanja. Kontinuitet identiteta u Imamovićevoj kulturi sjećanja određen je u teškim trenucima historije Bosne i Hercegovine: Agresija, raspad Jugoslavije, srednjovjekovni nemiri/ratovi, Drugi svjetski rat i antifašistička borba. Njegov izbor kulture sjećanja, preciznije historijskog sjećanja, pokazuje da književnost razumijeva kao medij pamćenja, a prošlost neophodnim i sastavnim dijelom ljudskog napretka (usp. Kodrić 2012: 47). Tako Imamovićeva djela možemo posmatrati kao literarna mjesta sjećanja gdje pisac nudi uvid u kolektivnu prošlost jer je bosanskohercegovačka/bošnjačka “konfliktna intimna historija” glavna preokupacija kulture sjećanja unutar njegovog opusa.

S obzirom na to da su Imamovićevu pažnju zaokupili prijelomni događaji, opus otkriva važne “memorijske figure”. Izdvojio je istaknute pojedince koji su bili nositelji događaja. Na taj način kulturalno pamćenje je usmjerio na fiksne tačke u prošlosti, odnosno na simboličke figure uz koje prijanja sjećanje (usp. Assmann 2005: 61). On pokušava književnim umijećem razumjeti ključne trenutke prošlosti i (političke) vođe kako bi djelovao u budućnosti. Razrješenje dramatično-traumatičnog stanja kao kobne situacije, koja u Imamovićevim

djelima zadesi i kolektiv i individu u unutar njega, postalo je glavni interes njegovog literarnog svijeta (usp. Kodrić 2018: 88).

4.1. Poetika svjedočenja i ratno pismo

Jasmin Imamović je u bosanskohercegovačku/bošnjačku književnost ušao s (anti)ratnim djelima: "Ubijanje smrti" i "Besmrtni jeleni". Od samog početka književnog stvaranja vidljivo je njegovo interesovanje za prošlost. Žmegač (1994: 83) navodi da je zanimanje za prošlost važna u zemljama u kojima se nacionalni identitet osporava i kod kojih je kulturno stvaralaštvo u znatnoj mjeri obilježeno težnjom za održavanjem samobitnosti. Imamović u prošlosti Bosne i Hercegovine vidi primjer i opomenu, pa u svom literarnom djelu iz modela "priče o sebi" prelazi na priču o borbi protiv užasa.

Bošnjačka književnost 20. stoljeća posebno je vezana za stanje kulturno-historijske traume, kao i za stanje vidne dramatične potrage za identitetom na različitim razinama i u širokom nizu od njezina općeg kulturalnog identiteta pa do identitarnih pitanja postavljenih u ličnom okviru (usp. Kodrić 2012: 78). Traumatično stanje prouzrokovano je srpskom agresijom na Bosnu i Hercegovinu. Agresija je trajala u periodu od 1992. do 1995. godine uz svakodnevne oružane napade, prekomjerna i neselektivna granatiranja, etničko čišćenje, silovanja, ubijanja, i tako dalje.²⁶ U vezi s tim, počeci književnog stvaranja Jasmina Imamovića zasnovani su na dramatičnom ličnom iskustvu o Agresiji i tako bitno obilježeni poetikom svjedočenja i ratnim pismom. On književnost unutar poetike svjedočenja razumijeva kao mogućnost uobličavanja iskustva što mu omogućava da prenosi etičke i moralne poruke.

Pisac u pripovjedačkoj zbirci i romanu stremi prikazivanju svoje ličnosti, odnosno iscrtavanju autoportreta, ispovijedanju i izražavanju samog sebe. Osim toga, u autobiografskim djelima "Ubijanje smrti" i "Besmrtni jeleni" insistira na opisima mučnog, ali nužnog procesa izgradnje i očuvanja individualnog i kolektivnog identiteta u teškim danima Agresije. Imamović je poetiku svjedočenja, unutar antiratnog pisma, usmjerio na lični odnos prema prošlosti što mu je omogućilo da interpretacijom vlastitih sjećanja proizvede autobiografski narativ. U vezi s tim, autobiografska literatura gradi vezu između povijesti i živog sjećanja te garantira pamćenje s one strane vladavine aspraktne povijesti (usp. Agić 2010: 9).

²⁶ Više o tome pročitati u knjizi: Bajrić, M. (2018) *Tuzla i regija u odbrani Bosne i Hercegovine 1992. - 1995.* Tuzla: Off-set.

Prema Kazazu (2008: 49), u bosanskohercegovačkoj/bošnjačkoj književnosti krajem 20. stoljeća, ratno pismo postalo je zanimljiv fenomen koji predstavlja dokumentarni iskaz o ratnom užasu, o agresiji na Bosnu i Hercegovinu, njenom genocidnom karakteru, silovanjima, ratnim zločinima, masovnim ubistvima nedužnih i grobnicama koje ostaju nakon zločina. Ratno pismo se odnosi na književnost s poetikom svjedočenja, koja je upotrijebljena samo kao indikator u alternativnom smislu (usp. Kodrić 2012: 195). Tako će poetika svjedočenja i (anti)ratno pismo u bosanskohercegovačkoj/bošnjačkoj književnosti postati ključno mjesto individualne potrage u ratnom stradanju. Glas individue u literaturi ratnog pisma javlja se u formi stradalnika, to jeste ispovijesti onoga što je (pre)trpio zločinačku torturu, pa takva književnost nastoji biti dokumentom individualne i društvene tragedije (usp. Kazaz 2008: 50).

Imamović je antiratnu književnost usmjerio na etički i moralni sud prema ratu. Iznoseći lične i intimne komentare o događanjima, junak Jasmin pokazuje stanje izražene nevjerice i osjećaja izdaje, kako na individualnom tako i na kolektivnom planu. Pisac je junaku dodijelio funkciju svjedoka i žrtve, komentatora i aktivnog učesnika u događaju. Njegovo djelo nije politički niti religijski angažirano, jer Imamović pripovijeda o Zlu koje nema religijsku niti nacionalnu pripadnost. Međutim, pisac jasno opisuje događaje i imenuje aktere koji su činili zločine. Njegovo djelo jeste antiratno pismo jer ono žestoko govori protiv rata i njegovog stravičnog besmisla (usp. Kazaz 2008: 58).

Bošnjačka književnost i njezina kultura jesu književnost/kultura traume, kao i književnost/kultura potrage za identitetom zbog brojnih dramatičnih povijesnih mijena i lomova te identitetskih drama (usp. Kodrić 2018: 67). U vezi s tim, bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost bitno su obilježene kulturom sjećanja te različitim vidovima traganja za svojim književno-kulturalnim Ja i "memorijskim figurama". Unutar memorijskih figura javlja se tipična lična forma pripovijedanja u prvom licu, gdje je pripovjedač istovremeno figura svoje priče (usp. Agić 2010: 42). Imamović je u cijelom pripovjedačko-romanesknom djelu zadržao formu Ja pripovijedanja, odnosno ličnu formu pripovijedanja u prvom licu koja mu je omogućila da njegovi junaci postanu i komentatori i glavni učesnici događaja.

U kontekstu kulture sjećanja dolazi do nastajanja memorijskih romana, gdje se posebno ističu određene verzije sjećanja i identiteta, kao i narativno insceniranje sjećanja koje je povezano s kulturalnim tumačenjima prošlosti (usp. Agić 2010: 31). Imamović je kulturom sjećanja, odnosno poetikom svjedočenja i ratnim pismom otkrio vlastitu namjeru da njegov opus

postane autobiografsko svjedočanstvo o Agresiji. Na taj način pisac je postao svjedokom, a njegova literatura svjedočanstvom o užasu što upućuje na činjenicu da ona dobija neke vrste moralne i svake druge osude zločina (usp. Kazaz 2008: 52). U formi svjedočanstva, pisac koristi lično traumatično iskustvo kao predmet zasnivanja radnje. Osim vjernog opisivanja dramatičnih događaja, Imamović je posebnu pažnju posvetio komentarima/refleksijama koji otkrivaju junakovo stanje svijesti.

Pripovjedačka zbirka “Ubijanje smrti” i roman “Besmrtni jeleni” sadrže ključne karakteristike ratnog pisma: individualizaciju žrtve i njenog glasa u danteovskom paklu povijesti, etičku odgovornost, humanistički angažman te antropološki shvaćenu deskripciju ratnog užasa (usp. Kodrić 2012: 195). Tako je Imamovićevo književno djelo, zbirka “Ubijanje smrti” kao i roman “Besmrtni jeleni”, obilježeno dominacijom autorskog individualnog glasa o tragičnoj bošnjačkoj povijesti u devedesetim godinama 20. stoljeća. Njegova ratna književnost je etički angažirana te kao takva opredijeljena je za optiku onog što trpi ili je istrpio užas rata i zločina (usp. Kazaz 2008: 50). “Ubijanje smrti” i “Besmrtni jeleni” ubrajaju se u antiratno usmjerena literarna djela i predstavljaju autorovu oštru kritiku ratu i ratnim strahotama.

Prema Agiću (2010: 176), u kulturi sjećanja, autobiografsko pamćenje nametnulo je dominantan oblik iskazivanja te uputilo na to da je upotreba autobiografskog Ja u najznačajnijim djelima bosanskobošnjačkih pisaca ukazala na transgeneracijsku traumu kolektivnoimpliciranog pamćenja. Podloga Imamovićeve antiratno usmjerene literature jeste intencija predstavljanja prošlosti u okvirima individualno-autobiografskog pamćenja. Imamović je kao glavni narativni postupak koristio poetiku svjedočenja i pripovijednim Ja ispisao dnevnik opsade, kao i analizu političkih i ideoloških nakaznosti koje su dovele do rata (usp. Kazaz 2008: 82).

Agić (2010: 209) navodi da su bitna obilježja bošnjačkog romana 20. stoljeća: heteroreferencijalnost sa izrazitom relacijom romana prema stvarnosti, romaneskni tekst u ispričanoj priči koji prezentira životnu priču, pripovjedačka sredstva su transparentna, ali se preko njih maskira fikcionalnost. Prema tome, Imamovićevo antiratno pismo postaje dokumentarno literarno djelo, gdje se akcenat postavlja na pripovijedanje lične životne priče u kojoj su elementi fikcije minimalni i služe samo kao sredstvo uvezivanja događaja. Građa njegove autobiografije je ratna stvarnost koju literarno realizira u svjedočanstvo individualne i

kolektivne tragedije. Pisac nastoji što vjernije prenijeti traumatiziranu stvarnost nedavne prošlosti te u prvi plan iznosi iskustvo marginalizirane grupe (usp. Agić 2010: 228).

U Imamovićevom antiratnom pismu dominira herojska paradigma koja na sebe preuzima odgovornost za kolektivnu sudbinu. Imamovića zanima kako individualna tako i kolektivna trauma, jer trauma pojedinca nije samo pojedinačna trauma već je ona trauma svih onih koji su u vezi s tim pojedincem (usp. Mikšić Labura 2020: 178). Iskazujući lični i autoritativni glas, u junaku Jasminu, konstruirana je figura heroja i motiv odgovornosti. Suština njegove etičke odgovornosti iskazana je kroz borbu za preživljavanje kolektiva i ukazivanje da katastrofu, koja ima epohalno značenje, mora smjestiti u okvire bosanskog kulturalnog pamćenja (usp. Agić 2010: 228). Na taj način je traumatično iskustvo predloženo u kontinuitetu svjedočenja autorskog lica.

4.2. Autobiografska proza

Bošnjačka književnost od druge polovine 20. stoljeća kao dominantan iskazni oblik izdvaja diskurs privatnog povijesnog dokumenta, koji je u osnovi uvijek okrenut prema ličnom tekstu iz prošlosti i tekstu o prošlosti (usp. Kodrić 2012: 283). U najužem smislu, riječ je o tekstovima autobiografskog karaktera. Usmjeravanje književnoteorijskog i književnonaučnog istraživanja prema fenomenu pamćenja kao rezultat proizvelo je da žanrovi poput autobiografije, biografije i epa posluže kao konvencionalizirani formulari u kodiranju verzija prošlosti (usp. Agić 2010: 14). Tako je autobiografski diskurs u bošnjačkoj književnosti postao popularna formula za prikazivanje kulturalnog pamćenja.

Prema Milanji (1999: 13), autobiografija je retrospektivna prozna priča neke stvarne osobe s naglaskom na lični život. Ona mora zadovoljiti sve uslove da bi se žanrovski kao takva mogla odrediti. Uspješno retrospektivno kazivanje o vlastitom životu zavisi od podudarnosti identiteta autora s pripovjedačem i glavnim junakom. Termin autobiografije nastao je krajem 18. stoljeća u njemačkoj i engleskoj književnosti, a zatim je počeo da se primjenjuje i u ostalim evropskim književnostima (usp. Duvnjak Radić 2011: 20).

Lejeune (1999: 239) smatra da je autobiografija oduvijek postojala u različitim stepenima i oblicima te da se njena linija razvoja može pratiti od antike do modernih ostvarenja. U 19. stoljeću autobiografija se smatrala pouzdanim dokumentom za intimnu historiju pojedinca i kulturnu historiju naroda. Književni teoretičari, Deretić i Skerlić, autobiografiju su nazivali dokumentarno-umjetničkim žanrom, čime su jasno dali prednost njenoj tematizaciji stvarnosti

u vidu svjedočanstva koje se bazira na činjenicama (usp. Duvnjak Radić 2011: 9). Međutim, do promjene dolazi u 20. stoljeću kada se književna djela s autobiografskim obilježjima počinju posmatrati više iz ugla umjetničke, odnosno stilske dimenzije. Tada individualno pamćenje prerasta u funkciju naglašavanja emocionalnog, iskustvenog i tjelesnog aspekta koji se u tekstu materijaliziraju (usp. Sablić-Tomić 2002: 8).

Eakin (1999: 350) navodi da je autobiografija proizvod specifične kulture koja predstavlja namjernu svijest o jedinstvenosti svakog pojedinačnog života. Imamovićeva autobiografska proza književno oblikuje ličnost autora, njegova zapažanja, komentare/refleksije vezane za društveno-historijski kontekst u kojem tekst nastaje. Velčić (1991: 12) ističe da je stvarni motiv autobiografa potraga za ličnim identitetom, jer savladati vrijeme i uspostaviti vezu s vlastitom prošlosti predstavlja put u određivanju vlastitog mjesta u sadašnjosti.

Demokratske promjene u društvu, stvaranje samostalnih država, snažan nacionalni trend, propitivanje društvenih i duhovnih (religijskih) vrijednosti samo su neke odrednice društvene prakse kroz koju se artikulira život pojedinca (usp. Sablić-Tomić 2002: 12). Devedesete godine prošlog stoljeća bitno su utjecale na život Jasmina Imamovića. Kada je 1992. godine na referendumu u Bosni i Hercegovini proglašena nezavisnost, Jugoslovenska narodna armija (JNA) otvoreno je stala na stranu srpskih paramilitarnih snaga (usp. Malešević 2004: 281). Tako su predstavnici bosanskih Srba, vojno i finansijski potpomognuti od strane Miloševićeve vlade, započeli krvavi rat u Bosni i Hercegovini koji je trajao više od tri i godine i u kojem je poginulo više od 200. 000 ljudi.²⁷ Imamović je aktivno učestvovao u odbrambeno-oslobodilačkom ratu, pa je zbirku priča "Ubijanje smrti" i roman "Besmrtni jeleni" dosljedno usmjerio na pripovijedanje iz pozicije svjedoka koji je "rat vidio svojim očima", što mu je osiguralo pravo na zaštitu autobiografskog identiteta. Zbog toga je autobiografski diskurs, tokom i nakon devedesetih godina postao dominantan književni izraz.

Pisanje u prvom licu u devedesetim godinama postalo je egzistencijalni imperativ u kojem autor iskustvom u ratnoj zbilji ovjerava informacije iznijete tekstem (usp. Sablić-Tomić 2002: 13). Imamović je autobiografske teme kombinirao motivima: djetinjstva, odrastanja, porodične intime s društveno-historijskim događajem (Agresija). Iskoristio je lično životno iskustvo i svoje intimno Ja te eksponirao sebe kao glavnog junaka priče. Dakle, lično iskustvo autora postalo je građa književnog djela. U tome se ogleda bogatstvo forme u jednom

²⁷ Više o tome pročitati u knjizi: Malešević, S. (2004) *Ideologija, legitimnost i nova država*. Beograd: Reč.

književnom obliku čije je distinktivno obilježje sadržaj autorovog životnog puta (usp. Duvnjak Radić 2011: 13).

Prema Agiću (2010: 49), autobiografija je tipičan primjer žanra kao mjesta individualnog pamćenja. Tako u Imamovićevoj autobiografskoj prozi dominira predstavljanje prošlosti u okvirima individualno-autobiografskog pamćenja. Ipak treba imati na umu da autobiografije nisu samo pripovijesti u prvom licu o stvarnim događajima, već su one više od toga (usp. Velčić 1991: 9). Pravi smisao autobiografije vidi se u Jasminovoj intimnoj ispovijesti. Mi prisustvujemo proizvodnji individualnosti, odnosno nizu drama jedne individue čija je paradigma ispovijest (usp. Zlatar 1989: 123).

Imamovićeva životna priča dolazi iz kolektiva, odnosno historijskog okvira kojeg čini tema etničkog čišćenja. Radnja autobiografske proze koncentrirana je isključivo na vremenski period rata jer je autor bio u vlastitom gradu od povijesnog (ratnog) časa. Prema tome, Imamovićeva autobiografska djela mogu se nazvati i dokumentarno-autobiografskim, jer za predmet svoje obrade imaju poznati historijski događaj: protjerivanje i etničko čišćenje muslimanskog stanovništva na prostoru Bosne i Hercegovine. "Ubijanje smrti" i "Besmrtni jeleni" nose identičnu verziju događaja. Imamovićev literarni dokumentarizam temelji se na evokaciji iskustvenosti te u tom smislu on inscenira tipične sadržaje komunikativnog pamćenja uz svakodnevni život grupe kojoj je pripadao, a svojom mješavinom autoritativnog i ličnog glasa u toku pripovijedanja utječe na to da se njegova lična sjećanja prihvate kao relevantne etičko-historijske vrijednosti (usp. Agić 2010: 228). Također, Sablić-Tomić (2002: 13) smatra da je proces samouspostavljanja personalnosti u autobiografijama devedesetih godina odraz duha vremena u kojem se naglašava postmoderni zahtjev za individualizacijom mišljenja.

U modernoj teoriji književnosti razlikujemo dva oblika autobiografske proze: autobiografija u formi ispovijesti na principu "priče o sebi" i memoari s težištem na drugome. Zbirka priča "Ubijanje smrti" primjer je čiste autobiografije jer je Imamović ispoštovao tzv. autobiografski sporazum. On iznosi intimnu ispovijest elementima klasične autobiografije te retrospekcijom pripovijeda priču o sebi unutar društveno-historijskog okvira. Autobiografski sporazum je potvrda identičnosti u tekstu koja neopozivo upućuje na ime autora na koricama knjige (usp. Lejeune 1999: 215). Identičnost između autora, pripovjedača i glavnog lika, Jasmin Imamović uspostavlja na očigledan način: na razini imena koje sebi daje pripovjedač/lik u samom tekstu koje je isto kao i ime autora na koricama knjige.

Imamovićeva intimna ispovijest ne ulazi u širi kontekst društveno-historijskih događaja već se zadržava na okviru pišćevog života unutar grada Tuzle u kojem je određen kao relevantni svjedok događaja koji iznosi tačne i precizne opise događanja. On se vraća u prošlost i pripovijeda o subjektivnom iskustvu unutar stvarnosti koja je obilježena pitanjem egzistencije. Njegova autobiografija ne obuhvata cijeli život, već samo određenu etapu gdje je naglasak postavljen na gnoseološki, samospoznajni moment u kojem kategorija vjerodostojnosti proizlazi iz izjednačavanja sudbine romanesknog lika s privatnom sudbinom samog autora (usp. Sablić-Tomić 2002: 20).

Većina autobiografija je nadahnuta stvaralačkim porivom koji tjera pisca da zadrži samo one događaje i doživljaje iz svog života koji su bitno utjecali na njega (usp. Lejeune 1999: 259). “Ubijanje smrti” sastoji se od pojedinačnih priča koje čine okvir životne sudbine autora Jasmina Imamovića i glavnog junaka Jasmina. Žaklina Duvnjak Radić (2011: 27) smatra da identičnost subjekta iskaza i objekta iskaza nije apsolutna, jer između Ja koje pripovijeda i Ja o kojem se pripovijeda stoji talog vremena, iskustva i znanja koji ih čini bitno različitim. Dakle, vrijeme koje proteklo do trenutka pisanja omogućava autoru nova znanja i iskustva.

Godinu dana nakon objavljivanja zbirke priča, Imamović objavljuje roman “Besmrtni jeleni”. On prenosi dominantne narativne postupke iz zbirke u roman: sudjelovanje pripovjedača u radnji, znak jednakosti između pripovjedača i glavnog lika i odnos autobiografskog subjekta prema kategoriji vremena. Upravo je “talog vremena” u romanu piscu omogućio da više pažnje posveti ponovnoj interpretaciji događaja iz djetinjstva i porodičnog doma te vlastite uloge u odbrambeno-oslobodilačkom ratu. U romanu “Besmrtni jeleni” nije do kraja ispoštovan autobiografski tip međusobnog odnosa, znak jednakosti stoji samo između pripovjedača i glavnog lika. Autor nije imenovao glavnog junaka, ali je prenio njegov cijeli autoportret iz zbirke priča “Ubijanje smrti”. Oba teksta odlikuju se autoreferencijalnošću, odnosno tematskom usmjerenošću na samog sebe.

Koncepti kao što su: lično iskustvo, unutrašnji život, vlastiti identitet, pripovijedanje ljudske povijesti i svakodnevnica, veoma su nam privlačni jer ih nužno povezujemo uz bitna pitanja egzistencije čovjeka (usp. Velčić 1996: 7). Na autobiografskim principima, Jasmin Imamović u oba djela pripovijeda o istom traumatskom iskustvu koje je obilježeno ratnim strahotama, odnosno o odbrani i borbi za preživljavanjem. Podloga njegovog autobiografskog djela nastala je na empirijskom principu, odnosno životnom iskustvu koje autor oblikuje s namjerom izricanja lične uloge u određenom vremenu. Imamovićeva autobiografska proza je

hronološki omeđena jer tematizira tačno određeno vremensko razdoblje u kojemu je egzistencijalna ugroženost subjekta legitimirana vanjskim utjecajima, to jeste društveno omeđena autobiografija (usp. Sablić-Tomić 2002: 25).

U periodu devedesetih godina posebno mjesto zauzimaju tekstovi koji se bave intimnim i javnim temama koje su povezane s tematikom rata. Pod terminom hronološki omeđena autobiografija podrazumijevamo tačno određenu dimenziju društvenog vremena u kojem je egzistencijalna ugroženost subjekta legitimirana vanjskim utjecajima (usp. Sablić-Tomić 2002: 68). Promjene u ličnom iskustvu Jasmina Imamovića, odnose se isključivo na narativni okvir u kojem se tematizira rat i prognaništvo. S obzirom na to da je posljedica događanja rat, “Ubijanje smrti” i “Besmrtni jeleni” pripadaju društvenom tipu hronološki omeđene autobiografije.

Prilikom umjetničkog postupka obrade građe iz ličnog života, odnosno u interpretaciji ličnog života, lika i djela, autor neizbježno pribjegava fikciji (usp. Duvnjak Radić 2011: 43).²⁸ Kada Imamović pripovijeda o prošlim događajima, on ih ne nabraja kako bi ih evidentirao jer to onda ne bi bila pripovjedačka proza. Umjesto toga, autor bira događaje iz svoga života o kojima će pripovijedati, a način njihovog povezivanja i raspoređivanja u jedinstvenu cjelinu čini umjetničko djelo. Izbor događaja pokazuje da je pisac odabrao isključivo epske momente svoje životne priče, odnosno događaje koji su značajni koliko za njega kao individuu toliko i za cijeli kolektiv s namjerom da njegova proza postane tekst svjedočanstva.

Korištenje fikcije doprinosi umjetničkom doživljaju djela, odnosno što je više fikcionalnih postupaka to je djelo uspjelije, umjetnički istinitije (usp. Duvnjak Radić 2011: 51). Zato se autor mora potruditi da upotrijebi što više mehanizama fikcionalizacije kako bi njegovo životno iskustvo dobilo “istinitu formu”, to jeste estetski validan oblik priče. Kodrić (2012: 197) ističe da autobiografizam funkcionira kao žanr, odnosno kao tekst o stvarnom životu koji načelno treperi između fikcije i zbilje.

Princip autobiografije nalaže da autor bira iz svega što čini stvarnost njegovog života, on bira samo određene ljude, situacije i događaje, jezički ih uobličava i smisleno organizira i gradi unutrašnji svijet svog životopisa (usp. Duvnjak Radić 2011: 69). Za razliku od stvarnog

²⁸ Pojam fikcija potječe od latinskog glagola “fingere” koji može značiti više stvari, a može se prevesti našim glagolima – izmisliti, preobraziti, prikazati, pretvarati se, stvarati i sl. Žaklina Duvnjak Radić (2011: 44) fikciju određuje kao izmišljanje ili kreiranje mogućih, hipotetičkih ili paralelnih situacija i svjetova koji manje-više korespondiraju sa stvarnim situacijama i svjetovima. Tako ćemo mi u autobiografskoj prozi Jasmina Imamovića fikciju posmatrati kao ludičku igru “kao da”.

života, literarni svijet je sređen po rasporedu kojeg je autor odabrao te je osmišljen po načelima organizacije proznog teksta. Dakle, tekst kao takav se ne može smatrati identičnim autorovim životom već namjerom da narativnim tehnikama nečiji život postane priča.

Mirna Velčić (1991: 30) navodi da samim tim što je autobiografija diskurs, ona je utemeljena u fikciji, ali se tzv. autobiografska fikcija ne sastoji u izmišljanju sebe, drugih ljudi i događaja, nego u njihovu pretvaranju u predmet pripovijedanja. Imamović teži da autentični ljudski život pretvori u tekst. Tako njegove autobiografske situacije iz zbirke priča "Ubijanje smrti" i romana "Besmrtni jeleni" postaju prepoznatljive u romanu "Obožavatelj trena". Pisac je djela ujedinio motivom djetinjstva: slikom sretnog odrastanja u Brčkom i pričama iz porodičnog doma. Iako je iz svoje biografije izdvojio samo profesionalni dio, to jeste ulogu u odbrambeno-oslobodilačkom ratu, nije isključio nivo intimnog (porodičnog) odnosa.

Zaplet nije ključni faktor autobiografske proze i može se činiti da je nepoželjan, jer pisac teži vjerodostojnom prikazivanju imanentno fragmentirane stvarnosti (usp. Duvnjak Radić 2011: 94). U Imamovićevom primjeru, zaplet je povezan s glavnim junakom i tematskim obrascem njegove autobiografije. Riker (1999: 52) smatra da je kategorija lika proizišla iz iste narativne inteligencije kao i sam zaplet, stoga je identitet lika moguće razumjeti tek nakon što se operira zapletom. Tako se zaplet u Imamovićevoj autobiografiji nalazi uz vanjske događaje, preciznije uz prijelomne situacije iz rata.

Odnos između fikcije i istine zanimljivo je problemsko pitanje književnosti koje je najjače izraženo u autobiografiji (usp. Duvnjak Radić 2011: 109). Zbog toga je autobiografska proza više opterećena zahtjevima istinitog opisivanja stvarnog. Uloga stvarnosti u autobiografiji jeste značajna, ali njeno utvrđivanje referentnosti zavisi od toga da li nas zanima njena historijska ili umjetnička, književna dimenzija.

Imamović je društveno reprezentativna osoba koja je poziciju pripovjedača stekla, s obzirom na socijalno priznatu važnost i na stepen javnog ugleda, pretendirajući na iznošenje slike stvarnosti (usp. Beljan Kovačić 2021: 17). On svoje pripovijedanje ne ograničava samo na događaje u kojima je sam učestvovao, nego pripovijeda i na osnovu onoga šta je čuo od drugih. Autobiograf ne izmišlja likove i radnju, on opisuje realne ličnosti i događaje (usp. Duvnjak Radić 2011: 110). Opisuje način na koji su događaji utjecali na lični i kolektivni identitet. Prema tome, svjedočenje u njegovim djelima dobija intimnu ispovijednu formu ličnog i kolektivnog identiteta. Imamović u pripovijedanju tematski konstrukciju priče veže za traumatski doživljaj te daje intimni iskaz nakon što je preživio traumatski događaj. Sve to

ukazuje da je piscu svjedočenje potreba i motiv, objašnjenje i opravdanje za pisanje autobiografije.

Imamović teži da predstavi događaje iz vlastitog života kako bi dao uvid u događaje u kojima je učestvovao. Prema Duvnjak Radić (2011: 171), ključno je da je autor bio aktivniji u historijskim događajima i da je njegova uloga bila značajnija, pa je motiv svjedočenja izraženiji, a formule iskrenosti u kojima ističe da iznosi cijelu istinu su prisutnije.

4.2.1. “Ubijanje smrti”

Autobiografija potvrđuje pravo svakog da nadzire vlastiti život od sadašnjeg trenutka u smjeru prošlosti i budućnosti, a odlučiti zabilježiti život znači mijenjati ga, ući, po inicijaciji, u jedan novi život koji teži vlastitu ispunjenju zbog kojeg subjekt igra istodobno ulogu i inicijatora i iniciranog (usp. Gusdorf 1999: 166). Autobiograf ne mora zabilježiti cijelu liniju razvoja svoga života, nego samo određenu etapu koja je imala bitan utjecaj u razvoju njegovog identiteta. Na pripovjedačku zbirku “Ubijanje smrti” primjenjiva je definicija Philippa Lejeunea (1999: 202) koji autobiografiju definira kao “retrospektivni prozni tekst u kome neka stvarna osoba pripovijeda vlastito življenje, naglašavajući svoj osobni život, a osobito povijest razvoja vlastite ličnosti”. Prema definiciji, pisac za temu autobiografije koristi individualni život pisca/naratora koji oživljava lična sjećanja i historijske događaje. U svojim autobiografskim djelima, Jasmin Imamović piše o sebi i događajima iz jednog vremenskog razdoblja, onog vremenskog razdoblja koje želi da sačuva u sjećanju (usp. Zlatar 1989: 115).

U autobiografiji kao jednom od najfleksibilnijih narativnih žanrova diskurzivno se oblikuju sve promjene u socijalnoj, političkoj i kulturnoj stvarnosti kao i lično iskustvo subjekta autobiografskog diskursa (usp. Sablić-Tomić 2002: 13). Događanja u devedesetim godinama istaknula su narativne strategije u kojima se naglašavaju autorova lična zapažanja i komentari vezani za društvene, političke ili privatne probleme s kojima se susreće. Zbog Agresije u Bosni i Hercegovini, godine 1994., Jasmin Imamović odlučuje objaviti čistu autobiografsku prozu “Ubijanje smrti”. Povjerenje čitaoca zadobiva pisanjem iz pozicije prvog lica te komentiranjem subjektivnog iskustva ratne stvarnosti.²⁹ Ratna književnost je etički angažirana, nedvosmisleno opredijeljena za optiku onoga što trpi ili je istrpio užas rata i

²⁹ Zlatar (1989: 13) vjerovanje, u najširem smislu, posmatra kao spremnost i pristajanje čitaoca da uđe u tekst, ukazivanje povjerenja tekstu, u najužem smislu – vjerovati tekstu znači vjerovati da je njegov smisao istinit.

zločina te naspram fašističke ideologije promovira golo ljudsko stajalište (usp. Kazaz 2008: 50).

Jasmin Imamović objavljivanjem prve pripovjedačke zbirke ulazi u korpus tzv. ratnog pisma i poetike svjedočenja, tako što obnavlja figuru povijesnog svjedočenja te figuru bosanske povijesne tragike. Osim toga, pisac koristi temeljnu memorijsku figuru, to jeste figuru rata i ratnika koja se artikulira kao istinska priča o prošlosti u perspektivi povijesti i povijesnog zbivanja (usp. Kodrić 2012: 122).

Robert Perišić (2000: 96) "Ubijanje smrti" određuje kao zbirku priča sa romanesknim elementima, gdje autor objedinjuje prvo lice autobiografskog pripovjedača s drugim stvarnim likovima. Zbirka priča pripada tipu autobiografije u užem smislu koju odlikuje identičnost autora, lika i pripovjedača. S obzirom na to da u tekstu postoji ovjera identičnosti između pripovjedača, lika i autora, to znači da je Imamović ispoštovao osnovni uslov za Lejeuneov autobiografski sporazum koji upućuje na to da je riječ o tipičnoj autobiografiji. Imamović je identičnost između pripovjedača u prvom licu i lika potvrdio imenom autora na naslovnici knjige.

Zbirka priča "Ubijanje smrti" pripada autobiografiji u užem smislu jer je zanovana na kontinuiranom retrospektivnom pripovijedanju o vlastitom životu u kojem je identičnost autora, pripovjedača i lika ovjerena autodijegetskom naracijom u prvom licu (usp. Sablić-Tomić 2002: 40). U Imamovićevom narativnom okviru pripovijedanje je vezano isključivo za prostor grada Tuzle i porodičnog doma. Posebno su naglašene privatne razine pripovijedanja o osobama iz autorovog života koje su direktno povezane s događanjima.

Jasmin Imamović je glavni junak svoje priče. Tako ostvaren znak jednakosti između autora, pripovjedača i glavnog junaka jeste ključna odlika naratološke strukture autobiografske proze. Zbog toga se može kazati da je vlastito ime autora od suštinske važnosti, a svijet je osmišljen i prikazan iz junakove/naratorove/autorove perspektive što je presudno za tumačenje (usp. Duvnjak Radić 2011: 27).

"Ubijanje smrti" je hronološki omeđena autobiografija jer Imamović tematizira tačno određenu dimenziju društvenog vremena u kojemu je njegova egzistencijalna ugroženost legitimirana vanjskim utjecajima. S obzirom na to se unutar narativnog okvira tematizira rat, preciznije ćemo je odrediti kao društveni tip hronološki omeđene autobiografije (usp. Sablić-Tomić 2002: 68). Prema tome, Imamović proizvodi vlastiti identitet u hronološki omeđenoj

autobiografiji, jer je narušen u socijalnoj stvarnosti, kao i unutar privatnog prostora. On kontinuirano opisuje događanja na privatnom i javnom nivou te iznosi lične unutrašnje (intimne) osjećaje. Dakle, dominantna narativna tehnika u Imamovićevoj autobiografiji je autorefleksija, unutarnji monolog i autobiografsko pripovijedanje.

Imamović je odredio tačno vremensko razdoblje unutar kojeg pripovijeda u društvenom tipu hronološki omeđene autobiografije, što je posljedica događaja u izvanjskom prostoru (usp. Sablić-Tomić 2002: 72). On retrospektivno iznosi bitne promjene vlastitog psihološkog i socijalnog statusa u ratnoj stvarnosti. Vjerodostojnost njegovog pripovijedanja postignuta je autodijegetskom naracijom pripovjedača iz pozicije svjedoka koji je “rat vidio svojim očima”. U vezi s tim, Abdulah Sidran u predgovoru pripovjedačke zbirke “Ubijanje smrti” (prvo izdanje 1994; drugo izdanje 1995) navodi da je riječ o najinteligentnijoj knjizi koja je objavljena u Bosni kao svjedočanstvo o agresiji.

“Ubijanje smrti” karakterizira partikularno iskustvo o prošlosti sjećanog i doživljujućeg Ja, koje iz sadašnje perspektive re-aktualizira pripovjedačko prvo lice (usp. Agić 2010: 16). U vezi s tim, prošla iskustva u autobiografskom djelu posredovana su autodijegetskom pripovijednom instancom. Pripovjedač se pojavljuje kao komentator lične i ljudske sudbine na osnovu svog znanja i iskustva o životu i svijetu. Imamović se prisjeća traumatskog događaja, pa je njegova zbirka usmjerena na proces obrade sjećanja.

U naslovu zbirke “Ubijanje smrti” sadržan je Imamovićev lajtmotiv.³⁰ Dakle, pisac ističe borbu protiv Zla koje prijeti uništenju njega kao individue i njegovog kolektiva. Sličnu borbu, pisac će nastaviti u ostalim svojim djelima. Zbirka se sastoji od dvanaest priča: “Svadba u Dubrovniku”, “Večera na Kopaoniku”, “Podanici Zla”, “Dudovi bijeli”, “Noć duža od života”, “Balta”, “Hronika naručenih ubistava”, “Rađam se da ubijem smrt”, “U rijeci mjesečev luk”, “Nečovječna ravnoteža”, “Tolstoj u ulici brijestova” i “Sustizaće nas zaostale slike”. Priče prate izlaganje događaja složenih u određenom redosljedju, mada redosljed u autobiografiji ne mora biti identičan onima u autorovom životu (usp. Duvnjak Radić 2011: 63).

Glavni junak pripovjedačke zbirke jeste Jasmin Imamović, dok su sporedni likovi: Mustafa Begić, Selim Bešlagić, Žaneta Imamović, Lana Imamović, Dina Imamović, Nedim

³⁰ Lajtmotiv može biti neka izjava, neka situacija, neki opis, neka određena karakteristika i dovoljno je da se nekoliko puta ponovi približno jednakim izrazima na određenom mjestu, pa da čitalac osjeti vezu u građi pripovijetke ili romana. Vidjeti u: *Književni leksikon* (2009).

Muharemagić, Cica, Zinaida Balta, Marijan Balta, Mersed Kovačević, Mile Dubajić, Enver, Blagoje Stankić, komandir Ivković, Benjamin, Duško, Đuro, Elvir Ferizović i Bešlaga Kurević. Likovi pripovjedačke zbirke (kao i romana) su iz porodičnog kruga, iz najužeg prijateljskog okruženja s kojima pisac istovremeno brani život i svoj i njihov, ali i živote svih ljudi opkoljenog grada (usp. Prica 1998: 198). Vrijeme radnje počinje 4. maja 1980. godine, a završava se krajem 1993. godine. Mjesto radnje većinskim dijelom odvija se u Tuzli i njenoj okolini. Tema pripovjedačke zbirke jeste intimna ispovijest i težnja pisca da zapiše traumatični dio života, dok se ideja krije u priči "Rađam se da ubijem smrt" gdje pripovjedač poručuje da se uprkos zlim silama novi životi rađaju.

"Četvrtog maja 1980. Sarajevo opustjelo. Umro je Josip Broz Tito. Taj hiljadu devetsto osamdeseti maj u Sarajevu bio je mjesec plača i kiše. Proglašena je četverodnevna žalost koja je trajala mnogo duže. U kafanama i na televiziji nije bilo muzike i po svuda se iz razloga veće ozbiljnosti i bezbjednosti dežuralo." (Imamović 1995: 9)

Retrospektivno pripovijedanje autor započinje preciznim određenjem vremena radnje, što potvrđuje činjenicu da je riječ o hronološki omeđenoj autobiografiji. U citatu je istaknut provjerljiv historijski događaj i pouzdana historijska ličnost što implicira da je smrt političkog vođe bitno utjecala na autora. Za većinu autobiografija karakteristična je težnja da uz predstavljanje događaja iz autorovog života, pruže čitaocu uvid u značajne i manje značajne historijske događaje (usp. Duvnjak Radić 2011: 170). Tako Imamović navođenjem stvarnog događaja na prvoj stranici svoje autobiografske proze rekonstruira sliku ožalošćenog Sarajeva.

"Koncem 1987. godine Mustafa Begić i ja dovršavali smo zajedničku knjigu o pravima na nekretninama. Trebalo je da odem na nekoliko pravnih savjetovanja i tamo provjerim neke svoje teze prije njihovog definitivnog unošenja u knjigu. Tog novembra iz Tuzle smo otišli u Beograd, ostavili automobil pred hotelom, a zatim, zajedno sa pravnicima iz čitave Jugoslavije, autobusima krenuli prema Kopaoniku." (Imamović 1995: 15)

U zbirci odnos autobiografskog subjekta prema kategoriji vremena potvrđuje hronološki omeđenu autobiografiju. Pripovjedač vremenskom odrednicom – "koncem 1987. godine" prelazi početno određenje radnje te rekonstruira okvir društveno-političkog prostora unutar kojeg ispovijeda svoju životnu priču. On je jednostavno sazeo vremensku razliku jer ima moć nad događajima (usp. Zlatar 1989: 13). Izdvojeni citat sugerira da je pripovjedač društveno

reprezentativna osoba koja je poziciju pripovjedača stekla s obzirom na socijalno priznatu važnost i na stepen javnog ugleda, pretendirajući na iznošenje slike stvarnosti (usp. Beljan Kovačić 2021: 17). Tako ističe svoju ulogu pravnika, to jeste pravnog stručnjaka koji je svoju profesiju stekao na pravnom fakultetu.³¹ Pripovjedač svoj identitet ne otkriva na početku radnje. On uključuje stvarnu ličnost – “Mustafa Begić” preko koje postepeno gradi svoj status. Otkrivena je Ja-forma pripovijedanja kojom će pripovjedač iskazati ličnu priču. Odlika Imamovićevog cjelokupnog autobiografskog djela jeste pripovijedanje u prvom licu. Motiv odlaska – “Beograd-Kopaonik” razotkriva pripovjedačevu namjeru isticanja suživota u socijalističkoj Jugoslaviji.

“Moje predavanje izazvalo je žestoku polemiku. Na sebe sam privukao veliku pažnju. Do tada, skoro potpuni anonimus, došao je iz Bosne i srušio pola stoljeća star i siguran stav Pravne enciklopedije o pravima na grobljima. Nakon svega, ručao sam i ravnopravno razgovarao sa profesorima koje do tada nisam doživljavao kao ljude nego kao literaturu.” (Imamović 1995: 18)

Otkrivanjem svoje profesije pripovjedač je učvrstio društvenu funkciju. Tako je njegov status opravdao pisanje autobiografske proze. Izdvojeni citat dokazuje da se pripovjedač pojavljuje na razini likova te polahko uvodnim pripovijedanjem nameće kao centar pripovijednog svijeta (usp. Beljan Kovačić 2021: 19). Osim toga, Imamović povjerenje čitaoca osvaja korištenjem narativnih postupaka u kojima dominira performativni govorni čin. Opisivanje događaja u njegovoj prozi predstavlja čin djelovanja.

“Prespavao sam skoro čitav put od Kopaonika do Beograda. U stomaku sam osjećao veliki teret poput napuhane lopte koja mi je visoko, skoro do grla podigla dijafragmu. Nikako nisam mogao udahnuti do kraja. Osjećao sam veliki strah zbog onoga što će doći sutra. Zlo je blizu i ono će nas stići, a ja ne mogu i neću bježati.” (Imamović 1995: 20)

Kada autor piše autobiografsku prozu, on mora ravnopravno uključiti vanjske događaje i intimno unutrašnje preživljavanje tih događaja, samo na taj način on može postati glavnim junakom svoje priče (usp. Duvnjak Radić 2011: 27). Imamović je na uvodnim stranicama autobiografske proze pripovijedao o ličnim događajima iskazujući intimne osjećaje – “veliki

³¹ Značenje odrednice pravnik vidjeti u: *Rječnik bosanskog jezika* (2010), str. 997.

teret, veliki strah”. On je emocionalno obojenim riječima nagovijestio lične slutnje – “Zlo je blizu”.

“U ružnim vremenima uvijek se nađe neki neuračunljivi čovjek užasne budućnosti, kojem je neko u zao čas rekao da je pametan i Bogom dan da povede narod u ovom istorijskom trenutku. Istorijska uloga pripala je Slobodanu Miloševiću i on je uzeo na sebe suludi posao poravnavanja i svođenja prastarih računa. Veliki čovjek nadvisiće sve Srbe osim Sv. Save, ispraviti sve mane srpskog naroda, promijeniti mu svijest i zajedno s njim osvojiti zvijezde.” (Imamović 1995: 23)

Imamović se često služi narativnim postupcima iskazivanja komentara/refleksija, najčešće u obliku popratnih znanja o ljudima i događajima. On je u isto vrijeme nosilac pogleda (perspektive što podrazumijeva tačku posmatranja) i nosilac govora (usp. Duvnjak Radić 2011: 26). Prema tome, on govori o sebi i svijetu oko sebe onakvim kakvim ga vidi. U cijeloj autobiografskoj prozi, Imamović je akcenat postavio na vlastita imena koja impliciraju postojanje njihovih vlasnika te referiraju na individualne identitete (usp. Zlatar 1989: 17). Istaknuti su pojedinci koji su bili nositelji događaja – “Slobodan Milošević”, bili oni protagonisti ili antagonisti.

“Osvanuo je 28. juni 1989. godine. Prošlo je tačno šesto godina od kosovske bitke u kojoj je turski vojskovođa i carev sin Bajazit pobijedio srpsku vojsku, osvojio Srbiju i u njoj ostao pet stotina godina. Tačno na dan događanja te bitke Milošević je okupio na Gazimestanu (mjestu bitke) dva miliona Srba. Stigli su iz svih krajeva Jugoslavije da se podaju legendi i novome mitu.” (Imamović 1995: 25)

Pripovjedač je koncentriran na precizna vremenska određenja vanjskih događaja, posebno na javne i političke događaje koji su usko povezani s prijelomnom povijesnom situacijom (usp. Beljan Kovačić 2021: 19). Legitimirani događaji omogućavaju lakše vremensko određenje radnje te ukazuju na svoje uporište u historiji. Pripovjedač navodi događaj (Miloševićev govor na Kosovu polju – poziv na osvetu Turcima) koji je ugrozio njegovu ličnu i egzistenciju cijelog kolektiva kojem pripada.

“Pred očima sam imao jasnu sliku velike tragedije. Zlo je isuviše blizu, ono će nas zaista stići, a ja ne mogu i neću bježati.” (Imamović 1995: 31)

U autobiografskoj prozi, dojam autentičnosti postiže se upotrebom prvog lica – “pred očima sam imao jasnu sliku”. Tako se otkriva stajalište pripovjedača koje ukazuje da je njegovo

mjesto u odnosu prema likovima blizu (usp. Sablić-Tomić 2002: 34). Pozicija autora, odnosno pripovjedača otkiva priču u kojoj je on prisutan kao karakter. Imamović je otkriven kao lik i svjedok radnje. Iznoseći svoju priču, Imamović se služi autodijegetičkim tipom pripovijedanja.

“Došlo je proljeće 1992! Ljudi iz evropske zajednice, počeli su češće posjećivati kabinet gradonačelnika Bešlagića. Rat iz Hrvatske počeo se širiti prema Bosni! Trećeg aprila 1992. bili smo izbezumljeni. Jugoarmija, zločinačke snage Arkana, Šešeljevi Beli orlovi i Mauzerovi Panteri nasrnuli su na Bijeljini.” (Imamović 1995: 32)

U autobiografskoj prozi poistovjećivanje s vremenom doprinosi boljem otkrivanju svoje jedinstvenosti (usp. Gusdorf 1999: 167). Prema tome, Imamovićev tekst pamti ključne datume njegove ratne ispovijesti. Slika stvarnosti gradi se preko legitimiranih događaja iz autoreva života zajedno s provjerljivim (stvarnim) osobama koje su dio događaja. Tako je pripovjedač u potpunosti otkrio da je izvanjski događaj – “rat” bio povod pisanja teksta te predstavlja tematski okvir Imamovićeve autobiografije. Trauma pojedinca nikada nije samo pojedinačna trauma, ona je trauma svih onih koji su u vezi s tim pojedincem što je u općenitom smislu kolektivna trauma (usp. Miškić Labura 2020: 178). Prelazak sa individualnog kazivanja na kolektivni – “bili smo izbezumljeni” pokazuje težnju pisca da njegov tekst postane svjedočanstvo jednog kolektiva. Početak ratnih događanja postepeno je opisan nizom dramatičnih i traumatičnih situacija.

“Tih dana suočio sam se sa grubom realnošću. Bilo je teško, ali slušao sam. Bilo mi je muka, ali gledao sam. Nisam znao šta upornim slušanjem o strahotama želim postići. Možda sam htio njihovo iskustvo, ne bih li zamišljeni tok događaja i nabujali potok nesreće nekim čudom skrenuo pored Tuzle. Ili je to bila samo želja da se zapiše, da se ne zaboravi. Vjerovatno je u pitanju bilo i jedno i drugo.” (Imamović 1995: 33)

Autobiografska proza Jasmina Imamovića, bitno je obilježena vremenskim odrednicama, legitimiranim događajima i istaknutim ličnostima. On je subjekt koji proizvodi jezik, odnosno oblikuje tekst na razini njegova sadržaja te u njemu nastoji izboriti pravo glasa prema/u stvarnosti (usp. Sablić-Tomić 2002: 19). Postavio je narativni okvir u kojem su jasno određeni prostor i vrijeme autobiografskog pripovijedanja. Osim vremenskog određenja, mjesto radnje ključno je u Imamovićevom autobiografskom djelu. Pripovijedanje je tematski vezano za pripovijedanje o ličnom društveno-političkom životu unutar grada Tuzle (usp. Bijuković Maršić 2012: 190). Cijelo Imamovićevo književno djelo bitno je vezano za prostor Bosne i

Hercegovine i grada Tuzle. Ispovijedanje o traumatičnim situacijama je način suočavanja sa stvarnošću – “suočavanja sa grubom realnošću”. Otkriven je motiv autobiografije kao medija pamćenja – “željom da se zapiše” u kojem pisac ostavlja trag jednog vremena.

“Od 18 sati 15. maja 1992. do 06. sati 16. maja 1992. proživio sam i rat i mir, i svoj život i svoju smrt. Bio sam siguran da neću i da hoću ostati živ, da neće i da hoće doći do rata, da sam velika kukavica i veoma hrabar čovjek, da je život velika nesreća i velika sreća. Za tih dvanaest sati bio sam sve što jesam i što više nikada neću biti, bio čak i ništa, jer na momente sam zaboravljao sebe. Za tih dvanaest dramatičnih sati moja svijest proživjela je mnoge godine. A bio je to tek moj prvi ratni dan.” (Imamović 1995: 45)

Imamovićev odnos prema kategoriji vremena doprinio je određenju teksta kao autobiografije u užem smislu. Primjetna je njegova težnja da preciznim vremenskim odrednicama – “od 18 sati 15. maja do 06. sati 16. maja 1992.” utemelji vjerodostojnost svog iskaza. Događaj – “rat” koji je ugrozio njegovu egzistenciju postao je legitimiran povod pisanja teksta. Ujedno je otkiven lični i intimni dio pripovjedača – “velika kukavica i veoma hrabar čovjek”. On je u potpunosti razotkrio sebe kao individuu unutar događaja te predstavio unutrašnju borbu sa samim sobom. Oblikovanje identiteta pokrenuto je trenutkom kada je cjelina egzistencije narušena – “prvi ratni dan”, kada dolazi do deformacije prostora samoostvarivanja u kojem se naslućuje mogućnost preobrazbe u nekog drugog – “bio sam sve što jesam i što više nikada neću biti” (usp. Sablić-Tomić 2002: 70). Tako se Imamović preobražava u memorijsku figuru, odnosno u figuru heroja/ratnika koja ima bitno mjesto sjećanja unutar njegovog djela. Prema Kazazu (2004: 42), figurom heroja koji kolektivnu sudbinu preuzima na vlastita pleća, pisac nastoji proizvesti uzora za čitaoca u sadašnjosti.

“Mi iz rukovodstva grada bili smo u bezizlaznoj situaciji. Niko prije Tuzle nije ih zaustavio. Da li ćemo uspjeti? Hoćemo li samo mi imati sreće? Ako uspijemo, spasićemo i Tuzlu i čitavu regiju. U suprotnom, bićemo krivi za propast onoga što nismo mogli spasiti!” (Imamović 1995: 46)

Imamović se kao pripovjedač/lik potpuno vraća u prošlost. Veliku pažnju je posvetio opisima događaja i unutrašnjem monologu. Prema tome, pravi autobiografski tekst treba da sadrži sve moguće promjene jednog identiteta, jer mi prisustvujemo nizu drama jednog bića (usp. Zlatar 1989: 119). Česti su primjeri komentara/refleksija koje pripovjedač kazuje u dramatičnim situacijama. Sablić-Tomić (2002: 69) smatra da je visok stepen samosvijesti subjekta prikazan

kao autorefleksija biografskog i socijalnog iskustva, straha, snova i sl. Dakle, Imamović kao pripovjedač/lik uz osnovnu supstancu: vlastito iskustvo, iznosi strahove i sumnje kojima jasnije predstavlja svoju ličnost. Zbog toga autobiografije često izgledaju kao da su ispričane, a ne napisane (usp. Duvnjak Radić 2011: 167). Imamovićevo monološko kazivanje o strahu i strepnjama koje ga muče predstavlja utisak da govori čitaocu, da s njim razgovara u realnoj komunikacijskoj situaciji. U njegovim portretima, posebno mjesto zauzima kolektivni portret kojem pripada. Koristi postupak generalizacije – “mi” i stvara personaliziranu projekciju viđenja kolektiva kao bitne zajednice u odbrani od agresora.

“Tih dana često su se svađali. Marijan je jako patio zbog svega što su četnici učinili u aprilu i maju 1992. Nije mogao podnositi scene granatiranja Sarajeva niti slušati izvještaje o zločinima četnika. Najviše ga je vrijeđalo to što Karadžić stalno ponavlja da je predstavnik čitavog srpskog naroda.” (Imamović 1995: 51)

Junakovo gledište obično upravlja pripovijednim tekstom, sa svim sužavanjima polja, trenutačnim neupućenostima, pa čak i s onim što sam pripovjedač smatra mladenačkim greškama, naivnostima ili iluzijama koje treba izgubiti (usp. Biti 1992: 106). Imamović posreduje likove iz svoje perspektive, pa osim lične, prenosi njihovu priču – “često su se svađali”. Takvo pisanje o sebi razasipa događajima i ljudima o kojima želi pisati u jednom vremenskom razdoblju koje bi trebao sačuvati u sjećanju (usp. Zlatar 1989: 115). Posvećeno je posebno mjesto u tekstu Marijanu Balti, Imamovićevom bliskom prijatelju, kojem je dodijeljena uloga heroja/ratnika. Pripovjedač često daje svoj sud o nečemu, procjenjuje i tumači likove, njihove karakterne i moralne vrijednosti – “jako je patio, nije mogao podnosti, najviše ga je vrijeđalo” te svojim komentarima direktno utječe na recepciju čitaoca, gradi recipijentovu sliku o likovima iz njegovog života (usp. Duvnjak Radić 2011: 83). Dakle, izborom i načinom prikazivanja, a zatim komentarima/refleksijama Imamović vrednuje likove i pojave u tekstu. Nizanje epizodnih likova i sporednih događaja u tematskom okviru Imamovićeve proze, predstavlja sabiranje različitih motiva sjećanja koji čine bitan dio njegove priče.

“Ja sam Srbin. On ne govori u moje ime! Ne može u moje ime vršiti tako užasne zločine! Prijaviću se kao dobrovoljac u TO BiH, braniti ovaj grad i ovu državu.” (Imamović 1995: 51)

Prema Duvnjak Radić (2011: 110), autobiograf ne izmišlja likove i radnju, već on opisuje realne ličnosti i događaje. Tako je Imamović sliku vlastitog života unutar ratnog nemira

popunio pojedinostima iz života drugih ljudi. On je u epizodnim likovima (npr. Balti) kreirao jedinstven psihološki karakter koji upućuje na veoma moralnog i etički odgovornog čovjeka. Psihološka karakterizacija Marijana Balte proistekla je iz autorove želje da ga duhovno-emocionalnim stavom literarno oživi te da o tuzlanskom heroju ostavi pisani trag. Autor je osim vlastitog mišljenja, prenio mišljenja/stavove drugih o ratu – “Ne može u moje ime vršiti tako užasne zločine!” koji se uklapaju u poetiku antiratno usmjerene literature. Zbog toga je pisac Balti posvetio posebnu priču “Balta” unutar zbirke. Imamović u tekstu često prenosi tuđe glasove koji su mu pomogli da oblikuje različita lica (usp. Velčić 1991: 28). Pripovjedač se često koristi upravnim govorom, jer pripovijeda prenoseći ko je šta kome kazao. Prema tome, za autobiografiju je tipična kasnija naracija, odnosno naracija koja je velikom vremenskom distancom odvojena od samih događaja (usp. Duvnjak Radić 2011: 75).

“Gdje ćete vi, zar ne čujete da je počelo puškaranje?

Bilo je pucnjave, ali je prestala. Moramo u kasarnu.

U kasarnu? Pa pobiće vas! Jasmine, jesi li ti lud?

Nisam, Meske. Moram tamo. Znam da je opasno, ali ako Bog da, ostaćemo živi.”
(Imamović 1995: 53)

Duvnjak Radić (2011: 27) navodi da je vlastito ime autora od suštinskog značaja za autobiografsku prozu jer je svijet osmišljen i prikazan iz junakove/pripovjedačeve/autorove perspektive, što je presudno u tumačenju ovog žanra. U priči “Noć duža od života” otkrivena je identičnost pripovjedača, odnosno glavnog lika s autorom, jer čitalac mora dobiti odgovor na pitanje ko je taj koji kaže Ja. Autodijegetska naracija odredila je tekst kao autobiografiju u užem smislu, to jeste kao klasičnu autobiografiju. Velčić (1991: 60) navodi da je u klasičnoj autobiografiji autor prostor objedinjenja, on je stvarna osoba s određenim položajem u društvu koja opkoračuje tekst. Zahvaljujući autobiografskom sporazumu, čitalac je dobio odgovor na pitanje. Važno je naglastiti da je znak jednakosti otkriven u dijalogu. Imamović dijalozima predočava davno prošlu situaciju ili epizodu, koja nema više vid davanja riječi nego karakter mimetičkog, on fikcionalizira lika kao u pravoj fikciji (usp. Duvnjak Radić 2011: 72). Tako je njegova autobiografska proza obogaćena novelističkim epizodama u kojima značajnu ulogu ima upravo dijalog. Koristi dijaloge radi pojačavanja dramatike i ubjedljivosti što čitaocu nudi neposredno prisustvo situaciji.

“Jasmine, znam te. Ja sam Duško. Ne volim SDS, Radovana Karadžića i četnike. Volim Tuzlu. Vidim da se bojiš. Ovdje sam se zatekao slučajno, kod ženine sam porodice. Ne boj se. Spavaćeš i vikendici mog brata, a ujutru ćemo zajedno u Tuzlu.” (Imamović 1995: 66)

Ugovor o identitetu je zapečaćen institucijom vlastitog imena čiju konvenciju svako poštuje (usp. Velčić 1991: 60). Autobiografski sporazum ili ugovor o identitetu u Imamovićevom tekstu otklonio je sumnje u identitet subjekta i definirao autobiografiju kao žanr. Lejeune (1999: 219) smatra da je fikcija isključena ako postoji znak jednakosti između autora i lika. Zbirka priča ne sadrži nacionalističke tenzije, jer pripovjedač/lik kritikuje isključivo odgovorne pojedince – “SDS, Radovan Karadžić”. On ljude ne dijeli na osnovu imena ili religijskog pripadanja, već na nivou počinjenih djela. Tako je njegova zbirka zapamtila mnoge pozitivne ličnosti koje su obilježile njegov život u najtežim danima. Velčić (1991: 38) navodi da autobiograf kada pripovijeda o drugima, on nalazi modele za sebe, na taj način on uspostavlja vrednovanje društvenog i etičkog ponašanja.

“Postao sam svjedokom najveće ljudske tragedije. I sramote. Našao sam se u samom centru tog strašnog događaja i slučajno ostao živ. Za sada.” (Imamović 1995: 70)

Jasmin Imamović dojam autentičnosti riješio je upotrebom prvog lica – “postao sam svjedokom” i pozicijom pripovjedača koja je bliska drugim likovima, čitaocu i samom sebi. On svjedoči o historijskom događaju koji ima stvarno mjesto i vrijeme, a to postaje poticaj za njegovo objavljivanje, odnosno komemoriranje i prisjećanje (usp. Assmann 2005: 289). Imamovićevo individualno pamćenje nužno uključuje procese svjesnog ili nesvjesnog biranja onoga što će zapamtiti, zatim vrednovanja sjećanja i izbora da se zaborave izvjesne osobe, stvari ili događaji (usp. Kodrić 2012: 44). Retrospekcija unutar autobiografskog žanra, piscu je omogućila ponovno proživljavanje te on naknadno iznosi – “slučajno ostao živ” modifikovan stav o događaju.

“Šta sam to doživio!?! Otkud ja u ovakvoj situaciji?! Čitavog radnog vijeka pravo je i samo pravo moja dogma. U mojim rukopisima je nacrt nekoliko novih zakona. Kada ću to završiti? Šta će biti sa mojim rukopisima i svim mojim planovima? Sve je bilo pri kraju. Svi poslovi. Moji realni planovi za budućnost samo u jednom danu pretvoriše se u neostvarene snove! Čovjeku se, valjda, uvijek čini da smrt dolazi iznenada i da ga je prekinula baš u momentu kada mu je sreća bila na dohvat ruke.

Sreća je, izgleda, fatamorgana jer postoji samo dok je želiš. Sam život je velika nesreća jer na kraju sigurno gubiš.” (Imamović 1995: 75)

Imamović, kontinuitet pripovijedanja prekida introspekcijom. U naknadnom sjećanju on polazi od trenutka opažanja vlastitog života – “sve je bilo pri kraju”. Prema Sablić-Tomić (2002: 74), u hronološki omeđenoj autobiografiji subjekt introspekcijom legitimira svoju egzistenciju u odnosu na posljedicu kojom je narušena – “smrt dolazi iznenada”. Pisac posebno izražava svoje planove koje je imao prije rata, jer su ratnim događajima uništeni ili prekinuti – “pretvoriše se u neostvarene snove”. U rekonstrukciji vlastitog života, Imamović sagledava različite perspektive, od privatne do društvene sfere, koje prezentuje na nov način i reproducira iz pozicije sadašnjeg Ja koje pripovijeda (usp. Duvnjak Radić 2011: 128). Ponovno sagledavanje događaja iz prošlosti predstavlja novi čin razumijevanja – “sreća je, izgleda, fatamorgana”, jer pripovjedač zahvaljujući “talogu vremena” nudi drugačiji pogled.

“Balta i Zina su krenuli u novi život puni optimizma i nade, a država je ulazila u najkrvaviji period svoje istorije. U rat. Kupovali su ubrzano namještaj za svoju garsonjeru, odjeću za vjenčanje, usaglašavali spisak zvanica za svadbu. Svaki dan me izvještavali o tome dokle su stigli, a mene su noćima morili drugi problemi.” (Imamović 1995: 96)

Bitan segment Imamovićeve autobiografske proze je pripovijedanje o životu sporednih likova – “Balta i Zina”. Pisac uvodi male privatne priče kako bi dekonstruirao veliku priču (usp. Milanja 1996: 110). Privatna priča o planiranju početka bračnog života biva narušena ili ugrožena velikom pričom, odnosno ratom – “država je ulazila u najkrvaviji period svoje istorije”. Velčić (1991: 16) smatra da se istinitost pripovijednih događaja podupire iskustvom kazivača. Odnosi se na one oblike u kojima osoba koja pripovijeda tvrdi da je učestvovala ili svjedočila o događajima, pa se oni prihvataju kao istiniti – “svaki dan me izvještavali”. Prema tome, možemo istaknuti da je odlika zbirke priča “Ubijanje smrti” veoma bliska pozicija autora/pripovjedača/lika drugim likovima i nužno sudjelovanje u događajima. Imamović piše isključivo o događajima u kojima je učestvovao.

“Još se nisu sudarili s nama. Mnogima koji su do sada pali nedostajalo je samo malo, još samo jedan korak. Mi ovih dana skupljamo snagu za taj još jedan korak. Pokazalo se da nikome ne pružaju šansu. Kad osvoje neki grad, ubijaju sve redom, i one koji su se branili i one koji su ostali po strani. Očigledno, njihov cilj nije samo okupacija, nego i fizičko uništavanje čitavog muslimanskog naroda. Ko god je savio glavu,

četnici su mu je odsjekli. Ljudi su to shvatili. Svaki dan je sve više dobrovoljaca. Ovaj grad će se braniti kao ni jedan do sada. Ili ćemo svi umrijeti ili pobijediti!” (Imamović 1995: 97)

U pripovijedanju o ratnim događanjima, Imamović s individualnog plana prelazi na kolektivni, iznoseći traumu iz perspektive “mi kao zajednica” – “još se nisu sudarili s nama, ili ćemo svi umrijeti ili pobijediti”. Pripovjedač postepeno postaje sve više nadređen, sveprisutan, sveznajući u obliku različitih komentara, tumačenja, nadopuna, načina umetanja popratnih priča (usp. Milanja 1996: 115). Imamovićevo autobiografsko pripovijedanje, većinski je okrenuto prema dokumentarnom prilogu o ratu – “kad osvoje neki grad, ubijaju sve redom” i kontekstu jednog vremena koje se nije dogodilo nekom drugom, već onome koji o njemu piše iz pozicije prvog lica (usp. Sablić-Tomić 2002: 134). Vidljiva je njegova potreba za komentiranjem događaja – “nikome ne pružaju šansu” i refleksivnim iznošenjem vlastitih iskustava ratne svakodnevnice – “ovaj grad će se braniti kao ni jedan do sada”.

“Divan je to momak. Najsigurniji sam kad sam s njim. Na zadatak ne idem bez njega. On i Elvir Ferizović su nevjerovatno hrabri momci. Neki dan su razoružali čitav bataljon jedne naše jedinice koja je pokušala otkazati poslušnost. To još nije ništa. On, Elvir i još dvojica, otišli su u četničko leglo Potpeć. Upali u njihov štab i uhvatili dvojicu glavnih. Četnici su izvadili osigurače iz bombi. Marijan i Elvir nisu popustili. Jednostavno su uhapšene nokautirali i donijeli u Tuzlu. Potpeć će se, izgleda, predati bez borbe. Marijan je obrazovan, pristojan i veoma pouzdan čovjek.” (Imamović 1995: 99)

Pripovjedač u Ja-romanu priča kao ličnost koja pripada romanu i njegova je moć ograničena tom pripadnošću, ali on uvijek zna više od čitaoca (usp. Milanja 1996: 203). U zbirci “Ubijanje smrti” autor/pripovjedač/lik (kao i ostali likovi) često se koriste postupcima komentiranja – “on i Elvir Ferizović su nevjerovatno hrabri momci” i izvještavanja o ratnim događanjima – “neki dan su razoružali bataljon, četnici su izvadili osigurače” i sudbinama drugih ljudi. Pripovjedač je komentator ljudskih sudbina, ali onih sudbina koje su usko povezane s njim, njegovim iskustvom i znanjem o životu. Tako su u autobiografijama upisane biografije, odnosno pripovijesti o tuđem životu iz perspektive govornog subjekta koji razvija svoju priču (usp. Velčić 1991: 40).

“Baltini saborci odlučili su da njihova protivteroristička jedinica ubuduće nosi njegovo ime. Postali su najelitnijom jedinicom u čitavoj regiji. Bore se pod zastavom

sa ljiljanima i zlatnim slovima ispisanim Baltinim imenom. Na beretkama i ramenu nose plavi znak sa žuto izvezenim slovima omega, delta i imenom BALTA. Profesor Asim Horozić komponovao je muziku na tekst Zdravka Zlatića o Marijanu Balti. Divna je to balada o tuzlanskom i bosanskom heroju. Postala je hit našeg radija. Borce, koji se bore pod komandom Elvira Ferizovića, svi u Bosni nazivaju 'Baltama'. Moj Balta ušao je u legendu i postao heroj. Bio je to oduvijek. Znao sam to i prije rata. Uvijek je mogao više od onoga što je obično." (Imamović 1995: 108)

Prema Assmannu (2005: 72), retrospektivno sjećanje na mrtve je univerzalnija i prirodnija forma u kojoj grupa živi sa svojim mrtvima, neprestano ih održava prisutnima u napredujućoj sadašnjosti, odajući sliku svog jedinstva koja zahvata i mrtve. Imamovićev tekst svjedoči o herojskoj prošlosti zajednice i istaknutim pojedincima. On je književno uobličio simbole mjesta pamćenja, a unutar historijskog događaja izdvojio bitne memorijske figure. Tako pripovijeda o figuri heroja/ratnika u liku Marijana Balte kojem je poklonio posebno mjesto unutar zbirke. Priča o "tuzlanskom i bosanskom heroju" pokazala je Imamovićevu želju da se njegovo djelo zapamti, pa tako i oda počast istaknutim pojedincima Bosne i Hercegovine.

"Kakvu sudbinu ima moj narod? Šta će biti sa mojom porodicom? Ako preživim ovaj rat i ako budem imao sreću da umrem star, umrijeću, a neću znati da li će sljedeći srbo-crnogorski lov preživjeti moja djeca. Ako prežive, šta će biti sa njihovom djecom? Ako njihov stogodišnji lov niko ne zaustavi... Hoće li ih neko zaustaviti?" (Imamović 1995: 114)

Autor događaje u autobiografskoj prozi pripovijeda redosljedom koji njemu odgovara. On može dramatične događaje prekidati dijalozima kojima je naglašena autentičnost opisanih događaja ili monologom kojim je opisano ono šta se dogodilo u/oko subjekta u određenoj situaciji (usp. Sablić-Tomić 2002: 41). Imamovićevi monolozi otkrivaju širu sliku društveno-političkih događaja unutar ratnog nemira. U monološkom kazivanju on iznosi lične strahove, postavlja pitanja za budućnost zajednice – "kakvu sudbinu ima moj narod" i porodice – "šta će biti sa mojom porodicom". Imamović je odrednicom – "srbo-crnogorski lov" opisao preživljeni traumatski period.

"Dina se rodila dvadesetog septembra 1992. godine. Kažu da bebe u utrobi majke čuju zvukove izvana. Doktori predlažu trudnicama da zbog zdravog razvoja djeteta slušaju laganu muziku, da izbjegavaju stresove, buku, preglasne i iznenadne zvukove. Moja Dina u stomaku nije slušala Šopena nego granate." (Imamović 1995: 115)

Autobiografski žanr omogućio je Imamoviću da male priče uklopi u širi društveno-politički okvir svog pripovijedanja te da postavi naglasak na vlastiti život. Njegova autobiografska proza za intimnu priču uzima okvir doma, odnosno porodicu. On ističe vlastito ime – “Dina” i vremensku odrednicu – “dvadesetog septembra 1992. godine” što implicira na stvarno postojanje osobe i istinitost njegovog kazivanja. U nizu ratnih događaja, pripovjedač izdvaja rođenje kćerke Dine. Tako se otkriva da je intiman čin poroda narušen brutalnom agresijom. Imamović iznosi intiman pogled na život i svakodnevicu, otkriva porodične situacije koje su narušene ratnim događajima – “Moja Dina u stomaku nije slušala Šopena nego granate.”

“Sredinom novembra 1992. godine krenuo sam po nalogu Selima Bešlića na put u Mostar. Moj zadatak je bio da u ime Bešlića, ukoliko to bude moguće, razgovaram o jednom problemu sa predsjednikom Alijom Izetbegovićem.” (Imamović 1995: 123)

Pored raznih događaja i doživljaja, okosnicu autobiografovih uspomena obično čine poznate i manje poznate ličnosti koje je poznao, ljudi koje je tokom svog životnog puta u određenom periodu sretao (usp. Duvnjak Radić 2011: 100). Imamović ističe ime predsjednika – “Alija Izetbegović” kako bi svoju priču utemeljio u kolektivu kojem pripada te identificirao sebe na političkom nivou. On se često služi vlastitim imenom kao institucijom – “Selim Bešlić, Alija Izetbegović” u kojoj se ujedinjuje život određene osobe kao konačan zbroj događaja, stanja, aktivnosti, vremenskih razdoblja (usp. Velčić 1991: 68). Pored toga, on ima moć da određene događaje predstavi detaljno a druge samo u kratkim crtama. Tako mi ne saznajemo rješenje Imamovićevog “zadatka”.

“Ali mir i demokratija nisu dovoljni za sreću. Za sreću čovjeku nije dovoljna kolektivna radost. Potreban mu je njegov unutarnji mir i zadovoljstvo. Kako će svoj mir naći oni koji ovo Zlo prežive? Kad na kraju ovog vrtoglavog kretanja kroz vrijeme i strašne doživljaje čovjek stane, počće ga sustizati negdje usput zaboravljene slike i veliki strašni strahovi. Svako je svoj strah nekako potisnuo, gurnuo u stranu. Ali on nije nestao. Lebdi negdje pozadi i iznad i...čeka. (...) Kako izbjeći njegovu sudbinu? Izdržaće, valjda, naše umorne duše... I vremena će bolja doći. Na putu smo Dobra i treba nam snage, strpljenja i ljubavi... mnogo ljubavi...” (Imamović 1995: 147)

Kontinuirano autobiografsko pripovijedanje, Jasmin Imamović završava monologom kojim opisuje ono što se događalo oko njega i refleksijama o Dobru. On se u potpunosti prepušta intimnom izlaganju u kojem se suočava s posljedicom ratnih trauma koje je preživio. Subjekt iskazuje odgovornost prema zajednici – “Kako će svoj mir naći oni koji ovo Zlo prežive?”,

on strepi i nada se da će snaga, strpljenje i ljubav promijeniti budućnost. Posljednje rečenice zbirke ukazale su da Imamovićevo djelo nije ideologijski (nacionalistički) opredijeljeno, već mu je važna intimna ispovijest i borba protiv ratnih nakaznosti.

4.2.2. “Besmrtni jeleni”

Dvije godine nakon objavljivanja pripojedačke zbirke “Ubijanje smrti”, 1996. godine Jasmin Imamović objavio je roman “Besmrtni jeleni”. Pisac simbol jelena preuzima sa srednjovjekovnih bogumilskih stećaka, u značenju veze između svijeta smrtnog čovjeka i jednog drugog svijeta prema kome čovjek upućuje želje za besmrtnošću (usp. Challet 1965: 27). Roman se sastoji od petnaest poglavlja: “U snu san”, “Lov na jelene”, “Počelo”, “Ružan san”, “Desilo se obratno”, “Nestala je tama”, “Dobri dusi”, “Kaleidoskop”, “Ponuda”, “Planeta Sarajevo”, “Kapija na mostu”, “Ruski rulet”, “Kapija”, “Prestalo”, “Maturanti”.

Imamović u romanu ponavlja tematski okvir pripovijedanja iz zbirke priča “Ubijanje smrti”. Oba djela su povezana temom razvoja pripovjedačevog/junakovog identiteta koji je ugrožen vanjskim utjecajima: ratom u Bosni i Hercegovini. On je ponovio određene događaje i likove, ali je u romanu više pažnje posvetio pripovijedanju o ličnim temama. Tako roman bolje otkriva priču o Imamovićevom djetinjstvu i porodici. Sidran (1995) u predgovoru romana “Besmrtni jeleni” navodi da su sjećanja iz djetinjstva i događaji u piščevoj porodici, zanimljivi i važni te postaju vezivno tkivo koje, spretno i nježno, drži na okupu tzv. sporedne tokove romana, portretne digresije i intelektualne opservacije. U zbirci priča težio je da njegov tekst postane dokument/svjedok ratnih događanja, dok je u romanu naglasak postavljen na problem ličnog preživljavanja i opstanak kolektiva unutar Agresije. Istaknuo je svoju društvenu funkciju i ulogu u odbrambeno-oslobodilačkom ratu. Agresija je bitno obilježila Imamovićev život što se vidi u tematskom središtu njegove autobiografije. Njegova prva djela spadaju u antiratno usmjerenu literaturu.

Roman “Besmrtni jeleni” ubraja se u društveni tip hronološki omeđene autobiografije jer je ugroženost subjekta legitimirana posljedicom događanja u izvanjskom prostoru (usp. Sablić-Tomić 2002: 68). Imamović ponovo iz pozicije prvog lica komentira ratna događanja u svojstvu – “svjedoka koji je rat vidio svojim očima”. Objavljivanjem romana, odnosno ponavljanjem tematskog okvira pisanja, Imamović je jasno dao do znanja da je rat bitno

utjecao na njegov život. Načinio je pomak od zbirke, tako što je opisao brojne epizode straha, frustracije, strepnje gdje je jasnije ocrtana pripovjedačeva/junakova psihološka slika.

U zbirci priča "Ubijanje smrti", Jasmin Imamović je postavio znak jednakosti između autora, pripovjedača i glavnog junaka i tako ispoštovao Lejeuneov autobiografski sporazum. Međutim, u romanu "Besmrtni jeleni" znak jednakosti stoji samo između pripovjedača i glavnog junaka, što pokazuje da sporazum može biti djelimično ispoštovan. Iako Imamović nije institucijom vlastitog imena ispunio uslove sporazuma, on je ponovljenim retrospektivnim pripovijedanjem iz prvog lica, vremenskim okvirom radnje, mjestom događanja i likovima dao do znanja da je roman proširena autobiografska proza. Prema Sablić-Tomić (2002: 80), djela u kojima se ne može dekodirati autorovo i naratorovo ime, često se određuju autofikcijom, odnosno literariziranom autobiografijom.³²

U romanu "Besmrtni jeleni" subjekt proširuje pravo iskaza o sebi i drugima, na ličnu priču koju u drugim prilikama ne bi mogao plasirati (usp. Velčić 1991: 77). Imamović, period Agresije doživljava kao ličnu i kolektivnu traumu, što pokazuje izbor događaja uključenih u roman. Tako pripovjedač iz autoreferencijalne pozicije prelazi u sveznajućeg pripovjedača te prenosi priče drugih, gradeći na taj način širi tematski okvir pripovijedanja. On ponovo oblikuje vlastiti lik u pripovijednom tekstu i vlastito mjesto unutar traumatske prošlosti.

Glavni junak romana nije naznačen institucijom imena, međutim nakon analize i interpretacije pripovjedačke zbirke zaključili smo da su "Besmrtni jeleni" njezin očekivani nastavak. Prema tome, junak je Jasmin Imamović, a sporedni likovi su: nena, djed Ćazim, mama, Žaneta, Lana, Dina, Mirsa, Nedim Muharemagić, Suljo Delić i gimnazijski maturanti. S obzirom na to da se radnja zbirke završila krajem 1993. godine, Imamović tada odlučuje započeti nastavak koji završava 1995. godine. Mjesto radnje odvija se u Tuzli i Sarajevu. Tema romana proširena je težnjom da pripovjedač uz ispovijedanje traume opiše porodični život i svoju ratnu svakodnevicu. Također, Imamović je ponovio ideju iz pripovjedačke zbirke – novi život, odnosno rađanje je najjača borba protiv Zla.

"U ogradi otvori u obliku srca. Gledaš kroz njih kad se od nekog kriješ. U to malo srce može stati čitava avlija. Lijepo vidiš mutvak, golubarnik, ružičnjak, strehu od gvožđa,

³² Usp. "Ovaj postmoderni oblik pisanja Kosinski naziva 'autofikcijom': 'fikcija', zbog toga što je celokupno sećanje fikcionalizovano; 'auto', zbog toga što je, po njemu, 'književni žanr dovoljno darežljiv da dopusti autoru usvajanje prirode njegovih fikcionalnih junaka - drugi način za to i ne postoji'." (Hačion 1996: 28)

skoro sve, a tebe ne vide. Daidža i Muhamed, kad nema djeda, sjednu na ogradu i sviraju gitaru, ili pričaju i nešto se smiju, a nena ne da, potrgaše joj lozu.” (Imamović 1996: 8)

U nastojanju da se kreira slika stvarnog svijeta mogu se javiti teme koje su usko vezane uz autorov lični život, kao što su djetinjstvo ili odrastanje (usp. Sablić-Tomić 2002: 33). Za razliku od zbirke priča, Imamović je u romanu posvetio više pažnje opisima djetinjstva. On se retrospektivno vraća u djetinjstvo te opisuje sliku ambijenta kojeg se sjeća. Tako je sjećanje usmjereno na unikatne motive – “mutvak, golubarnik, ružičnjak, streha od gvožđa, loza” i figure porodice – “daidža, Muhamed, djed, nena”. Slikom sretnog djetinjstva, započet će priču o događaju koji je ugrozio i bitno promijenio njegovu egzistenciju.

“Nešto lupi i ja otvorih oči. Oborio sam pepeljaru sa stola. Pogledam na sat. Spavao sam sjedeći. Desetak minuta. Snovi me danima vraćaju u djetinjstvo. Podsvijest možda hoće da me vrati nazad, da mi se još jednom pruži prilika da krenem iz početka i da se probudim na sretnijem mjestu, stanici na nekom putu drugačijem od ovog kojim sam išao proteklih trideset pet godina. A povratka nema. Mogao sam se roditi ili na drugi način biti na bilo kojem mjestu na planeti, a zatekoh se u Bosni, zemlji nemogućeg življenja.” (Imamović 1996: 11)

Roman počinje monološkim kazivanjem, gdje pripovjedač mijenja slijed događaja te preko motiva sna dolazi do iznošenja ratnog svjedočanstva. U ratnu tematiku ne ulazi naglo, već postepeno samim buđenjem iz sna izlazi iz imaginarnog svijeta u surovu realnost. Tokom cijelog romana proteže se motiv sna koji postaje pripovjedačev/junakov bijeg od stvarnosti, odnosno odlazak u djetinjstvo kao sigurniji i sretniji period života – “da se probudim na sretnijem mjestu”. O ličnom životu piše s određene vremenske distance što mu omogućava da iznosi nova znanja i novi pogled na događanja. Pripovjedač je otkriven kao glavni junak priče – “mogao sam se roditi”, čija je egzistencija bitno ugrožena – “zemlji nemogućeg življenja”.

“Izlazim na terasu vile sa koje se lijepo vidi skoro čitav grad. Sviće. Uski grad u dolini i preuska u beton urezana rijeka. Kažu da nije lijep... oni što gledaju samo očima. (...) Dolje lijevo sam rastao. Eno kuće na skveru koje sam se bojao. Djeca su pričala da je ukleta. A skver kao veliko dugme. Pred njega Šarena džamija poput rakete. S druge strane samo vrata ostala od davno srušene medrese.” (Imamović 1996: 13)

Autobiografija kao i svaka pripovijest sadrži opisivanje, odnosno predstavljanje predmeta, lica i objekata (usp. Duvnjak Radić 2011: 77). Pripovjedač koristi odredice upućivanja –

“dolje, eno, pored njega, s druge strane” kao jedan od načina vizualnog predstavljanja, što čitaocu poručuje da je zaista vidio grad kao takav. Način opisivanja mjesta pokazuje da Imamovićeva autobiografija sadrži jednu od karakteristika putopisa: izlaganje u prvom licu – “izlazim” i subjektivno viđenje – “eno kuće koje sam se bojao”. Opis ima simboličku konotaciju jer je Tuzla veoma bitno mjesto pamćenja u cjelokupnom Imamovićevom djelu. Prema Assmannu (2005: 70), prostor igra glavnu ulogu u kolektivnoj i kulturnoj mnemotehnici, to jeste u kulturi sjećanja. Imamovićev književni život bitno je usmjeren na prostor Tuzle i kada ne piše o sebi (autobiografiju) on teži bogatom predstavljanju države i grada. Autentičnost prikazanog u autobiografskom romanu pamćenja postignuo je do detalja vjernim opisima prošlih mjesta i vremena te neposrednošću prikazivanja što sugerira upotreba lokalnih i vremenskih deiktika (usp. Agić 2010: 16). Prema tome, pisac je prikazao prostor kao poprište radnje u kojem se konkretiziraju identitetski relevantna iskustva sjećajućeg Ja.

“Hukina pekara se odavno puši. I ovog jutra. A onih jutara... idem u gimnaziju, kod Huke ću uzeti kiflu, kod sahdžije, malo niže, vidjeti koliko još imam minuta i požuriti. Kod prvog sahdžije još dvadeset, kod drugog, na Kapiji, još dvanaest i onda sam siguran da ću stići.” (Imamović 1996: 15)

Gusdorf (1999: 186) smatra da pamćenje djetinjstva često ističe povlaštene trenutke kojih se sjećamo jer u takvim trenucima subjekt postaje svjestan sebe i u sebi otkriva vlastiti temelj. Tako pripovjedač opisuje odlazak do gimnazije te upućuje na motive po kojima se prepoznaje prostor o kojem priča – “Hukina pekara, kod sahadžije, Kapija”. On se isključivo sjeća djetinjstva iz mirnog i sretnog perioda, to su izolirane scene koje su proizvod nesvjesnog bijega od ratne zbilje.

“Neke će jutros otići na fakultet, neke u školu, na posao, a neke na kiretažu. Na ginekologiji ovih dana prekidaju i željene i neželjene trudnoće. Nakon pokolja koji srbijanski fašisti počinise ovog proljeća, nestade kod žena želje za trudnoćom.” (Imamović 1996: 16)

Iz autodijegetske pozicije pripovijedanja prelazi se u homodijegetsku poziciju, gdje se otkiva sveznajući pripovjedač koji govori o drugim likovima. On je često u funkciji posmatrača vanjskih događaja i komentiranja sudbina drugih ljudi. Opisivanjem slike kolektiva, odnosno uobičajenih aktivnosti ističe ugroženu egzistenciju – “nakon pokolja”. Istaknuta je ženska intima koja je ugrožena ratnom brutalnošću – “nestade kod žena želje za trudnoćom”.

“Bezbroj prozora. Iza svakoga po jedna drama. Prekinuti ovu moru i pobjeći daleko, što dalje... ili ostati ovdje pa šta bude. Jedna majka čitavu noć plače jer sin student sinoć joj reče da ide u Opštinu da se pridruži braniocima Tuzle. U džepu mu je našla amblem sa ljiljanima.” (Imamović 1996: 17)

Lejeune (1999: 387) navodi da su autobiografi uvjereni da je prošlost kolektivno iskustvo. Kako bi dosegnuo potpunu sliku događaja, primjetan je pripovjedačev napor da pored lične priče predstavi i kolektivnu dramu – “bezbroj prozora”. Za razliku od zbirke priča, Imamović je pored lične priče više pažnje posvetio ispovijedanju kolektivne traume. Pripovjedač figurom majke opisuje simboličku, odnosno emotivnu sliku kolektiva – “jedna majka čitavu noć plače”.

“Eno ih već se okupljaju oko Sekretarijata za odbranu. Traže puške, a pušaka nema. Sve su kod jugoarimije, a mi se moramo snaći sa policajcima, saobraćajcima, dobrovoljcima i njihovim srcima.” (Imamović 1996: 18)

Iz biografije Jasmina Imamovića vidjeli smo da je za vrijeme odbrambeno-oslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, u Općini Tuzla, bio na funkciji sekretara ratnog Predsjedništva, zadužen za organiziranje otpora Agresiji. Prema tome, u romanu često ističe svoju profesiju, odnosno funkciju koja mu je omogućila vjerodostojnost opisanih događaja. On je istovremeno komentator i junak svoje priče. Često s individualnog plana pripovijedanja prelazi u kolektivni – “mi se moramo snaći” te komentira situaciju iz koje se vidi da oni nisu bili vojno opremljeni – “Traže puške, a pušaka nema”. Bijuković Maršić (2012: 190) navodi da Imamović u zbirci priča “Ubijanje smrti” i romanu “Besmrtni jeleni” prikazuje ratnu svakodnevicu te ispisuje intimni doživljaj grada Tuzle kroz svakodnevnice priče iz vlastitog života i života sebi bliskih ljudi i daje izniman ratni mozaik prostora.

“Jedna mlada žena donijela je sveske, olovke i rekla im da crtaju i pišu o onome što žele. Neka sami izaberu temu. Poslije je baš meni, sva unezvijerena, donijela hrpu iscrtanih i ispisanih papirića. Prvo sam ugledao crtež sastavljen od crnih znakova i slova. Gore je kao naslov pisalo: MOJE DVORIŠTE. U lijevom uglu nacrtane dvije uspravne crte koje su na dnu spojene vodoravnom. Ispod toga piše: KUĆA IZGORJELA. Na sredini crteža jedna uspravna crta ispod koje je opet istim nevještim rukopisom zapisano: DRVO IZGORJELO. U desnom donjem uglu nacrtano više sitnih uspravnih, kosih i ravnih crtica, sa nekoliko crnih i crvenih tačkica. Ispod toga zapisano: RUŽE IZGORJELE. Još je pisalo Lejla, sedam godina.” (Imamović 1996: 21)

Roman "Besmrtni jeleni" obilježen je Imamovićevom težnjom da poetiku svjedočenja predstavi iz perspektive epizodnih likova. Akcenat je na pripovjedačevom/junakovom prisustvu – "poslije je baš meni, sva unezvijerena, donijela" kao dokazu vjerodostojnosti iskaza pojedinih sudbina. Pitanje uvjerenosti, Imamović je riješio tako što je glavnog junaka stavio u okvir priče o ratu u kojem junak iznosi ono što je vidio ili doživio – "ugledao sam". Pripovjedač vanjski događaj (rat) uvodi kroz pogled djeteta – "Lejla, sedam godina". Dakle, on opisuje ono što vidi na njenom crtežu.

"Enisa O., 13 godina ... Rekli su da će djecu da kolju na majčinom krilu pa će onda da kolju ostale. Ja sam cijelu noć razmišljala o kako će nas da kolju. Ujutro umjesto da nas kolju počela je jaka pucnjava..." (Imamović 1996: 23)

Oba Imamovićeva autobiografska djela sadrže brojne primjere upravnog govora. On je većinu primjera s upravnim govorom koristio kako bi prenio ko je šta rekao. Dakle, Imamović u priču o vlastitoj traumi uključuje likove koji su mu bliski te one koji ispovijedaju traumu na nivo kolektiva – "kako će da nas kolju". Velčić (1991: 40) navodi da ako u autobiografiji drugi likovi ulaze u priču, oni postaju njen sastavni dio preko glasova koje izgovaraju. Tako autor ne izmišlja osobe nego uvodi subjekte koje konstruira kroz svoj govor, a institucijom vlastitog imena – "Enisa" iskaz je uvjerljiviji.

"Danima su me progonile njihove slike i riječi... za mojih trinaest godina... kad sam vidjela sestru krvavu... ruže izgorjele... rekli su mi da će djecu da kolju... ja sam cijelu noć razmišljala o kako će da nas kolju... majka mi je bila ranjena i umrla jedanaesti dan... za mojih trinaest godina... najteže mi je bilo noću... osjetih da padam mama viknu... ruže izgorjele... orahov list sam najteže jeo... to je moj doživljaj... ruže izgorjele... mati mi je ranjena u ruku a ja u čelo." (Imamović 1996: 23)

Kada pripovjedač iskazuje strah i strepnju – "danima su me progonile" ocrta se njegovo psihološko stanje u kojem se oblikuje iskustvo preživljene traume (usp. Sablić-Tomić 2002: 73). Pripovjedač emocionalno reagira na iskaze djece što izgrađuje njegov vlastiti psihološki karakter, iskazuje unutrašnje osjećaje koji su proizvod vanjskih događaja. Iako je pripovjedač većinski usmjeren na pripovijedanje priče o sebi i vlastitoj ulozi u povijesti, on s tog položaja komentira događaj i druge sudionike koji su utjecali na njega (usp. Beljan Kovačić 2021: 24).

"Eto, pokoriše i Brčko. Na hiljade civila naprosto su pobili. Ako do prije nekoliko dana nismo bili sigurni hoće li prvo napasti nas ili Brčko, ako smo i u tome gajili nadu o još

jednom danu života, sada je bar sve jasno. Prvi smo u redu za klanje. Hoćemo li kao naši prethodnici poviti glavu i čekati da nam je odsijeku ili ćemo se pridići. Sudbina nam je odredila da odmah umremo ili opstanemo.” (Imamović 1996: 24)

Imamović rekonstrukciju vlastite priče vrši na osnovu događaja koji su poslužili kao jedna vrsta građe teksta. On svjedoči svim brutalnim događajima o kojima piše – “na hiljade civila pobili, prvi smo u redu za klanje”. U primjeru izvještava o događaju – “pokoriše i Brčko” koji prijeti narušavanju njegove egzistencije. Imamovićevo posredovanje sjećanja o događajima u obliku Ja-forme pripovijedanja poima se kao doslovno prenošenje onoga što se stvarno dogodilo (usp. Beljan Kovačić 2021: 28). Funkcija svjedoka i – “onoga ko je rat vidio svojim očima” legitimira rekonstrukciju priče i predstavlja ključnu vrijednost njegovog teksta. Pripovjedač postavlja uznemirujuće mogućnosti – “Hoćemo li kao naši prethodnici poviti glavu i čekati da nam je odsijeku ili ćemo se pridići.” koje daju do znanja da je njegova individualna patnja dio kolektivne povijesti. Pripovjedač je formom “mi” istaknuo pripadnost kolektivu, pa zbog toga individualna i kolektivna priča stoje jedna uz drugu.

“Prišli smo jelenovoj ogradi. Stasiti i mišićavi princ užasno je smršao. Poznao sam ga po rogovima, ali i oni su izgubili nekadašnji sjaj. Kreće se sporo. Zadnje noge ga pretežu i zanose sad na jednu, sad na drugu stranu. (...) Izdiže glavu, nekako uspostavi ravnotežu i ritam koraka, uspješno savladavši nekontrolisane kretnje zadnjih nogu i onda odjednom zapne rogovima za mrežastu ogradu, posustane opet, ljulja se, podrhtava i dahće. Iz usta mu izlazi pjena. Nije ga lako gledati u oči. Njegov očajnički pogled nije pogled životinje, nego pogled čovjeka koji umire.” (Imamović 1996: 30)

U autobiografski tekst o ratnim događajima Imamović uključuje motiv jelena kojem pridaje veliki značaj. Takvi primjeri pokazuju da autor u određenim situacijama i različitim stvarima pronalazi simbolički smisao (usp. Duvnjak Radić 2011: 41). On u jelenu vidi – “pogled čovjeka koji umire”. Stanje jelena – “užasno je smršao, rogovi izgubili sjaj, podrhtava, dahće” pokazuje da ni životinje nisu zaštićene od ratne strahote te stradaju koliko i sam čovjek.

“Padoše mi na pamet kameni jeleni sa bogumilskih stećaka. Stećci, kameni čuvari mira i daljine naše prošlosti. Njihovi simboli i danas izbijaju iz plavih dubina stoljeća. Naši preci, bogumili, stjerani pritiskom katoličkog zapada i bizantskog istoka, u to doba znali su izabrati svoj put i s njime se stopiti.” (Imamović 1996: 31)

Imamović retrospektivno pripovijedanje često zaustavlja komentarima/refleksijama što i jeste ključna karakteristika autobiografske proze (usp. Duvnjak Radić 2011: 79). Tumači srednjovjekovni motiv jelena s bogumilskih stećaka kako bi u davnoj prošlosti Bosne i Hercegovine pronašao model života – “naši preci u to doba znali su izabrati svoj put i s njime se stopiti”. Vezu sa srednjovjekovnom temom pisac će nastaviti u romanima “Molim te, zapiši” i “Ljetopis o kralju Tvrtku”. U cjelokupnom Imamovićevom opusu simbol jelena predstavlja “nadu za svoju svijest, oslonac koji će joj obezbijediti vječnost i prodor u božansko i apsolutno, gospodara sudbine svojih duša, koje će nakon smrti-oslobođenja od tijela i misli, u veličanstvenom galopu jeleni odnijeti na nebo” (usp. Imamović 1996: 32).

“Sinoć je počelo. Iako sam mjesecima znao da dolazi i da ga nije moguće izbjeći, iako sam mislio da o njemu znam sve i bio siguran da sam konačno spreman, nespreman sam bio. On je toliko strašan da spreman i sabran naprosto ne možeš biti. Tek sada mi je jasno zašto neka sela u Bosni nose jeziva imena: Paklenik, Mrtvica, Zloseto.” (Imamović 1996: 37)

Vjerodostojnost prenesenog događaja i autentičnost informacija ovjerena je autodijegetskom naracijom pripovjedača iz pozicije svjedoka – “znao sam, mislio sam, bio siguran, spreman” (usp. Sablić-Tomić 2002: 72). Suština romana “Besmrtni jeleni” je pripovjedačeva/junakova borba za preživljavanje i psihološka izgradnja vlastite ličnosti. Tako se psihologija pripovjedačeve/junakove ličnosti u potpunosti otkriva u opisivanju ratnih događanja. Prema tome, za razliku od zbirke priča u kojoj se Imamović više služio dokumentarističkim diskursom (isticao je datume i godine događaja), roman je napisan iz perspektive svjedoka koji se bori sa stvarnošću te rat opisuje kao Zlo – “On je toliko strašan da spreman i sabran naprosto ne možeš biti”. Zbog svega toga “Besmrtni jeleni” više se doimaju kao tekst koji govori o svom autoru, a ne samo o povijesnom događaju (usp. Beljan Kovačić 2021: 33).

“Dogodilo se u centru grada. Neki su pošli po cigarete, neki u videoteku, drugi u večernju šetnju. I djeca su se u dvorištima igrala. Poneki muž je zalupio vratima... dosta je njemu pridike... i dogodio se prasak. I vriska. Pucnjava, grmljavina, vatra i crni dim. U dvorištima su ostali bicikli, lopte, o klin okačene jakne, dječija kolica... niko nije imao vremena. Stepeništa su tutnjala od krovova do podruma i čitav grad se uvukao u svoju utrobu. Zatečen u koraku, pokretu i skamenjenoj grimasi.” (Imamović 1996: 40)

Kod konstrukcije životnih priča aktera romana, pripovjedna instanca se orijentira na kulturno dominantne, ovjerene i potvrđene koncepte, kao što je naprimjer tačka preokreta životne priče

aktera romana (usp. Agić 2010: 16). Tako je u Imamovićevom autobiografskom romanu zaplet konstruiran na nivou događaja (dogodilo se u centru grada). On pripovijedanje iz Ja-forme pretapa u sveznajućeg pripovjedača tako što prikazuje stanje koje posmatra iz svoje pozicije koja je odvojena od likova. U autobiografskoj prozi događaj je veoma bitna odrednica pripovijednog teksta (usp. Sablić-Tomić 2002: 98). Teži da prvenstveno prikaže kolektivnu dramu, opisuje gradsku svakodnevicu koja biva nasilno prekinuta ratnim napadima.

“Lana je vrisnula i rukama prekrila lice. Žaneta i Mirsa su se stresle. Njihov soliter bio je udaljen stotinjak metara. Trebalo je pretrčati preko širokog mosta i onda brisanim, ničim zaštićenim prostorom, trčati i stići do skloništa...Uhvatile su se za ruke i potrčale. Žaneta, sa velikim stomakom, nateklim zglobovima i od straha ukočenim nogama, više se vukla nego trčala.” (Imamović 1996: 49)

Autor u romanu “Besmrtni jeleni” više pažnje posvećuje domenu porodice i doma. Istaknuo je ženske likove – “Lana, Žaneta, Mirsa” i opisao njihovu ličnu borbu unutar ratnog nemira. Vlastita imena likova – “Lana, Žaneta” upućuju na vjerodostojnost i autentičnost Imamovićeve autobiografije koja se može provjeriti u njegovoj biografiji. U autobiografijama jedan dio autorovog života saznajemo od drugih i te priče autor prenosi njihovim riječima, a sve što nije mogao da upamti, sve je to ispričao iz druge ruke kao sekundarni pripovjedač (usp. Duvnjak Radić 2011: 31). On opisuje lične doživljaje kćerke i supruge, pa tako nudi drugi pogled na ratna događanja što implicira da izvan njegove individualne drame, postoji i kolektivna drama.

“Grlim je i ljubim, i stomak ljubim, njoj je nezgodno, odguruje me blago... Nije me briga što me toliko ljudi gleda dok ljubim i grlim sve što imam i sve što umalo ne izgubih. Za mene određen zakon u meni samome počiva. U mom biću je zakon njihovog održanja, ljubav i još veća želja da ih imam. Zazivao sam dar svom snagom svoje volje i želje i dar sam dobio u njegovoj punoj svjetlosti. Nisam ih izgubio.” (Imamović 1996: 52)

Retrospektivnim pripovijedanjem prikazuju se socijalni odnosi s drugima (supruga, kćerka) (usp. Sablić-Tomić 2002: 71). Opisan je susret u kojem pripovjedač otkriva potpunu intimu. Tako Imamovićeva autobiografija postaje prostor u kojem se čitalac susreće s privatnom osobnošću autora i ratnom zbiljom. Autorefleksijom nakon susreta sa suprugom i kćerkom legitimiran je snažan intimni nemir – “Nisam ih izgubio” nagomilan u ratnim danima.

“Dvadesetog septembra 1992. godine, u toku noći, zore i jutra, na Tuzlu je ispaljeno više granata nego i jednog ratnog dana prije. Nisu ubili ni jednog civila. Slali su nam smrt a mi smo se rađali. Tog dana, u Tuzli se rodilo 18 beba. U tom slavnom i pobjedničkom timu bila je i moja Dina.” (Imamović 1996: 58)

Zbirka priča “Ubijanje smrti” obogaćena je vremenskim odrednicama događaja koje ukazuju na istinitost zbivanja. Međutim, u romanu “Besmrtni jeleni” autor je vremenski odredio samo ključne događaje. Pisac autobiografske proze određenim događajima daje prednost u odnosu, na osnovu svoje priče. Svjesnom selekcijom događaja istaknut je datum rođenja njegove kćerke Dine – “dvadeseti septembar 1992. godine”. Motiv rođenja ukazuje na borbu i opstanak života naspram smrti. Na ovaj način autor je unutar “priče o ratu” uključio “priču o sebi”. Imamovićeva autobiografija ubraja se u antiratno usmjerenu literaturu, njegov tekst nije ideologijski usmjeren, već on propagira etičku i moralnu borbu protiv ratnog užasa (usp. Kodrić 2012: 283).

“Plaćamo galantno fijakeristi (‘neka, ne treba kusur’), zatim konobaru za pastrmku i vino i ode naš džeparac. Neka ide. Ionako ovaj dan života moramo nadoknaditi danonoćnim učenjem, jer otkaćismo se i krenusmo na Vrelo Bosne usred ispitnih rokova.” (Imamović 1996: 90)

Pripovijedanje o ratnim događanjima prekida se povratkom u period dalje prošlosti. Tako se pripovjedač sjeća sretnijih dana koji mu omogućavaju bijeg od stvarnosti. Otkrio je detalje iz ranijeg perioda, on i njegova djevojka (kasnije supruga Žaneta) bili su sarajevski studenti. Iz sjećanja izdvaja događaj odlaska na Vrelo Bosne. Nije moguće pratiti jasnu vremensku liniju događaja jer pripovjedač raznim sjećanjima iz djetinjstva i odrastanja prekida isповijedanje o ratnim događanjima.

“Na nas su za ove tri godine srpski fašisti ispalili na hiljade granata. I nikoga ne nagrađujemo, niti o tome pričamo. Samo se bacimo na tle, zatim se dignemo, pokupimo ranjene i mrtve i idemo dalje. Sutradan sahranjujemo i opet idemo dalje. Mi nemamo vremena ni misliti o onome što se dogodilo juče a kamoli o tome pričati, govoriti, govoriti i tako se oslobađati frustracije. Breme koje nosimo postaje sve teže i teže. Više nikada nećemo biti ono što smo bili.” (Imamović 1996: 124)

Imamovićeva priča o prošlosti nosi pečat njegove moralne i etičke osude upućene Agresiji i agresorima. U književnom-umjetničkom stilu, on je retrospektivno pripovijedao o određenom

periodu života gdje emotivno-refleksivnim odnosom prema prošlosti ispoljava lični stav (usp. Duvnjak Radić 2011: 147). Iako je tekst napisao na osnovu pozicije onoga ko je “rat vidio svojim očima”, Imamović se nikada ne koristi patetičnim izjavama. On ne žali niti tuguje nad sudbinom i ličnim djelovanjem već ističe borbu protiv zla – “zatim se dignemo, pokupimo ranjene i mrtve i idemo dalje, i opet idemo dalje”. Osim narativnog oblikovanja ličnog života, Imamović teži prikazati kolektivnu traumu. Prema Sablić-Tomić (2002: 42), međusobni odnos društvenog i fikcijskog vremena ukazuje na to da se u autobiografijama uspostavlja hronologija na razini fikcijskog vremena koja može biti prekinuta refleksijama o iskustvu stečenom tijekom života. Tako pripovjedač opisuje da je rat na kolektiv i njega ostavio teške posljedice – “Breme koje nosimo postaje sve teže i teže”. On se potpuno emocionalno otvara čitaocu iznoseći intimne osjećaje. Zapisivanje ličnog iskustva rata sekundarno se oblikuje u komentar šire socijalne i društveno političke zbilje (usp. Sablić-Tomić 2002: 127). Imamovićeva namjera nije bila samo zapisati događaje koji su se dogodili u odbrambeno-oslobodilačkom ratu, nego kroz ličnu ispovijest oteti zaboravu dio prošlosti o nehumanim radnjama devedesetih godina. On budućim generacijama prikazuje realnu sliku ratnog užasa.

“Rat je prekinuo njihovu lijepu naviku i odlučio da nastave u četvrtak, 25. maja 1995. godine. Stari momci prvo večeraju pa onda šetaju.” (Imamović 1996: 135)

Na posljednjim stranicama romana, pripovjedač vremenskom odrednicom – “četvrtak, 25. maj 1995. godine” radnju približava trenutku pisanja. Precizno vremensko određenje i iznošenje autentičnih i vjerodostojnih informacija vezanih za ratno stanje štiti autora od pristrasnosti (usp. Sablić-Tomić 2002: 130). Navodeći tačnu godinu – “1995. g.” autor poručuje da mu je bitno ispričati događaj do kraja. Poslije pripovijedanja o teškim trenucima, Imamović je na posljednjim stranicama romana opisao život poslije rata. Od individualnog pripovijedanja prelazi na kolektivni plan – “stari momci” kojim zaokružuje svjedočenje traume.

“Moja žena i ja pijemo kafu na balkonu. Ne mogu vjerovati u toliku količinu sreće. Sav sam smeten i ne znam se radovati. Naš balkon više nije izložen granatama, nego suncu. U ratu sam proklinjao arhitektu koji mu odredi mjesto, a sad ga slavim.” (Imamović 1996: 148)

Pripovijedanje Ja-formom zaokružuje moto – “to se meni dogodilo”. Slikom iz porodičnog doma pripovjedač/glavni junak opisuje uobičajenu situaciju – “Moja žena i ja pijemo kafu na

balkonu”, ali primjetno je da su ratna događanja ostavila traga – “Sav sam smeten i ne znam se radovati”.

“Prošli put, na petnaestoj godišnjici, skoro svi smo bili kravatirani na tradicionalnoj gimnazijskoj prozivci. Ovaj put, na nama je bilo više džinsa nego na tinejdžerima što prolaze hodnicima i zagledaju one koji ovu školu završišu prije dvadeset godina. Trideset osam nam je godina, skoro smo dodirnuli četrdesetu, a još uvijek plivamo uzvodno, prema tridesetoj.” (Imamović 1996: 151)

Roman “Besmrtni jeleni” završava se opisom dvadesete godišnjice maturalne zabave. Autor je uporedio zabavu prije rata – “prošli put skoro svi smo bili kravatirani” sa zabavom poslije rata – “ovaj put, na nama je bilo više džinska nego na tinejdžerima”. Imamović naglašava da je rat prekinuo njihovo normalno odrastanje te poslije njega nastavljaju gdje su stali – “još uvijek plivamo uzvodno, prema tridesetoj”.

“S nama su i oni kojih nema. Nema? Eno i Balte. Na svom mjestu uz šank. Miran, lijep i nasmijan.” (Imamović 1996: 156)

Prema Duvnjak Radić (2011: 100), autobiograf teži da zapiše ličnosti koje je poznao ili koje je u određenom periodu svog životnog puta sretao te koje su na njega ostavile upečatljiv trag. Marijan Balta je istaknuta ličnost u zbirci priča “Ubijanje smrti” i romanu “Besmrtni jeleni”. Tako Imamović izdavanja sjećanja na “one kojih nema” te odaje počast ratnim herojima i bliskim prijateljima.

4.3. Pseudoautobiografija

Pisac nužno izražava svoje iskustvo i svoju ukupnu predstavu o životu (usp. Velek; Voren 1985: 118). Bogatstvo Imamovićevog književnog djela je sadržaj njegovog životnog puta, kao i autorska vizija stvarnosti. On i kad ne piše o sebi koristi lično životno iskustvo, svoje intimno Ja, pa implicitno eksponira sebe pod velom idejnih, sadržajnih, formalnih i svih drugih karakteristika vlastitog stvaralaštva (usp. Duvnjak Radić 2011: 12). Imamović se u prvim djelima dosljedno bavio ličnom ulogom u odbrambeno-oslobodilačkom ratu pa je njegovo svjedočanstvo postalo građa književnog djela. Kazaz (2005: 121) Jasmina Imamovića određuje kao pisca iskustva koji svoju književnost gradi na iskustvenom i doživljenom što dokazuje njegov roman “Obožavatelj trena”. Piscu je motivacija naslova veoma bitna što je potvrđeno od prvog djela. Prema tome, “Obožavatelj trena” svoje značenje pronalazi u filozofiji sufizma i taoizma na koje se pripovjedač oslanja iznoseći stavove i mišljenja.

“Obožavatelj trena” objavljen je 2005. godine. Sastoji se od dvadeset i osam poglavlja: “Pomračenje sunca”, “Tatini drugovi”, “Ben Bela, Pjer i Sofija Loren”, “Tušanj ima”, “Rita Pavaone”, “Škola”, “Povećalo”, “Tito i Kenedi”, “Che Guevara”, “Televizor”, “Dženaza”, “Lorens”, “Ah, ljubav, ljubav”, “Izvor u asfaltu”, “Čik”, “Bob Beamon”, “Viva Mexico”, “Gimnazija”, “Barbara”, “Opet politika”, “Jedanaesti septembar”, “Kabare”, “Na gimnazijskom hodniku”, “Ljubomora”, “Padao je ružičasti snijeg”, “Crno-bijeli svijet”, “Tajna stvaranja”, “Ovo je taj tren?”. Tematski okvir romana je urbana svakodnevnica 1960-ih i 1970-ih godina koja prati odrastanje dječaka Latifa i njegov proces sazrijevanja (usp. Bijuković Maršić 2012: 175).

Kazaz (2005: 122) navodi da su obrasci bildungsromana bili samo okvir za Imamovićev autobiografski tip iskaza i formiranje tzv. kulturološkog romana u “Obožavatelju trena”. On smatra da je kulturološki roman jer iz nove ideološke, epistemološke i spoznajne situacije oživljava i propituje minulo doba, njegove simbole, znakove, kulturološki ambijent i poredak, etiku i ideje. Bildungsroman ili roman o odgoju prikazuje proces kroz koji jedna osjetljiva mladalačka duša otkriva svoj identitet i svoje mjesto u svijetu (usp. Lešić 2005: 449). “Obožavatelj trena” zasnovan je na formalnom obrascu bildungsromana, ali je njegovo usmjerenje okrenuto ka Latifovoj spoznaji vlastite ličnosti i života. Imamović je proces spoznaje u romanu konkretnije opisao kroz teoriju sufizma i učenje Ibn Arabija.

Odstupanjem od institucije vlastitog imena autora, legitimirani su različiti tipovi autobiografskog ugovora kao i različiti tipovi autobiografske proze. Odnos autora, pripovjedača i glavnog junaka u romanu “Obožavatelj trena” ukazuje da se radi o klasičnom primjeru romanesknog pripovijedanja u prvom licu u pseudoautobiografskom romanu (usp. Sablić-Tomić 2002: 21). Osnovna karakteristika pseudoautobiografije je homodijegetska fikcija u kojoj autor nije identičan liku i pripovjedaču, ali su pripovjedač i lik identični. Prema tome, Latif aktivno učestvuje u događajima o kojima priča. Pripovjedač/lik je prisutan u priči koju kazuje te svjedoči o događajima koja su odredili njegov život kao i živote drugih ljudi o kojima pripovijeda (usp. Lešić 2005: 468).

“Obožavatelj trena” kao postmodernistički roman konstruira stvarnost tako što subjekt pribjegava autobiografskim elementima izgradnje ličnosti. Jednom kada su uključeni u roman, autobiografski ili memoarski elementi, mijenjaju status i izjednačavaju se sa svim drugim elementima koji čine roman, to jeste postupkom personalizacije fikcije stvara se prostor za pisanje o sebi koje je karakteristično za postmodernizam (usp. Lešić 2005: 516).

Radnja romana prati odrastanje dječaka Latifa koje je okruženo bitnim društveno-političkim promjenama. Pripovjedač u poziciji prvog lica jednine iskazom oblikuje mogući svijet, odnosno legitimira egzistenciju subjekta u zamišljenom prostoru (usp. Sablić-Tomić 2002: 45). Akcenat je postavljen na Latifovom pripovijedanju o ličnim doživljajima koji su određeni vanjskim događajima i utjecajima. Sve ono što se događa unutar romana jeste u funkciji izgradnje Latifove ličnosti. Formalni okvir bildungsromana omogućio je Imamoviću da njegov junak kroz iskustva adolescencije dođe do stanja zrelosti i uspostavi svoj identitet (usp. Lešić 2005: 456).

Pseudoautobiografija počiva na fingiranju iskazne stvarnosti života i svjetonazora pripovjedača koji se temelji na vjerovatnim informacijama vezanim uz tematizirana zbivanja i odnose s drugim osobama (usp. Sablić-Tomić 2002: 46). Pripovjedač/lik u prvom licu prikazuje ostale likove i događaje na način kako ih sam razumije. Njegovo pripovijedanje odnosi se na kontekst vremenske odrednice te zahvata period od početka šezdesetih godina pa sve do smrti Josipa Broza Tita. Tako je slika djetinjstva proširena na oslikavanje specifičnog društvenog horizonta, kulture i sistema vrijednosti, ideoloških i političkih simbola, amblema i znakova, odnosno na proces raspada jednog društvenog obrasca (usp. Bijuković Maršić 2012: 175).

Strategijom retrospektivnog pripovijedanja pripovjedačeva života i različitim digresijama prema prepričavanju iskustva drugih, pripovjedač nastoji projicirati slike brojnih mogućnosti ličnog identiteta (usp. Sablić-Tomić 2002: 48). Imamović ponovo teži predstavljanju kolektivnog identiteta s posebnim naglaskom na njegovu poziciju u političkom pogledu. U pojedinim kritičkim refleksijama na razini pripovjedača/lika, primjetna je Imamovićeva lična spoznaja o stvarnosti koja je uvjetovana političkim utjecajima. Koristi se brojnim simbolima tadašnjeg vremena kojima upućuje na sliku stvarnog života. Na posljednjim stranicama romana, Imamović je opisao društveno stanje koje je prethodilo ratu u Bosni i Hercegovini.

Sablić-Tomić (2002: 49) ističe da pojedinačne narativne figure (osobe, prostor, vrijeme, događaji) na razini cjeline postaju oblici kojima se može fingirati vjerovatna stvarnost u kojoj se uočavaju dijelovi autobiografije autora vezani za mjesto pripovjedačeva rođenja, naziv ulice u kojoj je odrastao kao i prostore u kojima je spoznao svijet. Tako Imamović konkretnu ličnu građu ispovijeda preko pripovjedača/lika Latifa, pričama o djetinjstvu u rodnom Brčkom, školovanju u tuzlanskoj gimnaziji i studiranju u Sarajevu. Visok stepen fingiranosti u "Obožavatelju trenu" može se dokazati posredno preko sekundarnih tekstova

(autorove biografije i intervjuja). Autorova konkretna i lična građa postala je glavni element djela. Prema Bijuković Marišić (2012: 175), “Obožavatelj trena” je hronika jednog odrastanja koji postaje humoristična slika razaranja jednog društvenog obrasca, pa se Imamovićev roman nužno prikazuje i kao kulturološka priča koja iz pozicije alternativne subkulture provocira i analizira centar, odnosno vladajući kulturni model.

4.3.1. “Obožavatelj trena”

Glavni junak romana jeste desetogodišnji dječak Latif, a sporedni likovi su: majka, otac, nena, djed, čika Pjer, Zlatko, Tarzo, Žuti, Naser, Tergalka, Aco, Drago, Barbara i Ivana. Roman prati odrastanje i anegdote glavnog junaka i njegovih prijatelja u Tuzli, odnosno u tuzlanskom naselju Tušanj. Vrijeme radnje počinje 1960-ih a završava se 4. maja 1980. godine. Tema “Obožavatelja trena” je slika života dječaka, a kasnije mladića Latifa, unutar Socijalističke Jugoslavije, dok je ideja da samo ljubav i dobrota pokreću svijet, kao što je Imamović opisao u priči “Tajna stvaranja”.³³ Latifov put odrastanja obilježen je motivom spoznaje što je u skladu s filozofijom Ibn Arabija i sufizma koje Imamović proteže kroz cijeli roman.

“Zabunu oko švaleranja stvarali su mi Tito, Kenedi i daidža. Jer, te iste žene, a pogotovo moja mama, o svakom mužu za kojeg su načule da se švalera, zujale su kao stršljenovi - ovakav je, onakav je, zar pored onako lijepe žene... Nikako si nisam mogao objasniti zašto valja kad se švaleraju daidža, Tito i Kenedi, a ne valja ako se švaleraju tata i čika Pjer.” (Imamović 2005: 7)

Na početku romana, dječaku je pet godina i on opisuje zanimljivosti – “zabunu oko švaleranja” koje ga okružuju s pravilima koja valadaju u njegovoj okolini (usp. Bijuković Maršić 2012: 176). Rođen je u sretnoj porodici te prvim humorističnim sjećanjima uvodi u intimnu porodičnu idilu. U “Obožavatelju trena” pisac je uključio važne historijske ličnosti – “Tito, Kenedi” koje su uživale harizmatiski autoritet. Harizma ili dar privlačnosti, vrsta je izuzetnog kvaliteta i veže se za određenu ličnost koja ima izuzetne odlike pa se oko nje formira harizmatiska zajednica (usp. Malešević 2004: 148). Dječak zbunjeno ističe da su se

³³ Usp. “Kako nam govori ovo Predavanje s krajnjom jasnoćom, Ljubav jeste princip koji je pokrenuo Apsoluta na stvaranje svijeta! To je, u ovom smislu, tajna stvaranja ili uzrok stvaranja. (...) Za Ibn Arabija, govoreći malko općenitije, Ljubav je princip svakog kretanja. Sva kretanja koja se zbivaju u svijetu (npr. kad čovjek čini nešto) jesu u vezi s nagonskom silom Ljubavi. U objašnjavanju zbivanja koja se odvijaju i odgađaju u nama, i oko nas, naša pažnja teži k tome da bude privučena ka raznim uzrocima mimo i osim Ljubavi.” (Imamović 2005: 106)

žene divile Titovom i Kenedijevom nevjerstvu, dok su druge osuđivale. Osim toga, istaknut je lik daidže kojeg dječak uvijek opisuje s ljubavlju i ponosom.

“Tako me zanimalo šta to rade kao zečevi i zašto ta žena dok bere jabuke vrišti kao luda, nisam pitao tatu, jer bio sam ljut. Ni ruku mu nisam htio dati. Morao je spriječiti Acu da me maltretira. Usput je pokušavao da se iskupi, nudio sladoled, u prodavnici da biram, hoću li ‘negro’ bombone ili ‘505’, sportsku čokoladu, rum pločicu ili čak ‘braco i seka’. Bio mi veći ćejf kazati ‘hvala neću’ nego pojesti čokoladu.” (Imamović 2005: 16)

Lahkoća čitanja romana “Obožavatelj trenu” ogleda se u Imamovićevom maestralno humorističnom prikazivanju situacija iz perspektive dječaka – “šta to rade kao zečevi”. Opisao je situacije koje su činile njegovo djetinjstvo sretnijim i ljepšim. Tako se unutar romana otkriva prisutnost dnevnickog diskursa jer pripovjedač detaljno opisuje svakodnevne lične događaje – “spriječiti Acu da me maltretira”. Roman je obogaćen nazivima slatkiša – “negro, 505, sportska čokoladica, rum pločica, braco i seka” koji upućuju na autentičnost opisivanja perioda socijalističke Jugoslavije. Osim toga, roman sadrži intermedijalne dokumente vremena koji daju potpunu kulturološku sliku prostora, naprimjer: stranice stripa, reklame koje nude neki domaći proizvod te stranice novina, citati iz filmskih časopisa, pjesme, i tako dalje (usp. Bijuković Maršić 2012: 176).³⁴

“Tušanj ima rudnik. Mnogi imaju rudnike, ali rudnik soli, osim Tušnja, nema niko. Ima i stadion, mezarje, prugu i čitaonicu. I najbolju raj. Iz Tušnja su narodni heroji Pašaga Mandžić i Jusuf Jakubović, ovdje su bokseri Beneš i Brandalek, Tušanj je i onaj pisac Meša Selimović. Moglo bi se kazati da smo, u čitavoj Tuzli, glavni.” (Imamović 2005: 22)

Autoreferencijalnošću pripovjedač kao glavni i jedini narator upućuje na temeljne strategije oblikovanja prostora u kojemu je proveo djetinjstvo, a koji se poklapa s prostorom autorova odrastanja (usp. Sablić-Tomić 2002: 50). Tako Imamovićev pripovjedač govori o Tušnju, tuzlanskoj ulici, gdje je autor provodio svoje djetinjstvo. Za vrijeme bivše države u Tušnju su se održavali sletovi povodom svečanih dana.³⁵ On pamti istaknute pojedince – “Pašaga

³⁴ Imamovićev tekst je popraćen fotografijama predmeta ili osoba o kojima govori. Hačion (1996: 28) tumači da korištenje fotografija, čitaocem čini svjesnim očekivanja vezanih za narativnu i slikovnu interpretaciju. Zahvaljujući takvom Imamovićevom postupku, slika jugoslavenskog društva je potpunija.

³⁵ Više o tome pročitati na: <https://stadiontusanj.ba/istorijat/> Pristupano: 10. 12. 2022. g.

Mandžić, Jusuf Jakubović, Baneš, Brandalek, Meša Selimović” te tako otkriva pozitivnu sliku prošlosti – “Moglo bi se kazati da smo, u čitavoj Tuzli, glavni”.

“Svi čitamo romane ‘Nikad robom’, o malim partizanima Mirku i Slavku. Svako je, u igri, volio biti Mirko, jer on je glavni. Ima automat, partizansku kapu i uniformu, oficirsku torbu i sjajne čizme. I lijep je kao glumac.” (Imamović 2005: 22)

Imamović u pravom smislu opisuje socijalističko društvo tako što iz perspektive dječaka navodi da su od djetinjstva svoje uzore pronalazili u partizanima – “Mirko i Slavko”. Oni su u njima vidjeli poželjan model ponašanja – “svako je, u igri, volio biti Mirko”.

“Kada je u Tuzlu dolazio Tito, mi smo bili raspoređeni da ga čekamo kod stadiona. Postrojili su nas duž Rudarske ulice. Svi smo držali po tri papirne zastavice: Komunističke partije Jugoslavije, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Kada Tito naiđe, mi ćemo mahati.” (Imamović 2005: 32)

Precizno mjesto radnje određeno je prisustvom jake osobe – “kada je u Tuzlu dolazio Tito”, pa je tako u romanu istaknut kult ličnosti Josipa Broza Tita. Svi događaji o kojima dječak pripovijeda obilježeni su historijskom pozadinom, odnosno događajima unutar socijalističke Jugoslavije. Prvi dio romana u funkciji je naglašavanja portreta kolektiva – “mi smo bili raspoređeni, postrojili su nas, mi ćemo mahati”.

“Kroz zavjesu se probijaju titrave šipke od sunca i prašine. Neprekidno se kreće, obrće, treperi i blista dok svjetlost je nosi. Sunčeva prašina stiže do čistog ćilima i pomjera njegove šare. Iznad peći, na bijelo okrečenom zidu, žućkasta mrlja. Zagledam se u nju široko, duboko, i vidim jelena. Govorio sam svima i kažu ‘šta ti je, to je fleka’. A treba gledati malo duže, kao u prazno, držati širom otvorene oči dok se ne pomiješaju oblici, udisati duboko i u mrlji ‘čekati jelena’. Čujem nenu kako sprema doručak i pjeva... (...) U ogradi otvori u obliku srca. Gledaš kroz njih kad se od nekog kriješ. U to malo srce može stati čitava avlija. Lijepo vidiš mutvak, golubarnik, ružičnjak, strehu od grožđa, a tebe ne vide. Daidža i Muhamed, kad nema djeda, sjednu na ogradu i sviraju gitaru ili pričaju i nešto se smiju, a nena ne da, potrgaše joj lozu.” (Imamović 2005: 36)

Visok stepen fingiranja u “Obožavatelju trenu” kao pseudoautobiografskom tipu romana, ogleda se u određenim dijelovima iz djetinjstva koje autor preuzima iz autobiografskog

romana "Besmrtni jeleni".³⁶ Ponovljen je simbol jelena koji će u kasnijem Imamovićevom djelu postati nit koja spaja "priču o prošlosti" u cjelokupnom opusu. Imamovićevo ponavljanje motiva iz djetinjstva, upućuje na pripisivanje autoportreta dječaku. Latifov iskaz o djetinjstvu predstavlja sliku sretnog i voljenog okruženja u kojem je rastao.

"Ubijen Kenedi – kaže tiho, kao da je to samo njena i moja tajna." (Imamović 2005: 42)

Vrijeme radnje u "Obožavatelju trena" može se odrediti interpretacijom stvarnog vanjskog događaja kojeg pripovjedač uključuje kao potrebu tematiziranja dimenzije društvenog vremena. On koristi lahko provjerljive događaje i jake ličnosti pa tako radnju djela možemo precizno odrediti (atentat na Kenedija: 22. 11. 1963. g.). Imamović ne uključuje vanjske događaje bez razloga, već s namjerom da prikaže na koji su način utjecali na javnom, odnosno društvenom i privatnom, to jeste intimnom prostoru.

"Kenedijeva sahrana bila je posebna. Puno ljudi, zastava i vojnika. Poslije sam slično gledao u filmovima. U onim kaubojskim, grobovi su im ko naši. U onim gangsterskim i ljubavnim, grobovi im nisu kao grobovi, nego ravni. Samo trava i nadgrobne ploče. Otkako je ubijen Kenedi, žene su bile tužne ali svečano jedinstvene, skoro sretne zbog svoje zajedničke žalosti." (Imamović 2005: 43)

Prema Šemsoviću (2005), Imamovićeve rečenice izražavaju dječiju nevinost i njegovo nerazumijevanje pojedinih problema iz bliže okoline ili šireg društva, ali uvijek nose neki dublji smisao. Nakon informacije o stvarnom događaju, pripovjedač iz pozicije dječaka opisuje sliku sahrane – "Puno ljudi, zastava i vojnika" i krajnje djetinji pogled na situaciju – "žene su bile tužne ali svečano jedinstvene, skoro sretne zbog svoje zajedničke žalosti".

"Svakog osmog oktobra slavimo moj rođendan. Mala raja proslavlja uz sendviče, sokove, tortu do ručka, uz strogi nadzor i fotografisanje, a naveče mama i tata slave sa svojim društvom." (Imamović 2005: 53)

³⁶ Usp. "Iznad peći, na bijelo okrečenom zidu, žućkasta mrlja. Zagledam se u nju široko, duboko, i vidim jelena. Govorio sam svima i kažu mi 'šta ti je to, to je fleka'. A treba gledati malo duže, kao u prazno, držati širom otvorene oči dok se ne pomiješaju oblici, disati duboko i u mrlji 'čekati jelena'. (...) U ogradi otvori u obliku srca. Gledaš kroz njih kad se od nekog kriješ. U to malo srce može stati čitava avlija. Lijepo vidiš mutvak, golubarnik, ružičnjak, strehu od gvožđa, skoro sve, a tebe ne vide. Daidža i Muhamed, kad nema djeda, sjednu na ogradu i sviraju gitaru, ili pričaju i nešto se smiju, a nena ne da, potrgaše joj lozu." (Imamović 1996: 7)

Iz biografije Jasmina Imamovića možemo vidjeti da je njegov datum rođenja – “osmog oktobra” identičan s dječakovim, što ponovo implicira da je stepen fingiranosti veoma visok. Određeni događaji u romanu predstavljeni su iz dvije perspektive koje se nadopunjuju, tako dječiji svijet – “mala raja” uz odrasle – “mama i tata slave sa svojim društvom” upotpunjuju sliku nekadašnje porodične proslave.

“...El Commandante Che Guevara – Znao sam. Nema mame i tata pripit i raspjevan dolazi kući. Uz njega su Zlatko i Omer. Zlatko svira gitaru, sva trojica pjevaju. On zna riječi, a tata i Omer mu se pridružuju samo kad treba ponovit refren ‘El Commandante Che Guevara...’ Tad podignu ruke u zrak, proderu se iz sveg glasa, oči im sjajne, na vratu i na čelu nabrekle žile.” (Imamović 2005: 54)

Bijuković Maršić (2012: 176) navodi da “Obožavatelj trena” predstavlja neobičnu kombinaciju narativnih i nenarativnih oblika teksta koji se međusobno nadopunjuju. Tako pripovjedač navodi pjesmu o Che Guevari koja otkiva društveno stanje kolektiva – “podignu ruke u zrak, proderu se iz sveg glasa, oči im sjajne, na vratu i na čelu nabrekle žile”. Dakle, kolektiv unutar “Obožavatelja trena” izražava poštovanje i simpatije marksističkom revolucionaru i političaru Ernestu Che Guevari što upotpunjava kulturološku sliku perioda.

“Tata me poslao po novine i cigare. Izađem, kad pred haustorom, raja se okupila oko Tarze. (...) Uhvatio ga pubertet i postao bitls. Nosi bitls-frizuru, sluša glasnu muziku, ploče naručuje iz Londona, čim mu roditelji odu, dovodi djevojke sa dugim kosama i kratkim suknjama. Puši, ide na korzo i kući se vraća kasno. Oblači se u Trstu. Kaže da se na Ponte Rosu osjeća kao u Šestoj bosanskoj. Na njemu talijanske cipele, uske farmerke, šarena majica i bijeli sako. Oko vrata kratki zlatni lančić, a na ruci talijanski sat.” (Imamović 2005: 59)

Svaka opisana scena ima svoj razlog zbog čega je baš ona ispričana i zašto baš na tom mjestu, kao naprimjer priča o vođi društva Tarzi koji će na kraju postati upravnikom vojnog zatvora (usp. Šemsović 2005). Iz dječakovog opisa saznajemo da je Tarzo bio glavni u društvu, izdvajao se svojim smjelim ponašanjem. Pripovjedač često navodi autentične simbole vremena o kojem pripovijeda – “bitls-frizura, Trst, Ponte Rosa, talijanske cipele, uske farmerke, šarena majica, bijeli sako, zlatni lančić, talijanski sat” što predstavlja njegovu težnju u realističnom i detaljnom prikazivanju socijalističkog društva.

“No družo Latife, koju ste školu završili?”

Osnovnu školu 'Džemal Mandžić' – odgovorim tačno na prvo, u gimnaziji postavljeno pitanje." (Imamović 2005: 69)

Iako je roman napisan u prvom licu, ime glavnog junaka saznajemo tek u osamnaestom poglavlju "Gimnazija", što predstavlja autorov potez ovjere novog stadija u razvoju čovjeka (usp. Šemsović 2005). Identitet glavnog junaka otkriven je u dijalogu. Profesor se učeniku obraća uz odrednicu "druže" koja u historijskom značenju jeste riječ za službeno oslovljavanje u Jugoslaviji od Drugog svjetskog rata do raspada SFRJ.³⁷ Dijelovi Imamovićeve biografije u slikanju vlastitog portreta u liku dječaka Latifa, određeni su posredno preko informacija o datumu rođenja, mjestu odrastanja i nazivu završene osnovne škole "Džemal Mandžić".

"Šta će ona koga gledati i pamtiti? Dovoljno joj je da gleda sebe. Ako je i malo objektivna, mislio sam, ne može joj se svidjeti niti jedno stvorenje koje joj ne liči. A ja joj nisam bio ni nalik. Smotao sam se, zbunio, dva put joj, u plesu, stao na nogu, ali ipak sam je odvojio. Njene rodice, ona i ja, stigli smo do njihovog stana, sutra ću joj pokazati Tuzlu, sutra ćemo biti sami. Te noći dugo sam mirisao svoje ruke i svoje usne njenog mirisa. I čekao da svane." (Imamović 2005: 72)

Unutar priče o djetinjstvu razvija se dječakovo zaljubljanje. On postaje ushićeni mladić – "sutra ćemo biti sami" kojeg nadalje pokreće samo ljubav. Latif iskreno ispovijeda svoje emocije prema Ivani – "dugo sam mirisao svoje ruke i svoje usne njenog mirisa", pa razvoj ljubavne priče prati njegovo odrastanje.

"Te noći, od stida, dugo nisam mogao zaspati. U neko doba noći sjetih se Lao-tzu-a. Želja da ga shvatim, potisnu stid. Čitanje o tome kako je ono što motrimo kao pouzdanu javu, samo san, utješi me i pred zoru utonuh u san. San u snu. Ujutro sam bio sretan, jer u tom snu, unutar velikog sna, ljubio sam Ivanu. A onda sam budan nastavio sanjati nadajući se da nema ništa, što se neće desiti, ako se dobro zasanja." (Imamović 2005: 75)

Latifovo odrastanje primjetno je u njegovom monološkom kazivanju o drevnom kineskom mudracu Lao-tzu iz 6. stoljeća prije nove ere. On je smatrao da je svijet san i da ono što svakodnevno posmatramo kao pouzdanu javu jeste san.³⁸ Tako je "Obožavatelj trenu"

³⁷ Vidjeti u *Rječniku bosanskoga jezika* (2010) na str. 232.

³⁸ Više o tome pročitati u: Izutsu, T. (1995) *Sufizam i Taoizam: komparativna studija ključnih filozofskih pojmova*, preveli: Karić, E. i Hazizović, R. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.

obogaćen brojnim filozofskim promišljanjima u kojima je vidljivo formiranje Latifovog moralnog i intelektualnog profila.

“U Tuzlu pristigli koreografi iz čitave države, profesori se uznemirili, nisu važni drugi predmeti, nije važna škola, ništa važno nije osim sleta. Dvadeset petog maja, na Dan mladosti i Titov rođendan, nastupićemo pred samim Titom! I sve će prenositi državna i televizije većine nesvrstanih zemalja! Prije završnog, beogradskog nastupa, imaćemo slet u Tuzli i u Sarajevu. (...) U prvom dijelu koreografije naporno kopamo, formiramo slike rada i truda, i tu nas prati dosadni klavir. Publika zaplješće kada svojim tijelima napravimo sliku koju su prepoznali. To mi je bio najteži i najdosadniji dio.” (Imamović 2005: 77)

Kazaz (2005: 122) navodi da Imamović unutar mozaičke strukture plete naraciju kao niz priča koje se ulančavaju jedna u drugu, pri čemu se slika odrastanja s intimnog nivoa pričanja o djetinjstvu širi ka simboličkom poretku društva. Imamović opisuje prostor i događaje unutar bivše države čime je istaknuta bitna strategija pseudoautobiografskog diskursa koja uspostavlja posrednu vezu sa stvarnosti koju tematizira i oblikuje jedno njezino moguće tumačenje (usp. Sablić-Tomić 2002: 49). Osim preciznog mjesta radnje – “Tuzla”, određeno je vrijeme radnje – “dvadeset petog maja”, odnosno događaja koji se unutar bivše države smatrao praznikom – “Dan mladosti, Titov rođendan”. Prema Maleševiću (2004: 210), Dan mladosti je zvanično proglašen rođendanom maršala Tita koji je uvijek praćen vojnim paradama. U vezi s tim, pripovjedač iz pozicije dječaka prilikom obilježavanja praznika ističe tadašnje dominantne tradicionalne vrijednosti – “naporno kopamo, formiramo slike rada i truda”.

“Prije četiri sata Ivana i ja napustili smo Dom mladih, sve njegove boje, mirise i zvukove i pozdravili raspjevanu raju. Prije tri sata i trideset minuta, na vratima autobusa na kojem je pisalo ‘Tuzla – Sarajevo’, ljubio sam Ivanino, od suza vlažno i slano lice. Prije samo desetak minuta taksi me vozio kroz šareni kaleidoskop od svjetala Sarajeva i dovezao pred kasarnu u Lukavici. U škakljivo osvjetljenoj prijemnoj kancelariji, neki vojnik s nešto činova na ramenima pogleda moj ‘poziv’, upisa nešto u debelu svesku i reče drugom vojniku koji nije imao činove na ramenima...” (Imamović 2005: 100)

Pripovjedač je priču o svom odrastanju u Tuzli i dogodovštinama iz djetinjstva upotpunio ljubavnom vezom kojom oživljava roman (usp. Kazaz 2005: 123). Na kraju romana radnja se premješta iz Tuzle u Sarajevo jer Latif odlazi na služenje vojnog roka. Tako se humoristične

priče o djetinjstvu prekidaju motivom rastanka zaljubljenog para – “ljubio sam Ivanino, od suza vlažno lice”.

“Kako nam govori ovo Predanje s krajnjom jasnoćom, Ljubav jeste princip koji je pokrenuo Apsoluta na stvaranje svijeta! To je, u ovom smislu, ‘tajna stvaranja’ ili ‘uzrok stvaranja’. Ako želimo iskazati tu misao u terminima osobenijim Ibn Arabiju, mogli bismo kazati da je Ljubav Nešto zbog čega je Apsolut poduzeo korake iz stanja bezdane Tammine i počeo se manifestirati u formama svih bića.” (Imamović 2005: 106)

Posljednje stranice romana, u potpunosti zaokružuju psihološku sliku junaka. On vjeruje da ljubav pokreće svijet, pa priča o sufizmu služi kao moto Latifove životne filozofije (usp. Šemsović 2005). Tako je djetinjstvo simbolično prekinuto mističnom filozofijom Ibn Arabija, to jeste junakovom željom za spoznajom višeg smisla života.

“Izašli smo iz Kamernog teatra 55, do suza nasmijani predstavom ‘Nije čovjek ko umre’, zagrljeni otišli na Baščaršiju, pojeli ćevape, zavirili u kafe ‘071’ i uputili se prema Principovom mostu. Na trotoaru, u koji su utisnuli, kao bajagi, Principove stope, da bi se znalo sa kojega je mjesta pucao u Franca Ferdinanda i njegovu trudnu ženu, stoji pijanac i kažiprstom ‘puca’ u prolaznike. ‘Pucao’ je i u nas. Nije prestao ni kada smo prešli ulicu. Smijemo se budali i čekamo tramvaj. (...) Tramvaj je obišao Baščaršiju, sjurio se niz Titovu i stao na stanici preko puta zgrade Predsjedništva. Tri uniformisana čovjeka spuštaju zastave Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Saveza komunista i Republike Bosne i Hercegovine. Prve dvije su spuštene, a treći oficir se još muči sa zastavom Bosne i Hercegovine.” (Imamović 2005: 112)

Prema Bijuković Maršić (2012: 194), boravak u Sarajevu opisan je iz perspektive pravog šetača. Latif posmatra grad i priča o onome što vidi. Postepeno opisuje simbole grada koje posmatra kroz šetnju s Ivanom – “Kamerni teatar 55, Baščaršija, kafe 701, Princpov most, Titova ulica, Predsjedništvo” što dodatno uvećava autentičnost njegovog iskaza. Nagovještava promjenu društveno-političkog života opisujući scenu spuštanja zastava.

“Nadam sam se da ne sanjam, dok sam razgledao po sobi hotela, sipao Ivani i sebi piće, gledao ženu koju volim, ne vjerujući da ću je, ovdje, odmah i sada i tako čitavu noć ljubiti i grliti. Pjevao sam izlazeći iz kupatila i zastao začuđen. Ivana plače i zuri u novine... Umro Tito!” (Imamović 2005: 114)

Događajna linija romana se završava Titovom smrću koja je značila uvod u jugoslovensku apokalipsu (usp. Kazaz 2005: 124). Tako je na vremenskom nivou radnja određena važnim historijskim događajem, to jeste smrću političkog vođe – “Umro Tito!”. Latifovo pripovijedanje završava se 1980. godine legitimiranim historijskim događajem.

“Ja osjećam žalost i strah. Čini mi se, Ivana, da svi osjećaju isto.

Zbog čega?

Pa vjerovatno zbog belaja koji bi nas mogao snaći.

Zašto bi došlo do belaja?

Ne znam, ali čini mi se da taj strah osjećaju svi. Ne mogu si objasniti.” (Imamović 2005: 116)

Posljednje Imamovićeve rečenice otkrivaju kolektivni strah – “svi osjećaju isto”. Duhovni profil naratora okončan je moralom ljubavi koja stoji nasuprot neizvjesnog, surovog hoda povijesti (usp. Kazaz 2005: 125). Latif je svjestan zamršene društveno-političke situacije – “vjerovatno zbog belaja”.

5. Romanesknii modeli priče o prošlosti u povijesnim romanima

Bošnjačka književnost od 20. stoljeća obilježena je kulturalnim pamćenjem uz elemente karakterističnog osjećanja “smisao za historiju” i “okrenutost ka tradiciji” (usp. Kodrić 2012: 73). Drugi dio opusa Jasmina Imamovića čine romani: “Molim te, zapiši”, “Slana zemlja” i “Ljetopis o kralju Tvrtku” koji otkrivaju izraženu piščevu historijsku svijest, odnosno zanimanje za historiju Bosne i Hercegovine. Tako se čitanjem cjelokupnog opusa Jasmina Imamovića može primijetiti izražena piščeva intencija u konstruiranju memorijskih sadržaja bosanskohercegovačke/bošnjačke povijesti. Upravo su najčitanije knjige na tržištu, kakve su Imamovićeve, historijskog ili pseudohistorijskog karaktera: uspomene, sjećanja, lične ispovijesti, dokumentaristička proza, tumačenja raznih historijskih zbivanja i slično (usp. Palavestra 1996: 87).

Kodrić (2012: 94) navodi da su “smisao za historiju” i “okrenutost ka tradiciji” otkrili povijesnorazvojni tok bošnjačke literature koja podrazumijeva opciju sjećajne mitomotorike koja je opisivana temeljem ideje vrućeg sjećanja. Imamović, prošlosti pristupa putem vlastitog rada na prikupljanju historijske građe, pa njegovi romani prikazuju konkretiziranu i faktografski vjerodostojnu sliku prošlosti. On je historijske događaje i historijske ličnosti predstavio vjerno sa svim pratećim detaljima (opisi prostora, običaja, situacija i sl.). Prema Ibrišimoviću (1996: 48), književnik je na dvostrukom zadatku da stvaralački pronikne u prošlost i istovremeno stvori svoje književno djelo. U Imamovićevom opusu do izražaja dolazi ono što on smatra važnim i vrijednim pamćenja, pa rasvjetljenje nedovoljno ispitane prošlosti postaje cilj njegovog književnog stvaranja. On pripovijednim sredstvima kreira sliku o stvarnim povijesnim događajima pomoću kojih prošlost vidi kao političku scenu čiji su nosioci jaki pojedinci. Njegovu pažnju zaokupirali su ključni događaji u bosanskobošnjačkoj povijesti vezani za vlast i istaknute pojedince koji su za Imamovića nosioci povijesnih događaja, odnosno protagonisti priče o povijesti (usp. Beljan Kovačić 2021: 39).

Bosanska povijest u Imamovićevom romanesknom djelu postaje produktivnim okvirom ispitivanja čovjekove situacije i uopće ljudske sudbine s akcentom potrage za identitetom (usp. Kodrić 2012: 184). U romanu “Molim te, zapiši” pripovjedač Gorčin govori o vladavini bana Stjepana II Kotromanića za vrijeme zapadnih i istočnih pritisaka i invaziji Dušana Silnog. Imamović je Gorčinu kao fiktivnom liku povjerio pripovijedanje o historijskim događajima i junacima. Dakle, poklisar Gorčin, blizak banu Stjepanu II Kotromaniću i bosanskom dvoru kazuje iz vlastite perspektive priču o prošlosti. Pisac sličan tematski okvir

ponavlja u “Ljetopisu o kralju Tvrtku”, gdje pripovjedač Hotjan pripovijeda o vladavini Tvrtka I Kotromanića. Fiktivni lik ljetopisca Hotjana donosi priču o krunisanju prvog bosanskog kralja i izgradnji velikog srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva. Tako je Jasmin Imamović u srednjovjekovnoj Bosni i kraljevskoj dinastiji Kotromanića pronašao tačku suvereniteta Bosne i Hercegovine. Njegov opus, prošlost predstavlja kao zbir teških vremena i traumatskih iskustava u kojima ističe herojske poduhvate. On u romanu “Slana zemlja” piše o antifašističkom pokretu, odnosno o herojskoj borbi protiv fašističke okupacije. Glavni junaci romana su narodni heroji i učesnici Narodnooslobodilačke borbe: Mustafa Vilović, Rudolf Vikić, Enver Šiljak i Frida Laufer. Priča o istaknutim pojedincima postaje herojska slika prošlosti Bosne i Hercegovine.

S obzirom na to da u Imamovićevom tekstu preovladava priča o kolektivnoj traumatskoj prošlosti, funkcija tvorbe pamćenja usmjerena je na afirmaciju, odnosno na novi način literarnog vrednovanja prošlosti (usp. Agić 2010: 49). Tako je Imamovićevo zanimanje za prošlost Bosne i Hercegovine obogatilo bosanskohercegovačku književnost, a samim tim i bošnjačku književnost, literarnom interpretacijom srednjovjekovlja kao bitnog segmenta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Historijska tema, odnosno tema povijesti Bosne postaje dominantan tematski okvir bosanskohercegovačkog i bošnjačkog književnog stvaranja u vodećim književnim žanrovima od šezdesetih godina 20. stoljeća (usp. Kodrić 2018: 131).

Imamovićevo političko-pravno iskustvo omogućilo mu je da svoju književnost potkrijepi pouzdanim historijskim činjenicama i povijesno provjerljivim osobama. Iz historije izvlači velike događaje i markantne ličnosti, što implicira da pisac prošlost poima izrazito monumentalistički (usp. Milanja 1996: 101). Takav monumentalistički pristup dodatno potvrđuje tezu da Imamović historiju vidi kao “učiteljicu života”. Njegovi romani sadrže tzv. galeriju velikih ličnosti koja predstavlja niz u kojem potomstvo vidi uzore (usp. Žmegač 1994: 66). Tako je piščev monumentalistički pristup ostvaren u nadi da će se uzoritost likova i djela iskoristiti u sadašnjem ili budućem djelovanju.

Prema Kodriću (2018: 122), u okviru “bosanskog teksta” novije bošnjačke književnosti i bosanskohercegovačke književnosti, temeljni sadržaj je krajnje mučni osjećaj negativne, doslovno tragične povijesne određenosti Bosne i njezinih ljudi. Iako Imamović ističe traumatičnu prošlost Bosne i Hercegovine, on velike događaje monumentalističkim principom interpretira otkrivajući svoju poziciju velikog patriote. Piše o periodima kada je Bosna i Hercegovina trpjela brojne napade ali i vremenima kada je ostvarila najveću teritorijalnu

ekspanziju i pružala otpor fašizmu. Njegov opus ističe dominaciju memorijskog filtera tragičnih bosanskih trenutaka iz kojih pisac izvlači herojska djela i istaknute junake. Veza s historijom otkriva Imamovićevu namjeru da njegov cjelokupni opus postane tzv. biblioteka pamćenja o kulturi, tradiciji i suverenitetu bosanskobošnjačkog naroda.

Kazaz (2004: 21) navodi da je historijski roman najzastupljeniji u svim južnoslavenskim književnostima jer je priča o prošlosti važnija od priče o sadašnjosti, a samim tim sistem kolektivnih identiteta uspostavljen je u odnosu na priču o prošlosti. U vezi s tim, Žmegač (1994: 68) navodi da su povijesni romani u svojoj tradiciji od samog početka obilježeni monumentalističkim i antikvarnim sklonostima te da su pisci u povijesti tražili veličinu, to jeste impozantnost likova i zbivanja, uzoritosti koja bi pomogla da se današnjica na nju ugleda i pomoću nje uspravi.

Po tematsko-idejnom sloju romani "Molim te, zapiši", "Slana zemlja" i "Ljetopis o kralju Tvrtku" slijede liniju historijskih romana: jaka historijska ličnost, hronikalni stil, naglašen patriotizam i piščevo nastojanje da vjerno slijedi historijske izvore. Imamović rekonstruira ključne historijske trenutke koje smatra sastavnim dijelom izgradnje bosanske države, dok jake historijske ličnosti u njegovim romanima vidi kao pozitivne junake. Njegov opus pokazuje da je u historiji Bosne i Hercegovine pronašao gotove fabule, pa su njegove priče potkrijepljene tačnim i pouzdanim informacijama. Međutim, u historijskim romanima nije ključno da li su svi detalji o prošlosti istiniti, nego je važnije pitanje da li te podrobnosti potvrđuju autentičnost jedne epohe (usp. Noris 1996: 153).

Imamovićev opus, obilježen je uvjerenjem i nadom da povijest nije samo zbir slučajnih događaja bez istinskog smisla (usp. Žmegač 1994: 69). U njegovim romanima posebno su istaknuti politički odnosi između Bosne i drugih zemalja, kao i način uspostave vlasti i odnosa vladara naspram stanovništva. Pisac se usredotočio na interpretaciju života reprezentativnih ličnosti koje postaju ključni objekt njegovog zanimanja u historiji. Assmann (2005: 79) smatra da je smisao za historijsku svijest elementarno svojstvo čovjeka koji je u vezi s njegovom sposobnošću za kulturu uopće. Tako se održava pamćenje kulture generacija kroz bilježenje događaja i likova iz historije. Imamović literarnim sredstvima ukazuje da mu je bitan historijski narativ. Za njega, kao pisca povijesnih romana i romana o povijesti, prošlost je uvijek dostupna preko tragova prošlosti gdje je nezaobilazan odnos prema dokumentu kao dokazu i potvrdi priče (usp. Mikšić Labura 2020: 94). Međutim, pisac zna da povijesna građa ne smije opterećavati samo priču, pa vješto kombinira javnu sferu s privatnom kako bismo

velikane upoznali u potpunom smislu. U vezi s tim, historijski roman u njegovom primjeru najbolje otkriva sve strane historijske priče, od intimnog do političkog nivoa.

Prema Lukaču (1958: 9), historijski roman je nastao početkom 19. stoljeća, otprilike u vrijeme pada Napoleona. Iako su se romani s historijskom tematikom pojavili već u 17. i 18. stoljeću, njima je nedostajalo motiviranje junakove ličnosti historijskim svojstvima njegovog vremena. Historijski roman polazi od historije i zalazi u sfere historiografije (usp. Leovac 1996: 68), a po samoj svojoj naravi, on je mjesto susreta historičara i pripovjedača (usp. Žmegač 1994: 80). Tako Imamović u svojim romanima kombinira historijsko znanje s umijećem pripovijedanja, a sve to zahvaljujući zavidnom političkom radu i istaknutom patriotizmu. Lukač (1958: 43) smatra da je patriotizam neophodno potreban za stvaranje pravog historijskog romana koji čitaocu približava i predočava prošlost, istinito i stvarno. Jasmin Imamović je pisao o onome što je radio, a radio je onako kako su radili historijski velikani o kojima je pripovijedao. On ne odvaja svoju društvenu i političku aktivnost od pisanja, kao što ne odvaja historiografski od književnog rada, a pisanje književnog djela njemu znači pisanje po istini (usp. Beljan Kovačić 2021: 32).

Razlog zbog kojeg romansijeri vole da se usidre u historiju jeste žudnja za istinskim znanjem o historijskom iskustvu, istinskim doživljajem i saznanjem unutrašnjeg iskustva zasnovanog na iskustvu historije (usp. Leovac 1996: 70). Imamović piše o velikim bosanskobošnjačkim krizama te ih tumači u cilju oblikovanja sadašnjeg ili budućeg života. pisci historijskih romana iz prošlosti žele da izvuku opće, za sva vremena, važeće pouke direktno iz oštrog posmatranja historijskih činjenica (usp. Lukač 1958: 69). On teži da njegovo književno djelo prošlost vidi kao proces, odnosno historiju kao konkretni preduslov sadašnjice. U vezi s tim, Velčić (1991: 100) navodi da je povijest uvijek diskurs o prošlosti u kojoj se pokreću interesi s korijenom u sadašnjosti.

U historijskom romanu dolazi do izražaja svjetsko-historijska individua koja može da bude samo sporedna ličnost fabule, a njena se historijska veličina ispoljava u zapletenom dejstvu i povezanosti s privatnim sudbinama društvenog života gdje se otkriva tendencija sudbine naroda (usp. Lukač 1958: 141). Imamović kao pisac historijskih romana u sudbinama velikih ličnosti pronalazi pogodno mjesto za stvaranje fabula. Međutim, u njegovim historijskim romanima i romanima o historiji, velike ličnosti nisu glavni junaci. On historijske informacije povjerava pripovjedačima koji svojim djelovanjem u tekstu postaju glavni junaci. Važno je naglasiti da Imamović koristi lahko provjerljive historijske informacije. Priču je izgradio na

pouzdanim historijskim izvorima, ne gomila niti činjenice niti događaje, pa se njegov talent primijeti u udahnutom životu historijskih likova. Pisac nam otkriva tajne ljudskog srca historijskih junaka.

Imamović je blizak opsesiji pisaca Skotova tipa povijesnog romana, a to je što vjernija, kulturno-povijesno dokumentirana rekonstrukcija prošlosti na temelju pažljivog sabiranja i proučavanja materijalnih svjedočanstava iz prošlosti (usp. Žmegač 1994: 73).³⁹ Tako odnos prema građi može biti mjerilo autentičnosti djela. Imamović kao pisac historijskog romana ne prepričava velike događaje nego poetski oživljava pojedince koji su u tim događajima učestvovali (usp. Lukač 1958: 32). Kazaz (2004: 134) navodi da je postupanje romana sa povijesnom građom otkrilo da se roman historiografizirao, a ne samo da se historija naratizirala. Pisac ubjedljivo dočarava društvene i lične motive likova, pokazuje kako su mislili, osjećali, djelovali i voljeli te šta su u historijskoj stvarnosti zaista činili. Imamovićevo pripovijedanje o historijskim događajima je napeto i zanimljivo.

Sloboda koju je tražio roman, Skot i njegovi sljedbenici omogućili su na osnovu odnosa i podjele između historijskih i fiktivnih likova (usp. Žmegač 1994: 74). Tako su Imamovićevi historijski likovi vezani za podatke i datume historijskih zbivanja, dok su fiktivni likovi izvan toga, ali bitno unutar historijskog okvira. Prema tome, pisac je autentične događaje često predstavljao iz figure fiktivnih (slobodnih) likova u svrhu izlaganja historijskog pogleda.

Koliko god da je blizak Skotovom tipu historijskog romana, Imamović se bitno razlikuje. Naprimjer, Imamovićevi junaci jesu predstavnici historijskih ideja. On historijske događaje ne prikazuje iz udaljenosti današnjeg pripovjedača, kao što je to činio Valter Skot, nego teži za blizinom i prisnošću savremenog posmatrača koji zapaža i bilježi sve detalje (usp. Lukač 1958: 69). Junaci historijskog romana bili su nosioci i glavni centar radnje. Stjepan II Kotromanić i Tvrtko I Kotromanić predstavljeni su kao historijski junaci od kojih zavisi tok radnje i potpuna historijska slika, ali oni nisu nužno glavni junaci romana. Pisac jeste akcenat postavio na historijskim likovima, ali u njegovim djelima preovladava uloga sveprisutnog pripovjedača, odnosno slobodnih (fiktivnih) likova Gorčina i Hotjana.

Ukras Imamovićevog književnog umijeća najbolje se može primijetiti u paralelnim radnjama. On piše o bosanskobošnjačkim krizama, ali ne zapostavlja ostale radnje u životu drugih likova

³⁹ Skotov historijski roman bio je pravolinijski nastavak velikog realističnog društvenog romana 18. vijeka (usp. Lukač 1958: 21).

koji služe za to da upotpune i učine interesantnijom glavnu liniju radnje romana. Tako se otkriva zadatak historijskog romana da prikaže složenost, mnogostrukost, zamršenost svih društvenih puteva koji dovode do sukoba ili rješenja (usp. Lukač 1958: 132). Prema tome, sve paralelne radnje i epizodni likovi služe samo kao sredstvo za postizanje historijske autentičnosti, odnosno prave slike historijskog vremena. Pisac prodire u sve pore vremena o kojem piše, opisuje specifičnu atmosferu, sukobe i najsitnije detalje svakodnevnog života.

Prema Lukaču (1958: 158), u historijskom romanu je važna vjernost u slikanju materijalne životne baze jednog perioda, njegovih običaja, osjećanja i misli koje iz njih proističu. Stoga pisac mora posjedovati tačno i precizno znanje o nekom vremenu, jer će mu ono omogućiti da se slobodnije kreće po materiji. Imamović se u svom pripovijedanju oslanjao na dokaze, odnosno na dokumente, pisma i druge izvore na temelju kojih je stekao uvid u povijesnu priču. Na taj način u njegovim romanima historijski dokumenti se literariziraju.

Šefer (2001: 146) navodi da se žanr historijskog romana sastoji u fikcionalizaciji biografije historijskih ličnosti. U vezi s tim, Imamović u svojim romanima polazi prvenstveno od biografskih podataka velikih ličnosti koje predstavlja historijskim diskursom. Naprimjer, Gorčin i Hotjan, fiktivni pripovjedači, prenose svjedočanstvo o lozi Kotromanića, uokvireni su stvarnom historijom i predstavljaju prodor nestvarnog u stvarno. Tako se unutar Imamovićeve priče o prošlosti otkriva savremeni historiografski diskurs.⁴⁰ Pisac nudi novo osvjetljenje na povijesno vrijeme, na odnos materijalnog i duhovnog te analizu djelovanja autoriteta i moći u svim oblicima reprezentacije (usp. Velčić 1991: 130). Dakle, Imamović preko pripovijedanja o velikanima bosanskobošnjačke historije govori o povijesti Bosne i Hercegovine. Jedan je od rijetkih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pisaca koji je svoje književno djelo posvetio rasvjetljavanju, odnosno rekonstrukciji bosanske povijesti, a posebno periodu bosanskog srednjovjekovlja.⁴¹

⁴⁰ Usp. "Povijest je ono što povjesničari prikazuju kao prošlost. Historiografija je nefunkcionalna djelatnost jer posreduje o onome što se negdje i nekad zaista dogodilo. Ipak, historiografski je diskurs itekako podložan procesu fikcionaliziranja. Naime, historiografija je prisiljena na okraška stvoriti cjelinu, ispričovijedati priču, a da bi u tome uspjela neizbježno mora posegnuti za narativnim, književno-umjetničkim mehanizmima." (Tatarin 2002: 24)

⁴¹ "Historija nije rekonstrukcija onoga što nam se desilo u raznim fazama našeg života, nego stalno poigravanje sa sjećanjem na to. Pamćenje ima prioritet nad onim što je upamćeno. Treba razmišljati o prošlosti, a ne istraživati je." (Kuljić 2004: 291)

5.1. Bosansko srednjovjekovlje

Jasmin Imamović objavljivanjem romana "Molim te, zapiši" (2009) započinje reinterpretaciju toposa zaboravljene, odnosno zanemarene srednjovjekovne bogumilsko-heretičke Bosne te rekreira figuru povijesnog svjedočenja (usp. Kodrić 2012: 182). Svojim romanesknim djelom o srednjovjekovlju, pisac se priključuje grupi književnika koji su isticali figuru bosanske povijesne tragike. Prema Hačion (1996: 19), Imamovićevi romani nalaze se pod terminom "historiografske metafikcije" jer oni polažu pravo na historijske događaje i ličnosti.⁴² Tematski okvir romana je vladavina bana Stjepana II Kotromanića od 1332. godine do 1353. godine, zapisana iz perspektive poklisara (zapisivača) Gorčina. Tako pripovjedač historijsku priču, odnosno priču o historiji razvija uz bosanskog bana. On u potpunosti predstavlja figuru malog čovjeka koji posmatra i sudjeluje u historijskim događajima.⁴³

Julijana Matanović (2009: 245) u predgovoru romana "Molim te, zapiši" objašnjava da se povijesni roman može podijeliti na dvije velike grupe. Prema tome, u prvu grupu spadaju tekstovi čija radnja teče hronološkom preciznošću, glavni junaci su povijesni vladari koji su čitaocu nedodirljivi i čijim se odlukama mora diviti. U drugu grupu ulazi romantičarski sloj povijesnog romana u kojem se pojavljuju najčešće fikcionalni likovi oko kojih se pletu ljubavne priče. U trenutku kada se u glavnu priču pozicioniraju slabi pojedinci, o kojima ne govore historijski izvori, ne govorimo o povijesnom romanu nego o romanu o povijest. Tako je Matanović u "Zapisala sam, Jasmine" (2009: 247) navela da je roman "Molim te, zapiši" napisan u žanru povijesnog romana, ali i da se on nalazi negdje između povijesnog romana i romana o povijesti.

Imamović temu srednjovjekovlja nastavlja 2019. godine objavljivanjem romana "Ljetopis o kralju Tvrtku". Od samog naslova romana, pisac upućuje na to da se tekst odnosi na istaknutu, veliku ličnost, kralja Tvrtka. Prema vremenskom okviru radnje, "Ljetopis" možemo odrediti kao nastavak romana "Molim te, zapiši". Pisac je pripovijedanje o vladavini prvog kralja povjerio ljetopiscu Hotjanu koji radnju počinje od 1353. godine kada bana Stjepana II Kotromanića nasljeđuje petnaestogodišnji ban Tvrtko, pa sve do 1390. godine

⁴² Historiografska metafikcija obuhvata teorijsku samosvijest o historiji i fikciji kao ljudskim konstrukcijama koja je stvorila osnove za preispitivanje i preradu formi i sadržaja prošlosti (usp. Hačion 1996: 20).

⁴³ Prema Kazazu (2004: 139), historijski roman podrazumijeva da je čovjek aktivni sudionik povijesti, neko ko je stvara, neko ko je unutar povijesti te ispoljava i realizira svoje tvorničke sposobnosti, historijski roman povijest vidi kao skup vrijednosti.

kada ljetopisac završava ljetopis, to jeste godinu dana prije Tvrtkove smrti. Pisac koristi identičan narativni postupak kao u prethodnom romanu. Dakle, Hotjan prati i sudjeluje u svim trenucima, od banovine do Tvrtkove kraljevine. U “Ljetopisu o kralju Tvrtku” on pripovijeda o značajnom trenutku bosanskog srednjovjekovlja, odnosno o krunisanju prvog kralja Bosne i najvećoj teritorijalnoj ekspanziji bosanskog kraljevstva.

Mile Stojić (2019: 403) u predgovoru romana “Ljetopis o kralju Tvrtku” navodi da Imamović nije napisao historijski roman, već roman o povijesti na temelju dostupnih znanstvenih fakata. Dakle, Stojić objašnjava da Imamović ne slijedi i ne iznosi puku rekonstrukciju događaja, već kao pisac ulazi u dramu bosanskog srednjovjekovlja u vrijeme vladavine bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića. Na temelju identičnog narativnog postupka kao u “Molim te, zapiši” fiktionalni lik Hotjan razvija priču o historiji, to jeste priču o historijskom junaku i drami bosanskog srednjovjekovlja. Slično objašnjenje navodi i Faruk Šehić (2019: 405) tako što “Ljetopis” određuje kao roman-hroniku koji je potkrijepljen historijskim činjenicama i citatima iz originalnih listina, povelja i drugih dokumenata.

Važno je naglasiti da je Jasmin Imamović prvi suvremeni bosanskohercegovački i bošnjački književnik koji je napisao roman o prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću.⁴⁴ Njegovi romani poručuju da svim silama nastoji da pronikne u prošlost bosanskog srednjovjekovlja kako bi pronašao i interpretirao ključne trenutke izgradnje države. Za njega je, kao političara, pravnika i pisca, srednjovjekovlje izvor suverenosti Bosne i Hercegovine. Način na koji koristi dokumente i druge historijske izvore upućuje da je Imamović obavio velike pripreme na pravoj građi te da mu je važno da historijski podaci budu tačni (usp. Matanović 2009: 250). Naprimjer, u pisanju romana “Molim te, zapiši” pisac se koristio građom iz knjige “Bogumili kao inspiracija” (2007) autora Ševke Kadrića. U “Ljetopisu o kralju Tvrtku” (2019) Imamović je uvrstio poseban dio pod nazivom “Prilozi” koji sadrži: kartu Bosne u vrijeme vladavine Tvrtka I Kotromanića (1353–1391), informacije o svim historijskim ličnostima romana-hronike te literaturu koja je poslužila kao izvor i inspiracija u pisanju. Prema Hačion (1996: 37), prošlost se može spoznati samo preko njenih tekstova: dokumenata i svjedočanstava. Iako on koristi dokumente, povelje i druge historijske izvore kako bi njegova priča bila što vjerodostojnija, pisac ne opterećuje tekst niti čitaoca nagomilavanjem

⁴⁴ Osim drame o kralju Tvrtku, na osnovu romana počeo je i rad na prvoj bosanskohercegovačkoj kraljevskoj operi pod nazivom “Tvrtko, kralj bosanski”. Više o tome pročitati na: <https://preporod.info/bs/article/39538/poceo-rad-na-prvoj-bosanskohercegovačkoj-kraljevskoj-operi-tvrtko-kralj-bosanski> Pristupano: 18. 3. 2023. g.

historijskih informacija ili dokaza. Građa nije presudna u definiranju historijskog romana, nego postupanje s građom koje upućuje na to da li je roman pouzdano oblikovan ili ne (usp. Sladojević 1996: 234).

Romani "Molim te, zapiši" i "Ljetopis o kralju Tvrtku" obilježeni su: biografskim elementima historijskih ličnosti, datumima bitnih događaja, dokumentima, poveljama, natpisima sa stećaka i ostalim historijskim izvorima. Biografije velikih i znamenitih ličnosti zahtjevaju od književnika određenu nadahnutost u vidu ispitivanja i evociranja duhovnog života tih ljudi, njihovih ideja i mišljenja, a ne samo njihovih akcija (usp. Leovac 1996: 68).⁴⁵ Imamović uvodi perspektivu hroničara, odnosno zapisivača i ljetopisca koji se nalaze u centru događanja oba romana. Gorčin i Hotjan, nosioci su historijskog znanja o ličnostima i događajima unutar srednjovjekovne Bosne. Oni prate vladare i opisuju stanje u dvoru, državi i njenim odnosima s drugim zemljama. Dakle, pripovjedači, Gorčin i Hotjan, raslojavaju i interpretiraju život srednjovjekovnih ličnosti, a sve to s namjerom da u potpunosti prikažu autentičnu sliku života i ostvare ko-relaciju između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (usp. Agić 2010: 176). Naprimjer, u romanima su opisani politički odnosi između Bosne i Zapada, Bosne i Istoka te vladarevi odnosi sa bliskim saradnicima i narodom, a pripovjedači svojim komentarima upućuju na modele dobrog vladanja i ponašanja istaknutih ličnosti. Imamovićevi povijesni romani, odnosno romani o povijesti približavaju se težnjama postmodernizma u vidu oživljavanja prošlosti u ime budućnosti, ali bez njenog osporavanja (usp. Hačion 1996: 43). Pisac se postmodernizmu približava ponovnim vrednovanjem prošlosti i uspostavljanjem dijaloga sa sadašnjosti.⁴⁶

Stjepan II Kotromanić i Tvrtko I Kotromanić u Imamovićevim romanima su historijske ličnosti koje su literarno obrađene.⁴⁷ Kao što smo ranije naveli, oba romana prate historijske izvore pa je teško povući granicu između historijske priče i literarne fantazije. Kada je riječ o konkretnoj historijskoj građi može se uočiti da pisac slijedi i poštuje historijski okvir radnje,

⁴⁵ Usp. "Tamo gde istoriograf zastaje, tamo gde istoriograf ne može dalje zbog toga što nema podataka a ni indicija, niti ih može naći, započinje i razvija svoj rad romansirer." (Leovac 1996: 74)

⁴⁶ Važno je naglasiti da postmodernizam ne poriče postojanje prošlosti, već on pita da li mi uopće možemo poznavati prošlost drugačije osim kroz njene tekstualizirane ostatke (usp. Hačion 1996: 44). S obzirom na to da je Imamović pravnik i političar (i književnik), on je historijsku priču u svojim romanima potkrijepio validnim dokumentima koji utječu na autentičnost i istinitost njegove priče.

⁴⁷ Oni se pojavljuju u kategoriji referencijalnih likova (povijesnih likova) koji upućuju na puni i čvrsti smisao, koji je kultura učvrstila kao uloge; njihova čitljivost izravno ovisi o stepenu čitateljeva sudjelovanja u toj kulturi (oni moraju biti naučeni i prepoznatljivi) (usp. Hamon 1999: 436).

ali unosi i neka viđenja i aspekte karakteristične za literarnu viziju samog pisca (usp. Agić 2010: 212). Iako pisac prati historijski okvir, njegovi pripovjedači uporedo, prateći i osvjetljavajući historijsku priču grade svoje intimne svjetove te postaju glavni junaci romana.⁴⁸ Tako jednostavni svjedok priče može igrati važnu ulogu i doći do statusa junaka (usp. Jouve 1999: 520).

Kakva god da je stvarna historijska ličnost, približna ili manje približna, ona mora da je vjerodostojna i ubjedljiva u romanu, određena je formom a ne prepoznavanjem (usp. Leovac 1996: 70). Pisac je u svoje romane historijske ličnosti uveo preko pozicije pripovjedača te ih predstavio kao izgrađene ličnosti. U njegovom tekstu, kategorija pripovjedača predstavlja noseći element narativnog teksta (usp. Agić 2010: 145). Prema tome, zahvaljujući pripovjedačima, Stjepana II Kotromanića i Tvrtka I Kotromanića upoznajemo kada se već nalaze na vlasti. Iako nisu glavne ličnosti, oni su aktivni likovi jer su romanu potrebni ljudi koji govore i koji donose svoju posebnu ideološku riječ, svoj jezik (usp. Bahtin 1989: 94).

Imamović je uvijek konkretan. On je prikazao događaje koje precizno određuje vremenski i prostorno s jasnim imenovanjem likova. Gotovo svako poglavlje njegovih romana, i to je za njega karakteristično, počinje jasnim opisom prostorno-vremenskih koordinata historijskih trenutaka (usp. Brajović 1996: 257). Iako historijski događaji određuju smjer pripovijedanja, pisac se ne zaustavlja na samom isticanju, odnosno popisivanju datuma, već teži njihovoj interpretaciji i tako kreira priču sa jasnim početkom, sredinom i krajem. Vrijeme radnje i vrijeme pripovijedanja određeni su prema kalendaru, pisac je težio preciznom navođenju kada se šta događa, kojeg mjeseca, koje godine (usp. Vuković 1996: 184). Uspostavio je objektivan odnos prema ideji vremena što znači da opisuje događaje koji su nam uslovno rečeno poznati ili koje možemo provjeriti. Bez ideje vremena i procjene vremenskog toka ne može biti nikakvog razgovora o prošlosti niti se mogu opisivati historijski događaji i historijske ličnosti (usp. Palavestra 1996: 88).

Imamovićevi likovi ispovijedaju kolektivnu i individualnu tragičnu sudbinu. U njegovim tekstovima otkriva se intimna drama srednjovjekovlja, njegovi fiktionalni i nefiktionalni tekstovi nude preispitivanje i razumijevanje historijske sudbine i društvene pozicije unutar bosanskohercegovačke/bošnjačke zajednice. Temeljno pitanje njegovih romana jeste: kako

⁴⁸ Leovac (1996: 70) smatra da romansijeri ne vole da im glavni junaci romana budu velike ličnosti, već ih oni posmatraju iz drugačijih uglova, oni ih prikazuju sociološki i psihološki.

razumjeti ključne povijesne trenutke. Piscu je važna tema srednjovjekovlja i on je predstavlja u obliku historijske traume koja oslikava složeno i dramatično historijsko vrijeme. Pripovijedanjem o srednjovjekovnom životu i velikanima uspostavlja detraumatizacijsku rekonstrukciju historijskih događaja. Prema tome, tema srednjovjekovne Bosne javlja se u funkciji samopreispitivanja i kritičkog sagledavanja ključnih i neočekivanih momenata u historiji. Imamovićev povijesni ambijent pokazuje da kulturni konflikt nije unutar Bosne nego izvan nje.

Prema Lewisu (2011: 116), fikcija je ispričana priča od strane pripovjedača u određenoj prilici. Na koji god način da je ispričana, postoji čin pripovijedanja.⁴⁹ U Imamovićevom primjeru pripovijedanja, on prepliće historiju i fikciju pa se ostvaruje fikcionalizacija historije i historizacija fikcije (usp. Beljan Kovačić 2021: 82).⁵⁰ Pisac poseže za modelima fikcionalne proze što pripovjedaču omogućava priliku da događaje protumači, a ne samo da ih opiše. Dosljednost u praćenju historijskih dokaza, odnosno historijskog okvira priče ne remeti pisca da književno-umjetničkim sredstvima predstavi sliku prošlosti. Velčić (1991: 104) smatra da dobro ispričati prošlost znači događajima dati vrijednost cjelovite, koherentne i završene slike života, prikazati da je zaplet od početka postojao u događajima, da su oni već bili u hronološkom slijedu te da su povezani uzročno-posljedičnom vezom što znači predstaviti prošlost kao diskurs zbilje. Kada ljetopisi i hronike ispune takve zahtjeve onda mogu biti proglašene “nesavršenim povijestima”, ali ipak legitimnim povijestima. Takvi primjeri predstavljaju pokušaj da se prikažu određeni aspekti života nekog razdoblja iz prošlosti po kojima se oni razlikuju od našeg vremena, pa mogu biti rezultat nastojanja da se jedna konkretna historijska situacija upotrijebi kao ilustracija ljudske sudbine (usp. Slavnić 1996: 218). Imamovićevi historijski romani, odnosno romani o historiji idealan su primjer tekstova koji u sebi sažimaju sve elemente historijske stvarnosti uz kombiniranje fikcionalno uobličenih činjenica.

⁴⁹ Usp. “Pripovijedanje je pretvaranje. Pripovjedač se pretvara da govori istinu o stvarima o kojima nešto zna. Pretvara se da govori o likovima koji su mu poznati i na koje tipično referira posredstvom njihovih uobičajenih vlastitih imena. Ali ako je njegova priča fikcija, on zapravo ne radi ove stvari. Njegovo pretvaranje uglavnom nema ni najmanju tendenciju da bilo koga prevvari, niti on ima najmanju namjeru da prevvari. Uprkos tome, on igra lažnu igru, kao da priča o znanim činjenicama kad to zapravo ne čini. Ovo je najočiglednije kad se fikcija priča iz prvog lica.” (Lewis 2011: 116)

⁵⁰ Usp. “Postupanje romana sa povijesnom građom otkrilo je da se roman historiografizirao, a ne samo da se historija naratizirala.” (Kazaz 2004: 134)

Ako je priča ispričana kao znana činjenica, a ne kao fikcija ona mora biti odigrana u svjetovima u kojima je radnja stvarne priče zaista odigrana, jer u suprotnome njezino odigravanje ne bi moglo biti poznato niti bi se o njemu (pripovijedanju) zaista moglo govoriti (usp. Lewis 2011: 117). Imamovićeva historijska vjernost ogleda se u prostorno-vremenskim odrednicama radnje koje oslikavaju život s akcentom na srednjovjekovnu kulturu. U tekstu je posebnu pažnju posvetio oživljavanju duha doba o kojem pripovijeda. Ključna poruka njegovih romana jeste razumijevanje povijesti i bitnih povijesnih događaja kako bi se moglo bolje djelovati u budućnosti. Razrješenje dramatično-traumatičnog stanja jedan je od osnovnih interesa Imamovićevog cjelokupnog opusa.

Karakteristika Imamovićevog opusa jeste uvođenje realnih (historijskih) ličnosti unutar fikcionalno-književnog svijeta. Tako su Stjepan II Kotromanić i Tvrtko I Kotromanić realno-historijske ličnosti smještene u fikcionalno-književni svijet. Oni su piscu ključne figure priče o prošlosti, jer je u njima otkrio polaznu tačku suvereniteta Bosne i Hercegovine. Prema Kuljiću (2004: 297), prošlost je konstrukcija sadašnjice, pa je sasvim razumljivo da je pisac u velikanima loze Kotromanića pronašao model ispravnog djelovanja. Naprimjer, u romanu "Molim te, zapiši" Imamović piše o Stjepanovom odbijanju Dušanove agresije, odnosno o krstaškom pohodu i prijetnjama iskorjenjivanju bosanske vjere. Zatim, u "Ljetopisu o kralju Tvrtku" piše o prvom bosanskom kralju kao o važnom faktoru integracije. U vezi s tim, otac Tvrtka I Kotromanića bio je knez Vladislav Kotromanić iz bošnjanske dinastije Kotromanića, majka Jelena Šubić iz Klisa iz hrvatske kneževske obitelji Šubića, a baka, očeva majka, Jelisaveta Nemanjić iz Srbije, srbijanske dinastije Nemanjića. Po tadašnjem međunarodnom pravu Tvrtko I Kotromanić mogao je biti vladar i Bošnjanima i Hrvatima i Srbima. Zbog toga pisac Tvrtka vidi kao kralja ujedinjenja, to jeste onoga koji sažima dinastijske loze. Tvrtko I Kotromanić je simbol naslijeđa svih naroda. Osim ekonomske i vojne snage Bosne, Tvrtko je vješto koristio diplomatske i političke vještine, a njegovo porijeklo mu je omogućilo da bude kralj: Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. "Samo onaj ko ima moć integracije, harmonizacije odnosa među razlikama, koji ima moć tolerancije može biti tako veliki da ga se spominje kao najvećeg u hiljadu godina. (...) On je bio simbol moći i tolerancije."⁵¹

Pisac je u prošlosti našao potvrdu svoje vizije, dakle ako je u prošlosti bilo uzleta ljudske kulture, uvjerljiva je nada da će ih i ubuduće biti (usp. Žmegač 1994: 66). U vezi s tim, izbor

⁵¹ Vidjeti na: https://www.youtube.com/watch?v=0P9s_ooSh38&t=333s Pristupano: 15. 9. 2023. g.

historijskih ličnosti potvrđuje da se Imamović prošlosti sjeća pozitivno, odnosno monumentalistički. Pisac značajne historijske ličnosti ne monumentalizira na romantičarski način, već očovječuje svoje historijske junake (usp. Lukač 1958: 37).

5.1.1. “Molim te, zapiši”

Roman “Molim te, zapiši” (2009) sastoji se iz devetnaest poglavlja s izrazito poetičnim naslovima i epizodama (usp. Matanović 2009: 253).⁵² Radnja romana odvija se u realnom historijskom vremenu uz prisustvo stvarnih ličnosti, dok se fiktivna priča plete oko pripovjedača i njegovog intimnog života. Tako velika historijska ličnost, Stjepan II Kotromanić, nije glavna ličnost romana već je uloga junaka povjerena pripovjedaču Gorčinu. Pripovjedač je blizak banu i dvoru, tako da pripovijeda priču o bosanskom srednjovjekovlju i ljudima iz pozicije svjedoka/posmatrača/sudionika, dok uporedo razvija ličnu priču. Osim Gorčina i Stjepana II Koromanića, zanimljive priče razvijaju se i uz sporedne likove, kao što su: Pribil, Kalija, otac Kulduk, majka Borna, Hrabren, Štitko Hlapović, Lucija, učitelj Hlap, Vladislav Kotromanić, Tolmik Klik, Mladen II Šubić, Jelena (Šubić) Kotromanić, Julija Bela, Borna, Hrapoje, Dinko, princeza Elizabeta, Ahmat Stuk i Asta.

U bosanskohercegovačkoj, a samim tim i bošnjačkoj književnosti, “Molim te, zapiši” je prvi roman o vremenu vladavine bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Povijesni okvir romana jeste biografija Stjepana II Kotromanića jer su ključni trenuci njegova života razlog Imamovićevog pisanja. Radnja romana počinje na jesen godine 1332., kada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić na vrhuncu svoje moći, a završava se godine 1353., dok je ban još na vlasti. Tako pisac u davnoj historiji pronalazi i izdvaja ličnost vrijednu pažnje te je literarno oblikuje poštujući model velike ličnosti čijem se djelovanju čitalac divi.

Pisac je roman “Molim te, zapiši” obogatio historijskim informacijama, tako da je već od prvih stranica primjetan njegov napor da događaje prostorno i vremenski detaljno odredi. Važna karakteristika romana jeste mjesto radnje jer Imamović teži autentičnom opisivanju bosanskog srednjovjekovnog kraljevstva, pa je već na prvim stranicama romana opisan

⁵² Usp.: “Uvježbavanje sreće”, “Plavi pismonoša”, “Zaleđeno je sve osim slanah izvora”, “U Veneciji”, “Kad su cvjetale šljive”, “Žao mi što ne preskočih zid vremena”, “Želim da mi se nešto istinski lijepo desi”, “Bubonska kuga”, “Samoubistvo riba”, “Višegrad na Dunavu”, “Stanak sve zemlje Bosne”, “Život je samo san”, “Bilo jednom na Bobovcu”, “Voli trenutak u kojem jesi”, “Ostvarih san i sad ne mogu spavati”, “Zove se Asta”, “Iza slave i velikih pobjeda kriju se lični porazi”, “U Srebrenik moraš poći”, “Molim te, zapiši”. (Imamović 2009)

kameni grad Srebrenik. Osim toga, radnja se odvija u: Veneciji, Dubrovniku, Soli (Tuzla), Višegradu i na Bobovcu.

Tema radnje povezana je sa biografijom Stjepana II Kotromanića jer pisac uključuje događaje u kojima historijska ličnost direktno ili indirektno učestvuje. Prema Velčić (1991: 117), biografije historijskih ličnosti potvrđuju njihovu utemeljenost u stvarnosti i dokazuju položaj povijesnih izvora. U Imamovićevom primjeru biografija je potvrda istinitosti vizije o historiji. Dakle, tema "Molim te, zapiši" jeste rekonstrukcija i interpretacija srednjovjekovne bosanske prošlosti i života Stjepana II Kotromanića. Julijana Matanović (2009: 247) za "Molim te, zapiši" navodi da je roman o povijesnom vremenu i povijesnim ljudima, ali o onom i onima koji će na sadašnje podsjećati, opominjati ih i na posvašta ukazivati. U vezi s tim, ideja romana prepoznaje se od samog naslova. Imamovićeva "molba da se zapiše" i priča o prošlosti krasi njegovo cjelokupno književno djelo. Pored toga, on ponovo proteže motive sufizma i taoizma poručujući da čovjekova sreća ne smije zavisiti od vanjskih okolnosti već da se sreća treba uvježbavati.⁵³

Odabir glavnog junaka, to jeste pripovjedača omogućio je da "Molim te, zapiši" spretno balansira između historijskog romana i novohistorijskog romana. Pisac historijsku priču oplemenjuje dodatnom psihološkom analizom jakih junaka, ali i odnosom između fiktivnog pripovjedača i stvarne historijske ličnosti (usp. Matanović 2003: 31). Pripovjedač Gorčin se približava jakoj historijskoj ličnosti, Stjepanu II Kotromaniću, prati njegov put i svojim prisustvom, to jeste pripovijedanjem svjedoči o ključnim trenucima bosanske srednjovjekovne prošlosti. Dakle, novohistorijski elementi se vide u pripovjedaču koji je osoba slabog imena, onaj koji ne postoji u nacionalnom leksikonu i čiji život može biti nalik životu prosječnog čitaoca i on prebiva u blizini jakih, povijesno provjerljivih junaka (usp. Matanović 2003: 130).

"Na jesenjem turniru, 1332. godine, moje strijele bile su najpreciznije. Imao sam devetnaest godina i već bio poznat po vičnosti oružju i peru. U zimu 1333. godine pozvaše me da služim banu Stjepanu II Kotromaniću. A bio sam se tek zagledao u lijepu Kaliju. Još je nisam stigao ni poljubiti, kad otmjeno obučeni dvorjani dođoše po mene." (Imamović 2009: 7)

⁵³ Usp. "Čovjekova sreća ne smije zavisiti od vanjskih okolnosti. Bićeš sretan, Gorčine, ako budeš znao svakodnevno u sebi održavati sreću. Kao što moraš vježbati mačevanje i pisanje, tako moraš uvježbavati i sreću..." (Imamović 2009: 13)

Prema Matanović (2009: 247), prve četiri rečenice upućuju da se “Molim te, zapiši” nalazi negdje između povijesnog romana i romana o povijesti. Pisac je radnju precizno odredio navodeći godinu događanja – “jesen, 1332. godine, u zimu 1333. godine” i uvodeći jaku povijesnu ličnost – “Stjepan II Kotromanić”. Pripovijedanje je povjerio osobi koja je bliska Stjepanu II Kotromaniću – “pozvaše me da služim banu” što potvrđuje elemente “romana o povijesti”. “Četvrtom rečenicom ukazuje se da priča o povijesti i iskustvima života u velikim vremenima neće odoljeti i dodacima, ljubavnim epizodama koje će samu povijesnu priču učiniti zanimljivijom, a aktanta potpunijim.” (Matanović 2009: 248) Dakle, osim priče o povijesnom junaku, pripovjedač nagovještava da će prateći povijesnog junaka razvijati svoju intimnu priču – “A bio sam se tek zagledao u lijepu Kaliju”.

“Dugo smo se probijali kroz gustu maglu. Konji su sporo savladavali strmu uzbrdicu. Od vlažne, ledene bjeline ništa oko sebe nisam mogao vidjeti. Samo se povremeno čuo lavež pasa, hrzanje konja, dozivanje ljudi i žubor potoka. Znao sam da smo blizu po sve češćem prolasku kroz manje utvrde s banovim stražama. Odjednom, izronismo iz magle. Ispod nas ostade neprozirna bjelina, a iznad nas ukazaše se čisto plavo nebo i veličanstveni kameni grad Srebrenik. Sive, u kule i zidine složene kocke, stopljene sa stijenom od koje su nastale. Srebreni grad izrastao iz srebrene stijene. Kamene kocke, filigranski poslagane u okrugle i ravne oblike zidina, kula i krovova, strma stijena visoko uzdignuta ka nebu.” (Imamović 2009: 7)

Lukač (1958: 10) navodi da je jedna od važnijih karakteristika historijskog romana upravo opisivanje konkretnog vremena i mjesta događaja. Tako pripovjedač opisuje put prema banovom dvoru koji označava bitnu promjenu u njegovom životu. Pristupanjem u službu, on mijenja mjesto življenja pa i sam način pripovijedanja, to jeste opisivanja – “veličanstvenog kamenog grada Srebrenika” ukazuje na to da je fiktivni pripovjedač u potpunosti ušao u historijsku priču. Imamović ne slijedi historiografski model pripovijedanja već se odlučuje za miješanje ispričanih događaja i pokušaja njihova tumačenja (usp. Beljan Kovačić 2021: 91). Pripovjedačevi komentari ukazuju da je on aktivni sudionik radnje – “dugo smo se probijali, znao sam da smo blizu, izronismo iz magle” te da govori o priči o prošlosti iz svoje perspektive. Važne karakteristike Imamovićeve priče o prošlosti jesu detaljni opisi gradova, odnosno mjesta radnje koje pripovjedač vidi svojim očima.

“Dobri ljudi poštovali su i voljeli bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Otac mi je pričao da je ban oko sebe okupio skoro svu bosansku pamet. (...) Vladajući tako, za

samo četiri godine, od 1322. do 1326. ban Stjepan II vratio je Bosni sve oblasti od Save do mora, od Cetine do Drine. I činilo se da može sve. Među Dubrovčanima i međusobno zavađenim Mlecima, Ugarima i Hrvatima imao je dovoljno prijatelja koji su bili u stanju odgovoriti papu od krstaškog pohoda na Bosnu. Saveznike je pokušavao steći čak i na istoku.” (Imamović 2009: 9)

Fiktivni pripovjedač uvodi u radnju stvarnu historijsku ličnost, Stjepana II Kotromanića, prvenstveno opisom banovih postignuća. Gorčin na tri nivoa izvršava karakterizaciju velike ličnosti. Na prvom nivou ističe da je ban uživao simpatije naroda što ga čini plemenitim vladarem – “Dobri ljudi poštovali su i voljeli bosanskog bana, imao je dovoljno prijatelja”, zatim banovu snalažljivost u vladavini, mudrim – “ban je oko sebe skupio skoro svu bosansku pamet” te posljednje banov teritorijalni napredak, što implicira da je bio hrabar ratnik – “vratio je Bosni sve oblasti od Save do mora, od Cetine do Drine”. Ovakvim postupkom, pisac dokazuje da nema potrebe za poštovanjem uobičajenog slijeda biografije, naprimjer opis rođenja i odrastanja već se, kada je u pitanju velika ličnost, direktno upućuje na iznimne sposobnosti vladara i njegovog vladanja.

“Često je ponavljao da je, zahvaljujući banu, Bosna ponovo postala utočište slobodoumih ljudi iz cijeloga svijeta, da su ovdje prepoznali svjetlo svi oni koji su bježali od mraka inkvizicije. Mrak je mrak, inkvizicija je inkvizicija i svaka lomača ista, bez obzira na to koja vjera je potpalila vatru u kojoj su gorjeli ljudi i knjige. Tjerani ognjem i mačem inkvizicije, u Bosnu su kao u slobodu pristizali nevini a žigosani ljudi s juga Francuske, iz Venecije, Napulja, Trogira, Splita... U Bosnu su bježali i Bugari, Vlasi, Grci, Saraceni...” (Imamović 2009: 10)

Od samog početka romana nižu se priče o zanimljivim i napetim događajima, kao i brojni sukobi, intrige, spletke i ljubavni odnosi unutar historijskog okvira. Gorčin ne hvali Stjepana II Kotromanića samo zbog toga što se fizičkom blizinom u to svakodnevno uvjerava, nego i zbog toga što mu je o dobrom banu pričao njegov otac ratnik – “često je ponavljao”, onaj kojemu je raja vjerovala (usp. Matanović 2009: 248). Pripovjedač Bosnu opisuje kao zemlju koja je mnogim narodima nudila sigurnost – “Bosna je ponovo postala utočište”. Prije fizičke karakterizacije lika Stjepana II Kotromanića, pripovjedač pažnju usmjerava na njegovu vladavinu, odnosno na zemlju kojom vlada dinastija Kotromanića. S obzirom na to da je pisac akcenat postavio na Bosnu, mnogi likovi su predstavljeni iz perspektive odnosa prema državi.

Naprimjer, sve što Gorčin i Stjepan II Kotromanić čine unutar romana, čine za dobrobit Bosne.

“Nakon mučnog dvoumljenja između mača i pera, opredijelih se za oboje. U službu Bana Stjepana II stupio sam četrnaestog dana drugog mjeseca 1333. godine. Već sutradan, ispod najtvrdjeg grada u Bosni, na prostoru ukrašenom bosanskim i dubrovačkim zastavama i grbovima, prisustvovao sam objavi banove darovnice Dubrovniku.” (Imamović 2009: 10)

Gorčin navodi precizan datum – “četrnaestog dana drugog mjeseca 1333. godine” i potvrđuje svoj status – “u službu Bana Stjepana II”. On vlada pričom, iznoseći je u prvom licu i iz prve ruke (usp. Matanović 2009: 248). Blizak je banu Stjepanu II Kotromaniću što mu omogućava da bude prisutan u svim događajima – “prisustvovao sam objavi banove darovnice”.

“Pred nama se pojavio svečano obučen ban, okružen svojom svitom i dubrovačkim poklisarima. Bio je srednje visine, skladno, vitko i snažno građen čovjek. Koračao je odlučno i snažno. Imao je dugu gustu kosu, uredno potšišanu bradu, krupne svijetle oči lijepo uokvirene crnim obrvama. Za svoje godine izgledao je dobro. Sve na njemu odavalo je mladog muškarca. Osim brade. Kosa mu je bila crna, a brada prosijeda. U banu sam vidio i mladića i starca, ratnika u punoj snazi i mudraca sijede brade. Za njim su koračali dvorski pristav Štitko, komornik Rastoje, veliki dijak Hlap, stavilac, tepčija i svi čelnici.” (Imamović 2009: 11)

Ranije smo naglasili da je opis velike historijske ličnosti povjeren pripovjedaču koji se otkrio kao vjerodostojan, odnosno kao svjedok opisanih događaja. Prema tome, Gorčin do sitnih detalja subjektivno predstavlja sliku historijske ličnosti – “svečano obučen, okružen svitom, srednje visine, skladno, vitko i snažno građen čovjek, koračao je odlučno i snažno, duga gusta kosa, uredno potšišana brada, krupne svijetle oči, crne obrve, kosa crna, brada prosijeda”. Fizički opis popraćen je individualnim mišljenjem – “Za svoje godine izgledao je dobro.”, “Sve na njemu odavalo je mladog muškarca.”, “U banu sam vidio i mladića i starca, ratnika u punoj snazi i mudraca sijede brade”. Ovakvim opisom pisac se približio Skotovom načinu predstavljanja historijski značajne ličnosti. Naime, Imamović nije opisao kako nastaje velika ličnost već je pred čitaoca dovodi dovršenu uz pripremu, prvo psihološku a zatim i društveno-historijsku (usp. Lukač 1958: 27).

“Ban iskorači pa, svečan i uspravan, poče čitati: Sije rič gospodina Stipana bana - slobodnoga gospodina vse zemlje bosanske, usorske, solske i dolnjekrajske i vse zemlje hlmske. Zato mi, gospodin ban Stjepan, i moji sinovi i unučje i dokoli sime moje bude, do vijeka vjekoma, dasmo i darovasmo u baštinu i plemenito ljudjem dubrovačkijem, a našem drazijem prijateljem...” (Imamović 2009: 11)

Važno je istaknuti da roman neopterećeno poziva na dokumente (banov govor uz darovnicu Dubrovčanima) i sugerira koliko su oni važni (usp. Matanović 2009: 248). Nakon pripovjedačevog detaljnog opisa, velika historijska ličnost izlazi na pozornicu romana. Prema Lukaču (1958: 28), historijski junak treba da bude dovršen do trenutka kada se pojavi pred čitaocem da bi kao takav mogao izvršiti svoju historijsku misiju – “Ban iskorači pa, svečan i uspravan...”. Za takav roman je od velike važnosti da pisac uspješno pjesničkim sredstvima dokaže postojanje historijskih likova i okolnosti. Tako Imamović oživljava tadašnji idiom – “Sije rič gospodina Stipana bana” koji daje osnovni historijski ton ispričanom događaju (usp. Beljan Kovačić 2021: 105). U primjeru istaknut je prijateljski odnos između Bosne i grada Dubrovnika – “dasmo i darovasmo u baštinu i plemenito ljudjem dubrovačkijem, a našem drazijem prijateljem”.

“Otac Kulduk je veliku kuću uklesao u stijenu tako da njen zadnji dio ima kamene, a prednji drvene zidove. Na vrhu stijene napravio je veliki rezervoar i drvenim cijevima proveo vodu do kuće. Za kupanje, pranje odjeće i posuđa uvijek smo imali dovoljno kišnice. U naše dvorište otac je drvenim cijevima doveo i izvorsku vodu. Imali smo sve što nam je potrebno. Majka sad skida pepeo sa žara, loži vatru i grije vodu na ognjištu. Nešto će opet prati, a otac zagleda lijepo ukrašene uljane i voštane svjetiljke.” (Imamović 2009: 18)

Radnja romana nije isključivo koncentrirana na historijsku ličnost, nego pripovjedač svojom pričom oblikuje niz pripovijednih cjelina koje su objedinjenje realnim vremenskim okvirom (usp. Beljan Kovačić 2021: 93). Dakle, pisac kombinira historijsko znanje i fikciju na način da fikcionalnom pripovjedaču omogućava iznošenje historijskih činjenica i predstavljanje historijske priče iz njegove perspektive. Vjerodostojnost historijskog kolorita riješena je slikanjem širih životnih događaja, odnosno načina života, tradicije i kulture (usp. Lukač 1958: 33). Gorčin do detalja opisuje izgled doma – “velika kuća uklesana u stijenu, veliki rezervoar i drvene cijevi, ukrašene uljane i voštane svjetiljke” i porodičnu svakodnevicu – “majka sad skida pepeo sa žara, loži vatru i grije vodu na ognjištu”. Tako da opisivanje šire slike

historijske priče, odnosno porodičnog doma, implicira na to da je pripovjedač u potpunosti stopljen sa historijskom realnošću.

“Srećom, lijepa Kalija i ja ništa nismo započeli. Odavno se gledamo, nekoliko puta htio sam joj prići, kazati da mi se sviđa, probati... Doživjeli smo samo jednu nevinu šetnju i kratak razgovor. Te večeri sam razmišljao o tome da li da je poljubim. Moram priznati da su me neodoljivo privlačile njene duboke plave oči, prijatan glas, punačke usne... Srećom, nisam se usudio.” (Imamović 2009: 20)

Gorčin uz obavljanje službenih dužnosti uporedo razvija interesantne ljubavne priče. Prema Matanović (2003: 9), u povijesnim romanima i romanima o povijesti često u drugi plan izbija ljubavna priča s preokretom te pripovjedač spaja povijesnu i sekundarnu ljubavnu priču. Tako je “Molim te, zapiši”, roman koji se nalazi između romana o povijesti i povijesnog romana, upotpunjen zanosnim ljubavnim pričama.

“U jesen 1336. godine zavela me Borna, kći dvorskog istražitelja Hrapoja. Te žene se nikako nisam mogao naljubiti i njenim poljupcima zasititi. (...) Kada mi je počela nedostajati svakoga dana, uhvatio me veliki strah, skoro panika da mi se loše iskustvo s Lucijom ne ponovi. Tad sam, poslije nekoliko besanih noći, čvrsto odlučio da od svega bježim.” (Imamović 2009: 36)

Pisac je radnju precizno odredio koristeći direktne vremenske odrednice – “u jesen 1336. godine”. Matanović (2003: 16-17) smatra da povijesne koordinate omogućavaju lakše kretanje jake povijesne osobe i da se trebaju pojavljivati tako da se ni u jednom trenutku čitalac ne gubi u spletu povijesnih okolnosti. Gorčin ne izvještava samo o događajima koji su bitni za jaku povijesnu ličnost, već na vremensku odrednicu niže i lične događaje. Njegova intima potiče zanimanje i radoznalost, pa se on zbog prirode svojih ljubavnih odnosa u potpunosti otvara čitaocu, što ga čini vidno privlačnim likom (usp. Jouve 1999: 563). Tako se priča o historiji proširuje na intimni plan pripovjedača što ukazuje na njegovu povlaštenu poziciju pripovijedanja. U vezi s tim, Gorčin je primjer intradijegetičkog i homodijegetičkog pripovjedača koji pripovijeda o temi u kojoj učestvuje kao lik i o kojoj sve zna (usp. Volš 1999: 192). Imamović je koristeći se modelom romana koji se nalazi između romana o povijesti i povijesnog romana omogućio dovoljno mjesta zanimljivim i složenim historijskim temama ali i zanimljivim ljubavnim zapletima – “zavela me Borna”, “loše iskustvo”, “odlučio sam da od svega bježim”.

“A na dvoru je, nakon nekoliko godina stabilnosti, sigurnosti i opuštenosti svih, ponovo zavladao nemir. Nekoliko godina na nas nisu vršili pritiske ni rimski ni bizantski papa. Carigrad je imao suviše vlastitih problema, a rimski papa je bio nakratko prestao udarati po nama prijetećim pismima. Skoro tri godine sa zapada nismo primili niti jednu opasnu poruku. I onda, odjednom, sa zapadnih strana nam, masovnije nego prije, počеше pristizati prestravljeni ljudi koji su jedva izbjegli ogranj i mač inkvizicije. Ban Stjepan II je svima pružio utočište.” (Imamović 2009: 37)

Između pripovjedačevih događaja koji predstavljaju bitan dio slike o prošlosti, smjenjuju se hronikalnim pristupom značajni događaji o Bosni i banu Stjepanu II Kotromaniću. Pripovjedač iznova potvrđuje poziciju intradijegetičkog i homodijegetičkog pripovjedača predstavljajući događaje na dvoru koje on vidi svojim očima i u kojima direktno učestvuje – “na nas nisu vršili pritiske”, “udarati po nama”, “nismo primili”. On pripovijeda o dobroj zemlji bosanskoj i njenom plemenitom vladaru – “Ban Stjepan II je svima pružio utočište” što implicira da je službena povijest prerađena zupčanicima Gorčinova pogleda (usp. Matanović 2009: 248). Istaknut je odnos Rima i Carigrada prema Bosni – “nisu vršili pritiske ni rimski ni bizantski papa”, odnosno Istoka i Zapada kao velikih sila koje prijete uništenju bosanske vjere i kulture.

“Ponovo nam je pomogao hrvatski knez Mladen II Šubić. Banove i njegove prijateljske veze omogućile su nam da predahnemo. I, samo što smo se na dvoru počeli opuštati, kao grom iz vedra neba udari nas vijest o smrti našeg prijatelja i velikog saveznika Mladena II Šubića. Bila je to velika prilika za neprijatelje Šubića i Kotromanića.” (Imamović 2009: 38)

Pripovjedač koristi hronikalni pristup građi koji je karakterističan za žanr povijesnog romana u kojem se događaji smjenjuju jedan za drugim i sve u skladu s idejom povijesnog napretka kreće prema naprijed (usp. Matanović 2003: 19). Dakle, u “Molim te, zapiši” pripovjedač događaje niže jedan za drugim, a to mu je omogućila bliska pozicija banu i dvoru – “samo što smo se na dvoru počeli opuštati”. Imamović uvodi lahko provjerljive povijesne osobe o kojima može posvjedočiti povijesna građa – “smrt Mladena II Šubića” te ističe prijateljske odnose porodica Šubić i Kotromanić.

“Prema gradu Šubića smo krenuli u šestom mjesecu 1337. godine, a vjenčanje Vladislava Kotromanića i Jelene Šubić obavljeno je u Klisu sljedećeg mjeseca. Obred vjenčanja vodio je trogirski biskup Lampridije Vitturi, pristalica i prijatelj bibrirskih

knezova iz Trogira. Odmah nakon vjenčanja požurili smo nazad u Bosnu, bogatiji za kneginju Jelenu.” (Imamović 2009: 40)

Matanović (2003: 18) navodi da se u povijesnim romanima često koriste “izravni pokazatelji” koji služe za precizno određenje datuma događaja koji se našao u središtu pripovjedačeva zanimanja. Dakle, u izdvojenom primjeru pripovjedač izostavlja tačan dan, ali navodi mjesec i godinu – “u šestom mjesecu 1337. godine”, “sljedećeg mjeseca”. Pojava historijskih ličnosti (Vladislav Kotromanić, Jelena Šubić, Lampridije Vitturi) motivirana je velikim događajem (vjenčanje). U vezi s tim, Lukač (1958: 35) smatra da se historijski likovi pojavljuju samo u historijski značajnim situacijama, jer njihove živote ne pratimo u stopu, već ih vidimo isključivo u bitnim trenucima. Vjenčanje Vladislava (brat bana Stjepana II Kotromanića) i Jelene Šubić u romanu predstavlja jačanje odnosa između Bosne i Dalmacije.

“Bojim se, Pribile, da će se o nama u budućnosti znati samo na osnovu onoga što su napisali drugi. Mi se smatramo dobrim ljudima, zapad nas naziva patarenima, a istok babunima. I jedni i drugi našu slobodu smatraju herezom. Moramo pisati, Pribile, iza nas mora ostati puno knjiga.” (Imamović 2009: 44)

Između događaja od velike historijske važnosti koje je pisac odabrao u interpretaciji prošlosti, smjenjuju se značajni trenuci pripovjedačeva života čija je funkcija uzdignuta na nivo glavnog junaka. Gorčin, pripovjedač i zapisivač, čitaocu otkriva razlog pisanja – “da će se o nama u budućnosti znati samo na osnovu onoga što su napisali drugi” i kao glavni junak niže povijesno provjerljive događaje. Također, pripovjedač pripovijeda priču o bosanskoj vjeri – “našu slobodu smatraju herezom” i kolektivnom strahu nastalom zbog pretenzija istoka i zapada. Tako je otkriven odgovor na interpretacijsko pitanje: “Zašto se pisac odlučio napisati roman o srednjovjekovnoj Bosni i banu Stjepanu II Kotromaniću?” – da bi o zavidnoj bosanskoj prošlosti ostao trag. Imamović od srednjovjekovlja potvrđuje tezu da kulturni konflikt nije unutar Bosne, već izvan nje. U vezi s tim, roman “Molim te, zapiši” približava se modelu novohistorijskog romana, jer je pisac posvetio posebnu pažnju fiktivnom svjedoku događaja i njegovoj tački gledišta koju je osigurao životnom blizinom jake osobe (usp. Matanović 2003: 141). Osim toga, žanr novohistorijskog romana posebno je naglašen jer se Imamović ne zadržava isključivo na rekonstruiranju historije kao hronološkog slijeda uzroka i posljedica koji sami u sebi nose racionalizirana značenja već u onom području u kojem ta zbivanja postaju elementi ukupne duhovnosti (usp. Kazaz 2004: 138).

“Poslije razgovora s trgovcem iz Faence zaključio sam da inkvizicija naše bosanske običaje hoće iskorijeniti i zato što su od njihovih bolji. Narod ovdje ne zna za bolje. Ako sazna za naše običaje, mogli bi poželjati da im bude kao u Bosni. Tada bi se mletačka vlast mogla srušiti. To bi naročito skupo koštalo rimskog papu. Venecijom vlada panika zbog miraza. Šta bi se dogodilo kad bi saznali da u Bosni nije običaj uzimati ženu radi miraza, nego radi ljubavi, ljepote, pameti, dobrote, ugleda ili znamenitosti njene porodice? Kako bi se ponašali prema svojim gospodarima kad bi saznali da se kod nas dvoje mladih ljudi brakom ne obavezuje na doživotnu vezu? Ako bi, uz to, saznali i za druge naše običaje, zaista bi se mogli pobuniti. Kako će to njihova vlast spriječiti? Samo uništenjem našeg načina života. Da bi ga iskorijenili, proglasili su ga krivovjernim.” (Imamović 2009: 49)

Gorčin kao svjedok nekoliko puta ponavlja viđenje događaja vlastitim očima i priče što ih je slušao iz prve ruke i tako osnažuje svoje ostvareno pravo na govor (usp. Matanović 2003: 20). Roman je obogaćen pripovjedačevim monolozima koji prate priču o prošlosti, opisuju bosansku kulturu i tradiciju te predstavljaju najznačajnije mjesto romana. Tako pisac insistira na slikama života i naroda u srednjovjekovnoj Bosni navodeći bosanske običaje, vjeru i kulturu – “u Bosni nije običaj uzimati ženu radi miraza, nego radi ljubavi, ljepote, pameti, dobrote, ugleda ili znamenitosti njene porodice”. Imamovićev povijesni roman, prošlost isključivo vidi monumentalistički pa tako nema mjesta relativističkim ili ironijskim pogledima.

“Kuldukov kamen na brdo vuklo je stotinu volova. U izvlačenju i postavljanju biljega učestvovalo je dvije stotine dobrih ljudi. A ispraćaj? Nikada niti jednog velikaša nije ispratilo toliko ljudi. Tu su bili svi. I ban Stjepan II, komornik, dijak, tepčija, svi čelnici i did Crkve bosanske. Gorčine, nikada prije nisam vidjela da toliko velikaša zaigra mrtvačko kolo.” (Imamović 2009: 61)

Sudbina fiktivnog junaka Gorčina povezana je s praćenjem historijskih događaja. Vuković (1996: 191) smatra da priče o ljubavi i porodici povećavaju ne samo tematsku raznovrsnost nego i zanimljivost romana. U Imamovićevom primjeru, historijski okvir dopušta umetanje prizora iz života junaka koji čine širu sliku historijskih događanja. Prisustvo jake historijske ličnosti (ban Stjepan II) u opisu sahrane Gorčinovog oca, čitaocu implicira da izvještavanje o trenucima kad se nešto dogodilo nije samo povlastica pripovjedača već to mogu činiti i drugi likovi romana. Bitan je opis Kuldukove sahrane jer predstavlja sliku života, odnosno običaj

“ispraćaja” umrlog gdje saznajemo da se “biljeg” (stećak) koristi u označavanju mjesta ukopa kao i igranje “mrtvačkog kola”.

“Nisam mogao ostati usred vinom i veseljem omamljene mase. S Pribilom sam otišao vidjeti i darovati dijete. Dali su mu ime Tvrtko. Tek rođeni Tvrtko, okružen doiljama i dvorskim damama, izgledao je blaženo. Pored djetetovog ležaja stajale su njegove rodice, banove kćerke, princeze Elizabeta i Katarina. Gledajući bebu, prvi put poželjeh da se oženim i dobijem dijete.” (Imamović 2009: 64)

Prema Lukaču (1958: 35), krupni historijski likovi pojavit će se samo u značajnim situacijama. Pripovjedač uvodi historijske ličnosti (Tvrtko i princeze Elizabeta i Katarina) i opisuje veselje povodom rođenja djeteta. On ističe da je bio prisutan događaju – “otišao sam vidjeti i darovati dijete” što ukazuje na vjerodostojnost opisa. Osim toga, Gorčinova intima – “prvi put poželjeh da se oženim i dobijem dijete” predstavlja važan sloj romana “Molim te, zapiši”, jer se upravo u tome ogleda njegova blizina žanru romana o povijesti. Matanović (2003: 166) navodi da se unutar romana o povijesti pažnja usmjerava na priče o slabim ljudima koji unutar povijesti pripovijedaju o ličnim temama kreirajući ukupnu sliku o prošlosti.

“Drago mi je što sam imao priliku bolje upoznati kneginju Jelenu Kotromanić i maloga Tvrtka od kojega se majka nije odvajala. Tih, ali i narednih godina, pažljivo sam pratio njegovo odrastanje. U njegovoj četvrtoj godini počeo sam ga učiti pisanju i čitanju bosančice. Istovremeno, majka Jelena ga je učila glagoljici. Još nikada nisam sreo tako nadareno dijete. Učio je brzo i postavljao neobična i teška pitanja. Bosančicu i glagoljicu je brzo savladao i počeo se zanimati za zvijezde.” (Imamović 2009: 71)

U prvom planu romana jeste prikazivanje stvarnih historijskih događaja, dok se kao sporedni protagonisti pojavljuju historijske ličnosti (Jelena Kotromanić i Tvrtko). Pripovjedač i glavni junak Gorčin iznova ukazuje na blisku poziciju historijskim likovima, on je svojim očima pratio odrastanje prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića.⁵⁴ Tvrtko je opisan kao

⁵⁴ Deset godina nakon objavljivanja “Molim te, zapiši” Imamović je objavio roman-hroniku o prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. Iako povijesnom romanu “Molim te, zapiši”, roman-hronika “Ljetopis o kralju Tvrtku” nije nastavak, oni zajedno čine širu sliku dinastije Kotromanića i njihova vladanja srednjovjekovnom Bosnom.

nadaren i poslušan dječak – “Učio je brzo i postavljao neobična i teška pitanja.” – kojeg majka kneginja Jelena Kotromanić podučava čitanju i pisanju bosančice i glagoljice.

“Kotromanići su u mene imali veliko povjerenje, pa me nije mimoišao niti jedan značajniji problem. Za vrijeme služenja banu svašta sam doživio. Vidio sam i upoznao velike gradove, ljubio lijepe žene, družio se s najpoznatijim ljudima svog vremena, preživio sve naše ratne poraze i pobjede, bio u situacijama u kojima se sigurno gine, a slučajno ostaje živ... Kad sam zastao, shvatio sam da u toj silnoj trci i traganju još nisam pronašao sebe.” (Imamović 2009: 73)

Gorčin monološkim kazivanjem upućuje na to da njegova priča nije samo građena pomoću historijskih elemenata, već osmišljena motivom koji pažnju usmjerava na pripovjedačev intimni doživljaj fenomena povijesti (usp. Žmegač 1994: 78). Prema tome, Gorčin kao mali čovjek, odnosno slabi pojedinac motiviran historijskim okvirom vrši interpretaciju priče o prošlosti Bosne. Njegovo pripovijedanje je istovremeno i dopisivanje historije i njeno ogoljavanje, jer svojim kazivanjem pojedine elemente ističe u prvi plan, dok druge zanemaruje (usp. Ajdačić 1996: 249). Gorčinova intimna ispovijest dokazuje da slabi pojedinci unutar historije ostaju nedorečeni, jer nisu u mogućnosti ostvariti lične snove – “nisam pronašao sebe”. On prati i ispunjava želje i naredbe bana Stjepana II Kotromanića, odnosno posvećuje vlastiti život službi i državi.

“Iste godine Dušan proglasi novi zakonik. Taj zakonik usudio se zabraniti Crkvu bosansku, bosanske krstijane nazivati babunima i najstrožije kažnjavati čak i izgovaranje svake babunske riječi.

‘Ko zabrani bosansku vjeru, Bosnu smatra svojom, a ko Bosnu smatra svojom, on će je i napasti! Stiže nam inkvizicija s istoka!’, govorili su starci, gosti i svi ustrojnici Crkve bosanske.” (Imamović 2009: 92)

Imamović hronikalnim pristupom niže povijesno provjerljive događaje (Dušanov zakonik). Pisac pripovijeda o teškim trenucima iz historije srednjovjekovne Bosne te navodi Dušanovu prijetnju ka uništenju bosanske vjere i bosanskog naroda. Osim provjerljivih događaja, pisac se koristio pričama drugih – “govorili su straci, gosti i svi ustrojnici Crkve bosanske”. Imamović ponovo ukazuje da je Bosna još od srednjeg vijeka zbog svoje kulture, vjere i tradicije bila na meti napada istoka i zapada. Tako otkriva sve strane priče o prošlosti, od

privatnih do javnih i težnju da se u traumatičnim dijelovima bosanskobošnjačke prošlosti pronađu odgovori na temeljna pitanja identiteta.

“Te noći dugo sam razmišljao o princezi Elizabeti i Pribilu. Namijenjena je nekome od careva, kraljeva ili prinčeva. O tome će odlučiti interes Kotromanića i Bosne, a ne želja njenog srca. Njihova zabranjena ljubav nema budućnosti. Ako bi ih razotkrili, ban bi princezu poslao u Višegrad, Dubrovnik i ko zna gdje, a Pribila zatočio, prognao ili čak... Od svoje velike ljubavi i međusobne ovisnosti ili će se izliječiti ili će oboje stradati.” (Imamović 2009: 96)

Matanović (2009: 252) navodi je Imamović sloj vjerovatnosti, koji je uvijek prisutan u romanima o povijesti i povijesnim romanima, ispunio Gorčinovim ljubavnim pričama i velikom pričom njegova prijatelja Pribila u kojoj je utkana sva ona nemogućnost ljubavnog ostvarenja. Tako slabi junak i jaka povijesna junakinja oplemenjuju roman ljubavnim slojem priče koja ne završava sretnim krajem – “ili će se izliječiti ili će oboje stradati”. Međutim, pisac ne odlazi u plićak romantičarskog niti psihološkog sitničarenja, već kroz ljubavnu intrigu pokazuje da sve što je vezano za historijsku misiju mora zavisiti od jakih ličnosti i velikih događaja – “interes Kotromanića i Bosne” (usp. Lukač 1958: 37).

“Počelo je. Car Dušan je, u desetom mjesecu 1350. godine, s osamdeset hiljada vojnika provalio u Bosnu preko Drine. (...) Dušan je osvajao teritorije, a mi vrijeme. Zato ga pustismo da se po Bosni razvuče, izmori, potroši vrijeme i otupi oštricu mača. (...) O tome gdje će se dogoditi kobni sudar odlučivali smo mi, a ne Dušan Silni. Zato smo odabrali Bobovac. (...) Rasturili smo Dušanove ratnike prije nego što su uspjeli pripremiti svoje redove za novi napad. U dvorcu je narod počeo slaviti veliku pobjedu. Igrali su vesela kola, pili medovinu i vino, podvriskivali... Bobovac je odjekivao od pjesme.” (Imamović 2009: 159-166)

Poglavlje “Bilo jednom na Bobovcu” pripovijeda o hrabrom banu Stjepanu II Kotromaniću i njegovom otporu Dušanovoj invaziji. Pisac je do kraja romana ostao vjeran praćenju radnje vremenskim indikatorima – “u desetom mjesecu 1350. godine” i preciznom određenju mjesta radnje (Bobovac). Srpski car, Dušan Silni, pokrenuo je rat protiv Bosne u kojem ga Stjepan II Kotromanić pobjeđuje o čemu govore historijski izvori.⁵⁵ Tako Imamović ponovo izdvaja ključne momente bosanskobošnjačke prošlosti te vrši njihovu interpretaciju. Fiktivni junak

⁵⁵ Dostupno na: <https://n1info.ba/vijesti/imamovic-kralj-tvrtko-je-naslijedje-svih-nas-niko-nema-pravo-da-ga-prisvaja/> Pristupano: 30. 8. 2023. g.

Gorčin u potpunosti ulazi u historijski događaj te svojim pripovijedanjem predstavlja sliku rata – “rasturili smo Dušanove ratnike”.

“Na svojim putovanjima kupio sam dosta skupoga papira, dovoljno pera i mastionica i polako ispisujem list po list svoje knjige. Ako iza sebe ne ostavim potomstvo, neka ostane knjiga. Kad bi vremenom knjiga i nestala, ostaće moji natpisi na kamenim biljezima. Maštanje o knjizi i pisanje smirivali su moju uznemirenu dušu. Pomagali su mi i drugi planovi za budućnost.” (Imamović 2009: 180)

Ranije smo naglasili da je pisac već od samog naslova povijesnog romana direktno uputio na temu teksta. Imamović je ličnu želju i potrebu zapisivanja slavne bosanskobošnjačke prošlosti utkao u fiktivnog junaka Gorčina. “U svjedoku našeg vremena zagalamio je pisac koji je čuo molbu, savjet i nagovor: ‘Jasmine, molim te, zapiši. I ti si jedan od nas rođenih između dva rata.’” (Matanović 2009: 253) Gorčin kao svjedok povijesnih događaja želi da ostavi zapis o vremenu u kojem je živio – “ako iza sebe ne ostavim potomstvo, neka ostane knjiga”.

“Teško ranjavanje iz mene je istjeralo strah od smrti, a tuga za Astom ugasila je žar volje za životom. I nije me bilo strah što me jelen vodi prema sivom mramorju i mrtvima. Ko zna, možda je ovo moj jelen. Možda će me napokon osloboditi patnje i moju dušu, u veličanstvenom galopu, odnijeti u svijet bolji od ovoga. Jelen je zastao i zagledao se u veliki, sivi, precizno i oštro isklesani, iscertani i ispisani biljeg, okrenuo se, pogledao u mene, a zatim ponovo u stećak. Razumio sam. On je veza ovog i onog svijeta. Dovede me baš pred biljeg oca Kulduka. Još jednom čitam očevu poruku...” (Imamović 2009: 232)

Posljednje stranice romana posvećuju potpunu pažnju junaku Gorčinu: izašao je iz teškog rata kao ranjenik i nije uspio razviti ljubavni odnos s Astom. Njegov osjećaj melanholiije zadržat će se do samog kraja romana – “možda će me napokon osloboditi patnje”, “odnijeti u bolji svijet od ovoga”. U tekstu “Bogumili i simbolika stećaka” (1965) Imamović je prikupio konkretnu građu za romane “Molim te, zapiši” i “Ljetopis o kralju Tvrtku”.⁵⁶ Izdvojen je motiv jelena s bogumilskih stećaka koji predstavlja most između ovoga svijeta i onoga svijeta, odnosno on je veza između svijeta smrtnog čovjeka i jednog drugog svijeta prema kome

⁵⁶ Jasmin Imamović o motivu srednjovjekovnog jelena piše već od prvog autobiografskog romana “Besmrtni jeleni”. Usp. “Padoše mi napamet kameni jeleni sa bogumilskih stećaka. Stećci, kameni čuvari mira i daljine naše prošlosti. Njihovi simboli i danas izbijaju iz plavih dubina stoljeća. Naši preci, bogumili, stjerani pritiskom katoličkog zapada i bizantskog istoka, u to doba, znali su izabrati svoj put i s njime se stopiti.” (Imamović 1996: 31)

čovjek upućuje želje za besmrtnošću (usp. Challet 1965: 27). Pisac u potpunosti inkorporira Challetovo tumačenje simbolike jelena – “on je veza ovog i onog svijeta”.

“Kada? Zašto? Kako, dobri Pribile?”, jedva izgovaram.

“Prije deset dana pala u postelju i uporno odbijala hranu i vodu. Danas počela buncati tvoje ime. Dušu ispustila prije pola sata.”, gestama mi govori Pribil. (Imamović 2009: 237)

Iako je roman napisan u okvirima povijesnog romana ili romana o povijesti, njegova romanesknost, zanimljivost pojačana je brojnim epizodama koje gradiraju radnju, čine priču napetom, a čitaoca dovode u stanje nestrpljivosti (usp. Matanović 2009: 252). Ljubavni zapleti oživljavaju radnju romana, pa se ljubavna i historijska priča stalno smjenjuju. Lukač (1958: 40) ističe da ljubavne priče unutar historijskog romana doprinose psihološkoj analizi likova kroz širok prikaz životnih etapa, jer saznajemo kako Gorčin misli, voli i osjeća. Pred završetak radnje romana ljubav između Gorčina i Aste, završava njenom smrću – “dušu ispustila”. Način na koji je pisac prekinuo ljubavni odnos Gorčina i Aste, predstavlja posve neočekivani završetak romana.

“Tako je u njihove biljege zapisano 1353. Kad je naš ban još uvijek bio Stjepan II Kotromanić.” (Imamović 2009: 240)

Jasmin Imamović je pisac koji priču želi ispričati do kraja, pa tako radnja romana traje dvadeset i jednu godinu, završava se 1353. godine dok je ban Stjepan II Kotromanić još na vlasti. Pisac do kraja odlučuje zadržati historijsku ličnost na njenoj visini. On nije pripovijedao o odrastanju i dolasku bana na vlast, pa tako ne pripovijeda ni o banovim posljednjim danima, već roman završava u mirnom vremenu njegove vladavine.

5.1.2. “Ljetopis o kralju Tvrtku”

Jasmin Imamović je prvi književnik koji je napisao roman o prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću, pod nazivom “Ljetopis o kralju Tvrtku” (2019). Roman se sastoji iz pedeset i dva poglavlja koji su određeni pratećim naslovima.⁵⁷ Umjetnički stilizirana struktura romana upućuje na to da je sastavljena po modelu manjih pripovijednih jedinica (poglavlja) koje čine okvir velike historijske priče. Poglavlja su poredana hronološkim redoslijedom koja mogu funkcionirati kao zasebne pripovijedne cjeline. Važan dio romana jesu “Prilozi” koji sadrže: historijsku kartu Bosne u vrijeme Tvrtka I Kotromanića (od 1353. do 1391. godine), popis historijskih ličnosti romana-hronike, popis literature kao izvora i inspiracije i tekstove istaknutih književnika: Filipa Davida, Mile Stojića i Faruka Šehića. Roman je obilato potkrijepljen historijskim činjenicama i citatima iz originalnih listina, povelja i drugih dokumenata koji svjedoče o napretku i snazi tada najveće banovine, zatim kraljevstva na slavenskom Jugu (usp. Šehić 2019: 405).

Kompozicija “Ljetopisa o kralju Tvrtku” ima prirodan tok jer slijedi Tvrtkov životni put u osvajanju i stvaranju bosanskog kraljevstva. Prema tome, pisac uzima Tvrtkov život, to jeste biografiju kao okvirnu priču pa određene događaje iz njegovog života opisuje kao posebne epizode. Važno je istaknuti da je roman sačinjen od niza posebnih epizoda od kojih je svaka samostalna narativna cjelina, s jasnim početkom i jasnim završetkom.

⁵⁷ Usp. “Viteške igre”, “Samo se straha treba bojati”, “Stanak sve zemlje Bosne”, “Mislim na ništa”, “Veliki pisar Danko”, “Bitka za grad Sokol”, “Golubovi pismoonoše”, “Pripreme za odbranu Srebrenika”, “Provališe u Bosnu”, “Bitka za Srebrenik”, “Njegova zasluga je prepoznatljiva”, “U pobjedi se ne opusti”, “Radovanje i zahvalnost ne traju dugo”, “Kako je Bosna napala Bosnu”, “Tvoj odgovor je logičan i pogrešan”, “Gledali su u njega kao u priviđenje”, “Padaju zvijezde”, “O imenu Bosne i pismima iz Portugala i Splita”, “U jednoj korici, dva mača, ne mogu stajati”, “Vraćate mi nadu”, “San koji odavno nosim u sebi”, “Dobri mogu neprijatelja pretvoriti u prijatelja”, “Pismo nepoznate”, “Sa filozofima”, “Zajednički neprijatelj je pametnima ujedinitelj”, “U gradu Visoki”, “Vjenčanje”, “Zašto se ne proglasi kraljem?”, “Samo Tvrtko može biti kraljem i Bošnjacima i Srbima i Hrvatima”, “Kralj Tvrtko I Kotromanić”, “Kraljica Doroteja”, “Trebaju nam brodovlje i luka”, “Dogovor sa Dubrovnikom”, “Važno je da znaju da smo jači”, “Kaži Elizabeti da je ovdje čeka sigurno utočište”, “Veliki pogreb”, “Kotor, zlatna jabuka”, “Ko vlada ugarskim kraljevstvom?”, “Ponovo u Bosni”, “Pobjeda Ivana Paližane i braće Horvat”, “Klis”, “Voljom bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića”, “Ivan Paližana, hrvatski dalmatinski ban”, “Opet problemi”, “Invazija Osmanlija”, “Trebaju nam zaokret”, “Nisu se mogli oduprijeti navalama bosanskim”, “Svečani ručak u Klisu”, “Padao je snijeg”, “Teško mi je”, “Izaslanici dalmatinskih gradova”, “Tvrtko I Kotromanić, kralj Bosne, Raške, Primorja, Hrvatske i Dalmacije”, “Ostvarih san koji odavno nosim u sebi”. (Imamović 2019)

Pisac interpretira stvarne historijske događaje, pripovijeda o prvom bosanskom kralju, upliće historijske dokumente te pojedina poglavlja počinje navođenjem lahko provjerljivih historijskih informacija. “Ljetopis o kralju Tvrtku” na jedan surovi način demonstrira opće poznatu činjenicu da neke povijesne lekcije jednostavno nije moguće samo tako preskočiti (usp. Kramarić 2019). U bosanskohercegovačkoj književnosti, a samim tim i bošnjačkoj književnosti, opus Jasmina Imamovića, pogotovo povijesni romani, predstavlja neprocjenjivo (književno i historijsko) bogatstvo jer u svojoj osnovi ima historijsku istinu i počiva na historijskim dokumentima koje pisac koristi kao osnov za rekonstrukciju priče o prošlosti.

Korištenje historijskih dokumenata kao podloge označava se terminima intertekstualnost i interdiskurzivnost, a takvi postupci pomjeraju ili u potpunosti brišu granice između fikcije i faksije (usp. Travančić 2019: 86).⁵⁸ Imamovićev “Ljetopis” evocira stare tekstove koji svjedoče o određenim historijskim događajima i historijskim junacima. Prema Lešiću (2005: 94), intertekstualnost označava prisustvo tragova drugih tekstova u jednom određenom tekstu i to u vidu reminiscencija, aluzija, replika, citata i slično. Tako se u Imamovićevom primjeru intertekst pojavljuje kao dokaz (povelja, darovnica, natpis sa stećka, itd.) odnosno kao potvrda o istinitosti historijske priče o kojoj pripovijeda.

Vladimir Biti (1988: 20) u tekstu “Percepcija fikcije - fikcija percepcije”, pozivajući se na Kristevu i Barthesa, pojam intertekstualnosti razumijeva kao kretanje teksta u različitim značenjskim registrima unutar različitih označiteljskih postupaka koji nisu organizirani po istom principu. “Ljetopis o kralju Tvrtku” priziva pozamašan broj tekstova, a samim tim i njihova različita značenja. Utemeljen na historijskim izvorima i provjerljivim biografskim činjenicama jake ličnosti, bilo da se radi o citatnosti ili intertekstualnim konotacijama, Imamovićev roman počiva na intertekstualnim odnosima. Naprimjer, “Ljetopis” (2019: 40-41) donosi pismo u kojem papa Inocent III poziva sve saveznike “da satru obijest heretika, koji iskrivljuju nauku crkve, potajno naučavaju krive dogme, izvana se pokazuju kao ovce, a u duši su vukovi (...) do mojih ušiju je došlo da se u Bosni i okolnim pokrajinama tako umnožio broj nevjernika, da ih je već zemlja puna i da je postala leglom zmijskim”.⁵⁹ U vezi

⁵⁸ Prema Lešiću (2005: 94), intertekstualnost označava odnos između dva teksta ili između više tekstova, odnos koji utječe na način na koji se čita onaj tekst unutar kojeg se osjeti prisustvo drugih tekstova.

⁵⁹ Usp. “Doznao sam da je nedavno splitski nadbiskup protjerao iz Splita i Trogira veći broj patarena, a da je plemeniti muž Kulin ban bosanski dao onim griješnicima ne samo sigurno zaklonište, nego i

s tim, unutar radnje romana-hronike otkriveno je nekoliko funkcija pisma: dokaz autentičnosti historijske priče, usmjeravanje fokusa na odnos Bosne i drugih zemalja i uvođenje Drugog.

Sanjin Kodrić smatra da je "Ljetopis" jedna vrsta hibrida između novohistorijskog i historijskog romana.⁶⁰ Pod terminom novohistorijski roman podrazumijevamo roman kojem je historiografska građa uporišna tačka, ali se sama povijest predstavlja kao ponovljiva činjenica, kao greška koju smo naslijedili od bližnjih, ubacujući se u stalni krug i pletući svoje vlastito klupko od niti što su ih istkali naši preci (usp. Matanović 2003: 130). Imamović piše o dramati stvaranja srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i problemima koje veće sile nameću Bosni. Iako je roman zasnovan na konceptu povijesti, akcent je postavljen na umjetničkom profiliranju tragičnog iskustva historije, odnosno posthistorije (usp. Kazaz 2004: 136). Junak Imamovićevog romana je fiktivna ličnost, to jeste ljetopisac Hotjan koji se nalazi blizu jake povijesne ličnosti i uvijek u provjerljivim povijesnim događajima. U vezi s tim, jedna od važnih karakteristika novohistorijskog romana u "Ljetopisu" jeste junak kao slaba ličnost običnog imena i prezimena, osoba bez natuknice u nacionalnom leksikonu čiji je život nalik životu prosječnog čitaoca, koji prebiva u blizini jakih ličnosti i na svojoj koži osjeća posljedice njihovih odluka (usp. Matanović 2003: 130).

Filip David (2019: 401) ističe da je Jasmin Imamović, nalazeći snažno uporište u historijskoj građi, uspio približiti jedno važno vrijeme za Bosnu i njenu historiju s očevitim asocijacijama na današnje vrijeme što "Ljetopis o kralju Tvrtku" čini značajnim doprinosom bosanskoj književnosti. Imamović stvara roman o povijesti na temelju dostupnih znanstvenih fakata te kao pisac ulazi u dramu bosanskog srednjovjekovlja, u vrijeme kada je vladao bosanski kralj Tvrtko I Kotromanić (usp. Stojić 2019: 403). "U ovom slučaju pisac nastoji da objasni psihologiju najistaknutijeg pojedinca u određenom periodu i osvjetli njegov karakter, odnosno okolnosti koje su ga stvorile." (Karić 2019: 173)

"Ljetopis o kralju Tvrtku" žanrovski je određen kao roman-hronika. U novijoj književnosti pod pojmom hronike podrazumijevamo roman s naglašenom historijskom tematikom, odnosno s tematikom društvenog ili porodičnog događaja saopćenog u pripovijednom vidu (usp. Živković 1984: 250). Također, odrednica "ljetopis" implicira na to da je riječ o hronološkom zapisu određenog vremenskog razdoblja kojeg može izvoditi određena osoba za

javnu pomoć i izložio njihovoj zloći svoju zemlju i sebe samoga, pa ih je častio kao katolike, pače više nego katolike, nazivajući ih autonomističkim krstjanima." (Imamović 2019: 41)

⁶⁰ Više o tome na: <http://www.preporod-brcko.ba/page/predstavljanje-knjige-ljetopis-o-kralju-tvrtku-aut> Pristupano: 10. 6. 2023. g.

svoje potrebe ili se može voditi po nekoj vrsti službene dužnosti (usp. Hamzić 2009: 52). Pisac je u udarnom dijelu naslova romana-hronike precizno odredio jaku historijsku ličnost (kralj Tvrtko) te time jasno dao do znanja da će se njegov tekst baviti životom i vladavinom prvog bosanskog kralja. Od samog naslova romana, jasno je da će se pripovjedna nit koncentrirati oko muškog lika. Odrednica “kralj” upućuje na to da se radi o povijesnoj priči, a povijesnost se dodatno pojačala podnaslovom: roman-hronika (usp. Matanović 2003: 92).

Vrijeme radnje u romanu-hronici određeno je kalendarski uz objektivni tok u koji se uklapa individualna egzistencija (usp. Peleš 1966: 83). Tako je u “Ljetopisu” vremenski raspon od početka do kraja pripovijedanja poprilično ogroman. Radnja počinje 1357. godine, a završava se 1390. godine. Pripovjedač je ljetopisac Hotjan koji pripovijeda o jakoj povijesnoj ličnosti, Tvrtku I Kotromaniću.⁶¹ Hotjan svjedoči i zapisuje historijske događaje hronološkim redom, navodeći jake, a povremeno i slabe vremenske informante. Naprimjer, većina poglavlja počinje preciznim opisom vremena i mjesta događaja.⁶² Od pripovjedača-hroničara, odnosno ljetopisca, ovisi na šta će se koncentrirati, čemu će dati prednost jer je individualno samo dio opće stvarnosti, a njegovo značenje određuje pripovjedač (usp. Peleš 1966: 61).

S obzirom na to da roman zahvata trideset i tri godine, radnja se odvija na nekoliko različitih i udaljenih mjesta od: Srebrenika, Sokola, Ključa, Soli, Bobovca, Visokog, Dubrovnika, Budima, Venecije, Raške, Primorja, Dalmacije, pa sve do brojnih tvrđava, utvrda i dvoraca bosanskog srednjovjekovlja.

Imamovićev pripovjedač ima poseban status, koncentriran je na bosanski srednjovjekovni period vladavine Tvrtka I Kotromanića i odnose Bosne sa zapadnim i istočnim carstvima. On je izborio pravo na svjedočenje po formuli “vidio sam to svojim očima” – tako da je njegova pozicija svjedoka jedan od važnijih elemenata novohistorijskog romana (usp. Matanović 2003: 130). Ljetopisac Hotjan nastoji da osvjetli slojeve srednjovjekovne drame jer je, historijski posmatrano, Bosna bila zemlja na razmeđu dvaju svjetova, istočnog i zapadnog, kao i katoličkog i pravoslavnog. U vezi s tim, Stojić (2019: 403) navodi da Imamović piše o drami koja se ponavlja sve do naših dana, a to ponavljanje naziva paradigmom bosanskog

⁶¹ “U romanu-hronici nema dominantnih ličnosti, jer individualno služi određenju skupnog značenja. Ličnost, bez obzira koliko je zastupljena u pričanju, nastupa kao samostalna jedinica koja se ne podređuje drugoj individualno-psihološkoj konstanti, već pobliže određuje opću prihološku situaciju.” (Peleš 1966: 92)

⁶² Usp. “Krajem šestog mjeseca 1363. godine, glasnici nam javiše da ugarski kralj Lajoš I Veliki okuplja vojsku kod Virovitice.” (Imamović 2019: 61)

udesu, gdje jedna mala evropska država uvijek iznova biva plijen interesa velikih evropskih sila. Prema dubini zahvata i organizaciji, Imamovićev "Ljetopis" je kulturološka historija gledana kroz kritičku vizuru njenih likova oživljenih na tri plana: intimno-ljubavnom, porodičnom i historijskom (usp. Karić 2019: 174).

Cjelokupan opus Jasmina Imamovića sadrži nezaobilaznu i važnu zajedničku osobinu, koja je posebno izražena u "Ljetopisu", a to je da su njegova djela angažirana te historijski i politički usmjerena. Prema Beljan Kovačić (2021: 89), određenje "Ljetopisa" kao romana-hronike direktno upućuje da se radi o žanru koji se tradicionalno veže za institucije i političku povijest iz javne i povijesne perspektive. Roman govori o: historijskim događanjima, političkim odnosima između Bosne i drugih zemalja, vladarima i pojedincu unutar političkih i povijesnih drama. Prema tome, u "Ljetopisu o kralju Tvrtku" nalazimo elemente političkog romana kojem je cilj da predstavi ljudsku dramu unutar jedne bezizlazne situacije (usp. Kovač 2005: 10).

Beljan Kovačić (2021: 103) navodi da je žanr hronike omogućio Imamoviću da pomoću niza postupaka i distanciranog pripovijedanja vrijeme simbolički rasvijetli i predstavi kao stalni protok. "Ljetopis" vješto balansira između herojske priče kolektiva i individualnog iskustva pojedinca. Uporedo s dramom srednjovjekovlja, pisac je pažnju posvetio osvjetljavanju pripovjedačevog života unutar srednjovjekovnog okvira. Također, Imamović predstavlja Tvrtka I Kotromanića kao važnog političkog vođu koji pokušava, unatoč burnim i traumatičnim lomovima povijesti, osigurati što stabilniji i sigurniji opstanak zajednice. Tvrtko I Kotromanić je otac suverenosti Bosne i Hercegovine.⁶³

Funkcija Hotjana kao hroničara, odnosno ljetopisca omogućila je Imamoviću da izvrši odabir događaja koje će uključiti u hroniku, a taj izbor odražava njegov odnos prema prošlosti (usp. Beljan Kovačić 2021: 92). Kao što smo ranije naveli, u strukturi romana događaji su prezentirani u hronološki uređenom nizu, svaki događaj je posebna pripovjedna cjelina. Bitno je istaknuti da su godine u hronici obično okupljene u veću cjelinu (hroničarsku godinu) koja ujedinjuje sve zgode što ih je hroničar držao vrijednim zapisivanja i koje su nejednake opsegom (usp. Beljan Kovačić 2021: 93).

"Ljetopis o kralju Tvrtku" obogaćen je nizom povijesno provjerljivih osoba, a pripovjedaču-hroničaru je povjereno njihovo uvođenje i predstavljanje. Sporedni likovi romana hronike su:

⁶³ Jasmin Imamović: "Bosanski vitez".

Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=L2knJP7fhaI> Pristupano: 24. 9. 2023. g.

Tvrtko I Kotromanić, kralj Lajoš I Veliki, kraljica Elizabeta, Kalija, dijak Dražeslav, Nikolo, Abdulaziz, Gorčin, Vuk Dabišić, Vladislav Dabišić, Grubača, princ Stjepan Ostoja Kotromanić, princeza Jelena Kotromanić, knez Vlk Kotromanić, kneginja Jelena Kotromanić, vojvoda Vlksavić, vojvoda Vlkac Hrvatinić, italijanski plemić Frančesko, pristav Hrabren, pisar Danko, did Crkve bosanske, Vlatko Hranić Vuković, golubar Hlap, mačar Hot, Ivan Paližna, Pavao Horvat, srpski knez Nikola Altomanović, vitez Vojin, kraljica Doroteja, Tripko Buća.

Tema romana-hronike "Ljetopis o kralju Tvrtku" je život Tvrtka I Kotromanića, osnivanje kraljevstva bosanskog i rasvjetljavanje drame srednjovjekovlja. Značajan dio romana jeste motiv ujedinjenja koji se proteže u liku prvog bosanskog kralja. Tako se ideja "Ljetopisa" otkriva u tački suverenosti Bosne i Hercegovine, odnosno ideja ujedinjenja naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba) začeta je u prvom kralju Bosne. Karić (2019: 174) ističe da Tvrtkova poruka čitaocu – "budimo dobri, jer dobri mogu sve", izlazi iz duše te iz vlastite želje odzvanja ka vrhuncu civilizacije, prosvijećenosti i humanizma.

"Ban Tvrtko I Kotromanić je te 1357. godine već bio izrastao u snažnog devetnaestogodišnjeg mladića, do tada osvojio mnoge viteške turnire i dobro naoružao i uvježbao bosansku vojsku. Zbog banove naročite vještine, brzine, snage i odvažnosti, dokazanih na turnirima i njegovih mudrih govora na bosanskim stancima broj plemića koji su mu se suprotstavljali smanjivao se iz dana u dan. Gdje god smo se u Budimu pojavili, naočiti ban Tvrtko je privlačio poglede žena." (Imamović 2019: 7)

Radnja romana, od početka do kraja, organizirana je iz perspektive pripovjedača-hroničara koji pripovijedanje počinje određenom godinom i događajem – "te 1357. godine, turniri, Budim" i predstavlja ličnost o kojoj će pripovijedati (ban Tvrtko I Kotromanić). Pripovjedač romana-hronike postepeno raščlanjuje svaku situaciju i problem, on ima mogućnost uvođenja događaja i likova (usp. Peleš 1966: 76). Tako Hotjan pripovijeda o jakoj povijesnoj ličnosti na deduktivan način – od njemu ranije poznatom ka nepoznatom. Pisac se pridržava važne karakteristike historijskog romana: velike historijske ličnosti nikada se ne razvijaju pred našim očima, već se pojavljuju u onim trenucima kada nužnost zahtjeva njihovu pojavu (usp. Lukač 1958: 308). Dakle, ban je sazreo u "snažnog devetnaestogodišnjeg mladića, koji osvaja mnoge viteške turnire i koji je dobro naoružao i uvježbao bosansku vojsku". On prvenstveno ističe značajne karakteristike historijske ličnosti: snagu, snalažljivost, mudrost i sposobnost te poručuje da je riječ o mladom, ali i izvrsnom vladaru. Osim toga, navodeći da je Tvrtko

“privlačio poglede žena” implicira da roman neće ostati isključivo na nivou prikazivanja historijskih događaja, nego da će se velika ličnost upoznati u aspektima intime. Stojić (2019: 403) ističe da Imamovićeva rekonstrukcija historijskog toka postaje živa priča, povijest se pretače u pripovijest, a heroji historije su živi ljudi.

“Bana Tvrtka su optužili da je sa mletačkim duždom kovao zavjeru protiv ugarskog kralja, da je napuštanjem kraljevskog lova, kako bi izbjegao ubijanje jelena, namjerno uvrijedio kralja, još je na gozbama odbijao jesti jelenje meso, čime je pokazao da je pripadnik heretičke Vjere bosanske, da uostalom štiti iz Evrope protjerane heretike i podržava herezu u Bosni... Mene su pitali da li Vjera bosanska uči da su jeleni svete životinje koje nakon smrti ljudske duše nose u raj? Da li zato ne ubijamo jelene i ne jedemo njihovo meso? Je li istina da ban Tvrtko zabranjuje ropstvo? Zašto se u Bosni tvrdi da je papa sluga đavola? Da li je tačno da je u Bosni razvod dozvoljen? Danima su nas ispitivali i najavili da će nas, ukoliko se ban Tvrtko ne urazumi, staviti na muke i podvrgnuti božijem sudu.” (Imamović 2019: 14)

U većini historijskih romana, uopće se ne iznosi historija značajnih ličnosti koja se odigrala prije same radnje romana, već iz pojedinih nagovještaja saznajemo onoliko koliko je nepohodno da bismo pravilno shvatili jaku historijsku ličnost (usp. Lukač 1958: 309). Pripovjedač je predstavio Tvrtka I opisujući događaj kraljevskog lova i njegov odnos prema ljudima, kulturi, tradiciji i banovini. U opisanom događaju – “izbjegao ubijanje jelena, odbio jesti jelenje meso” razotkriven je specifičan karakter velike ličnosti, on je pripadnik Crkve bosanske i poštovalac njenih običaja. U prethodnoj cjelini rada, naveli smo da je motiv jelena važan u opusu Jasmina Imamovića. Tako je u “Ljetopisu” jelen predstavljen kao sveta životinja i jedan od simbola Crkve bosanske koje je preuzeo iz teksta “Bogumili i simbolika stećaka” čiji je autor Jean Challet (1965). Osim toga, pripovjedač je unutar opisa ličnosti istaknuo odnos Drugog naspram Bosne – “najavili da će nas staviti na muke i podvrgnuti božijem sudu”. Karić (2019: 173) smatra da je početni naglasak na tolerantnosti i kompromisu u liku kralja Tvrtka, ali istovremeno i na neupitnom patriotizmu koji prožima čitavu knjigu.

“Od viteških svečanosti i turnira u Budimu, prošlo je šest godina. Ove, 1363. godine, ban Tvrtko će napuniti dvadeset pet, a ja četrdeset pet godina života. Svi u Bosni znaju da ga je prije šest godina u Budimu, kralj Lajoš namamio u klopku, bacio ga u tamnicu

i tako onemogućio da možda postane i prvim vitezom Evrope te ga ucjenom prisilio da potpiše s njim ugovor o predaji Huma ugarskom kraljevstvu.” (Imamović 2019: 17)

Način Hotjanovog pripovijedanja karakterizira potpun ulazak pripovjedača u priču, vrlo subjektivan kod i sveprisustvo pripovjedača (usp. Beljan Kovačić 2021: 62). On naglašava da je prisustvovao ranijim događanjima o kojima može posvjedočiti – “od viteških svečanosti i turnira u Budimu”. Vrijeme radnje određeno je naknadno – “ove 1363. godine”, jer je tipična karakteristika romana-hronike da pripovjedač-hroničar bira događaj ili povijesni period koji se tiče pripovijedanja (usp. Beljan Kovačić 2021: 94). Hotjan navodi banove godine – “ban Tvrtko će napuniti dvadeset pet” uz navođenje svojih godina – “a ja četrdeset pet godina” čime indirektno implicira na to da je njegova pozicija bliska historijskoj ličnosti. Pozicija pripovjedača je homodijegetička i intradijegetička jer Hotjan kao pripovjedač pripovijeda u prvom licu i pripovijeda priču u kojoj učestvuje (usp. Volš 1999: 192). Opisan je odnos s ugarskim kraljem Lajošem I, koji postaje druga u nizu historijskih ličnosti o kojima će Hotjan pripovijedati. Odnos ugarskog kraljevstva prema bosanskoj banovini pokazuje da je od srednjeg vijeka postojala nasilna pretenzija okupacije bosanske države – “ucjenom prisilio da potpiše s njim ugovor o predaji Huma ugarskom kraljevstvu”.

“Što se mene tiče, posljednjih šest godina živio sam mirno, izrađivao stečke u klesarskoj radionici, vodio svoju školu i pisao ljetopis o Bosni i banu Tvrtku. Ljetopisi, listine i knjige ispisane bosančicom su bitni, ali su važni i stećci. Zato sam prije pet godina osnovao klesarsku školu.” (Imamović 2019: 18)

Svi Imamovićevi likovi su povijesno pokriveni, osim ljetopisca, odnosno hroničara. Upravo je historijsku priču o prvom bosanskom kralju oplemenio uvodeći fiktivnog lika i pripovjedača (karakteristika romana o povijesti) koji je u potpunosti psihološki razvijen i ostvaren na poljima međusobnog odnosa s drugim likovima. U roman-hroniku, uz izvanredne događaje, uobičajeno je da se unose događaji koji čine svakodnevicu pripovjedača (usp. Beljan Kovačić 2021: 92). On je osnivač klesarske škole, ljetopisac koji piše ljetopis o Bosni i banu Tvrtku – “Što se mene tiče, posljednjih šest godina živio sam mirno, izrađivao stečke u klesarskoj radionici, vodio svoju školu i pisao ljetopis...”. Između događaja koji predstavljaju bitan dio povijesti koje je autor odabrao za svoj roman, smjenjuju se hronikalnim pristupom značajni trenuci iz života fiktivnog junaka, odnosno pripovjedača. Tako se pripovjedač izdignuo na poziciju glavnog junaka romana koji niže povijesno provjerljive događaje uz opisivanje privatnog života. Primjer pokazuje da hroničar može biti u funkciji ispovijedanja

ličnog života vjerujući da je dio historije, pa kao takav ima pravo govora. Vrijeme određuje u zavisnosti od situacije: u važnim događajima koristi jake informante, dok u pripovijedanju o sebi koristi slabe informante – “posljednjih šest godina, prije pet godina”.

“Jeste, ove godine ban Tvrtko će imati punih dvadeset pet godina. Na dan njegovog rođenja, dobro sam se zabavio. Imao sam dvadeset godina i niti jednu priliku za veselo druženje nisam propuštao. Poslije sam imao sreću maloga Tvrtka učiti pisanju, čitanju i rukovanju oružjem. Čak sam ga podučavao u klesanju, jer jako se zanimao za stečke. Bio je izrazito nadareno dijete i brzo postao vješt i maču i peru.” (Imamović 2019: 23)

Hotjan prati i opisuje razvoj historijske ličnosti, sažima godine i navodi da ban odrasta u mladića – “ove godine ban Tvrtko će imati punih dvadeset pet godina”. S obzirom na to da radnjom upravlja pripovjedač-hroničar, Hotjan može birati činjenice, događaje ili uspomene koje smatra najvažnijim dijelom otkrivanja povijesne priče. Svi likovi su podređeni pripovjedaču, a samim tim podređena je i jaka historijska ličnost, jer zavise od njegovog uvođenja u radnju. Interesantno je spomenuti da se Tvrtkovo djetinjstvo pojavljuje u “Molim te, zapiši” (2009) gdje pripovjedač Gorčin naglašava da je Tvrtko I posebno dijete kojeg čeka blistava budućnost.⁶⁴ Identičan postupak ponavlja pripovjedač Hotjan u “Ljetopisu” što implicira da Tvrtka I poznaje i prati od djetinjstva pa do trenutka pisanja. U vezi s tim, pripovjedač se otkriva kao sveznajuće lice koje zna šta se u pojedinom momentu dogodilo i kako će se završiti (usp. Peleš 1966: 60). On je osoba koja najbolje poznaje bana – “imao sam sreću maloga Tvrtka učiti pisanju, čitanju i rukovanju oružjem”, a bliska pozicija omogućila mu je prisustvo važnim događajima i lični pogled na povijesna događanja.

“Dok prilazim dvorani razmišljam o tome kako na ovakvom skupu nisam bio od čuvenog Stanka sve Zemlje Bosne 1350. godine. Tad sam bio u pratnji velikaša i mog prijatelja Gorčina. Taj Stanak je bio uspješan, jer poslije pod Bobovcem pobijedismo cara Srbijem, Bugarom i Grkom, ali se tom sjećanju ne radujem, jer moji gospodari,

⁶⁴ Usp. “Drago mi je što sam imao priliku bolje upoznati kneginju Jelenu Kotromanić i maloga Tvrtka od kojega se majka nije odvajala. Tih, ali i narednih godina, pažljivo sam pratio njegovo odrastanje. U njegovoj četvrtoj godini počeo sam ga učiti pisanju i čitanju bosančice. Istovremeno, majka Jelena ga je učila glagoljici. Još nikada nisam sreo tako nadareno dijete. Učio je brzo i postavljao neobična i teška pitanja. Bosančicu i glagoljicu je brzo savladao i počeo se zanimati za zvijezde.(...) Tvrtko je imao šest godine kad sam ga počeo poučavati jahanju, luku i strijeli. Tih godina shvatio sam da zaista učestvujem u odgajanju posebnog djeteta. Od svega me najviše zadivila njegova ozbiljnost, velika upornost i bezgranično strpljenje.” (Imamović 2009: 71)

ban Stjepan II i Gorčin iz Soli, više nisu među živima, a ja dobih veliki posjed i postadoh plemićem, zahvaljujući njihovom poštovanju prema meni i mojim zaslugama.” (Imamović 2019: 29)

Imamovićev pripovjedač često je u funkciji svjedoka događaja. Tatarin (2002: 10) navodi da ukoliko događaje opisuje onaj koji ih je vidio svojim očima, on nudi obavijest iz prve ruke, pa samim tim nema razloga sumnji u njegov iskaz. Tako je čitaocu lahko da ostvari povjerenje u Hotjanovo pripovijedanje koje se mijenja iz pozicije samoispovijedanja o povijesti u pripovijedanje o jakoj historijskoj ličnosti. Zbog nadređene pozicije hroničara sasvim je očekivana promjena perspektive vremena, on nerijetko radnju vraća u prošlost – “na ovakvom skupu nisam bio od čuvenog Stanka sve Zemlje Bosne 1350. godine” i opisuje događaj koji se nekada dogodio. Izdvojeni primjer (Imamović 2019: 29) potvrđuje prethodni (Imamović 2019: 23), jer Hotjan direktno navodi da poznaje pripovjedača i junaka romana “Molim te, zapiši” Gorčina – “Tad sam bio u pratnji velikaša i mog prijatelja Gorčina”. Romani su povezani na osnovu historijskih događaja – “pobijedismo cara Srbijem, Bugarom i Grkom”, jakih ličnosti (ban Stjepan II), ali i fiktivnih likova koji potvrđuju međusobne priče. Unutar historijskog okvira Hotjan će do kraja razviti ličnu priču – “a ja dobih veliki posjed i postadoh plemićem”.

“U dvorani žamor. U prolazu čujem i one koji se prepiru, i one koji se šale, prepoznajem i pristalice i protivnike mladog bana. Grupa velikaša oko braće Dabišića ružno govori o njemu.

Dokle će nas ban sramotiti svojom ljubavnom vezom sa Grubačom? - govori riđobradi vlastelin Vuk Dabišić.

Umjesto da oženi neku evropsku princezu i Bosni obezbijedi korist, on u nezakonitoj vezi sa ženom koja nije plemkinja već ima dva sina i kćerku! Misli li da za to neće doznati i papa i ugarski kralj? Još će i krstaški rat i ugarsku invaziju izazvati - govori njegov brat, Vladislav Dabišić.” (Imamović 2019: 29)

Peleš (1966: 94) navodi da u romanu-hronici pripovjedač iznosi sve, svaka ličnost postoji sama za sebe, ali pripovjedačeva individualnost koja posmatra srednjovjekovnu dramu služi kao gotovo neprekinuta nit na koju se nadovezuju događaji, odnosno raščlanjuju događaji srednjovjekovlja. Od njegovog izbora događaja i ličnosti ovisi radnja cjelokupnog romana. Hotjan postepeno uvodi ostale historijske ličnosti, ali samo onda kada su one povezane s

jakim historijskim junakom. Naprimjer, braća Dabišić dolaze na pozornicu romana onda kada je potrebno da progovore o banu Tvrtku I. S obzirom na to da "Ljetopis o kralju Tvrtku" nije klasičan historijski roman, već se on nalazi na granici između historijskog romana i romana o historiji, sasvim je očekivano da će pisac graditi romantičarsku pozadinu priče o historijskom junaku – "nezakonita veza sa ženom koja nije plemkinja, ima dva sina i kćerku".

"Ban izgleda snažno, zrelo i samouvjereno. Svakodnevno uvježbavanje viteških vještina učinilo ga je mišićavim i snažno građenim čovjekom. Crna kosa i crna brada, svijetle oči, lijepo lice, snažan korak i čvrsto, dostojanstveno držanje, učinili su ga omiljenim među dvorskim damama mnogih dvorova." (Imamović 2019: 32)

Opis fizičkog izgleda jake historijske ličnosti, pripovjedač je naknadno predočio. U opisivanju povijesnog junaka u prvi plan izbija njegova narav koja je iskazana kroz herojstvo i muževnost – "Ban izgleda snažno, zrelo i samouvjereno, mišićavim i snažno građenim čovjekom" (usp. Matanović 2003: 25). Nakon čega opis prelazi na crte lica – "crna kosa i crna brada, svijetle oči, lijepo lice", zatim držanje – "snažan korak i čvrsto, dostojanstveno držanje" a sve u funkciji navođenja poželjnosti – "omiljenim među dvorskim damama mnogih dvorova".

"Donio sam mnoga pisma, koja su pape pisale u posljednjih stotinu pedeset sedam godina. Počet ću od pisma pape Inocenta III, od 11. 10. 1200. godine, koje piše tadašnjem ugarskom kralju Emeriku i poziva ga da 'satre obijest heretika, koji iskrivljuju nauk crkve, potajno naučavaju krive dogme, izvana se pokazuju kao ovce, a u duši su vukovi'." (Imamović 2019: 40)

Posebno u "Ljetopisu o kralju Tvrtku" primjetna je Imamovićeva težnja da potvrdi istinu o kojoj pripovijeda. "Ljetopis" postaje knjiga koja sadrži svoju istinu jer su dokumenti inkorporirani unutar cjelokupne radnje. Govor historijske ličnosti popraćen je bilješkom – "pismo pape Inocenta III" koja upućuje na mogućnost znanstvenopovijesne provjere onoga o čemu lik izvještava (usp. Matanović 2003: 101). Prema tome, jasno je da pisac slijedi povijesne izvore, preciznije originalna pisma iz kojih cijele odlomke unosi u svoj tekst.⁶⁵ Iz pisma pape Inocenta III, za kojeg se smatra da je u njegovo vrijeme Crkva bila na vrhuncu svoje moći (11. 10. 1200. godine) pisac dokazuje da je postojao kulturni i vjerski konflikt – "satre obijest heretika" između Bosne i katoličanstva – "Crkva, ugarski kralj". Također,

⁶⁵ Roman je dobro opremljen povijesnim izvorima, na kraju romana dodani su prilozi koji se sastoje iz historijskih dokumenata koje je pisac proučavao prije pisanja i koristio pri samom pisanju.

važan je dugogodišnji otpor Kotromanića, a posebno bana Tvrtka I koji se odlučno suprotstavljao naporima konverzije u katoličanstvo. Kao jedan od najvažnijih elemenata romana funkcionira sjajna Imamovićeva jezička stilizacija, uvođenjem dokumenata oživljava hroničarski ritam što daje poseban ton pripovijedanju (usp. Beljan Kovačić 2021: 105).

“U ovakvoj situaciji, svako bi se branio, s tim što se mi nećemo braniti kao svako, nego ćemo se boriti kao niko. Mi dosta znamo o njima i njihovoj mržnji i namjeri. Kralj Lajoš I Veliki i papa Inocent VI, koji su se složili u fanatizmu, ništa ne znaju o nama, o snazi naše ljubavi prema svim ljudima i prema slobodi, ništa oni ne znaju o našoj snazi i našem oružju. Oduvijek sam znao da će sigurno doći, zaslijepljeni mržnjom i željom da nas pobiju, porobe i popale. Odbijanjem napada i pobjedom, riješit ćemo probleme za nekoliko budućih generacija. Do tog vremena će se, vjerujem, pojaviti neki papa koji će razumjeti našu dobrotu i slobodu - završio je ban Tvrtko I.” (Imamović 2019: 43)

Važan dio Imamovićeve umjetničke stilizacije prošlosti jesu Tvrtkova kazivanja u kojima govori o Bosni i bošnjaštvu. Pisac je težio prikazati dimenziju savjesnog vladara koji insistira na – “snazi ljubavi prema svim ljudima i prema slobodi”. Tako u prvi plan izbija narav povijesnog junaka koja je iskazana kroz herojstvo i požrtvovanost. On je hrabar i mudar vođa-ratnik koji svoj autoritet i snagu iskazuje kroz zajedništvo – “mi se nećemo braniti kao svako, nego ćemo se boriti kao niko”. Pisac je direktno uveo motiv kulturnog konflikta, čime potvrđuje tezu da je konflikt uvijek izvan granica Bosne, pri čemu je naglašen strah povijesne ličnosti što otkriva potpunu sliku povijesti – “oduvijek sam znao da će sigurno doći da nas pobiju, porobe i popale”.

“Bez Grubače ne mogu živjeti. U vrijeme naše odvojenosti, u meni se iz dana u dan, povećava i jača želja da je vidim, grlim i ljubim. Kad moja želja postane nepodnošljiva, ostavljam sve i idem Grubači. Tako sam jedne noći, nošen velikom željom, uzjahao konja i odjurio prema njenom imanju. Zagrlili smo se i satima ostali u postelji, jedno uz drugo pripijeni.” (Imamović 2019: 48)

Leovac (1996: 72) objašnjava da ako pisci historijskih romana ili romana o historiji biraju velike, zanemnite ličnosti, onda ih trebaju osvjetliti svestranije, sa onih strana koje malo znamo, koje su omogućene ili čak suprotne njihovoj društvenoj i legendarnoj važnosti. U vezi s tim, od četvrtog poglavlja “Ljetopisa” počinje ljubavni sloj romana, odnosno otkriva se tajna ljubavna priča ključne osobe romana: bana Tvrtka I. Beljan Kovačić (2021: 67) navodi

da je sasvim očekivano da ljetopisci obuhvataju širok raspon tema, od crkvenih preko političkih, do socijalnih pa i porodičnih. Tako Imamovićev hroničar i ljetopisac Hotjan prateći Tvrтка I opisuje njegovu svakodnevicu i tajnu ljubavnu vezu sa Grubačom. Tvrtko je junak koji bez obzira na svoju poziciju jake historijske ličnosti može da voli i pati zbog ljubavi, pokazuje sve svoje slabosti i intimne ispovijesti duha i tijela – “Bez Grubače ne mogu živjeti”. U okviru historijske priče otkriven je intimni život historijske ličnosti gdje je akcent postavljen na potpunoj izgradnji romanesknog historijskog junaka. Prema Matanović (2003: 108), ovakvi postupci posve izgrađuju i literariziraju lik prvog kralja koji nije književna fikcija nego historijska ličnost, odnosno on nije književni lik nego historiografska ličnost koja je književno oblikovana.

“Did poče govoriti o vječitoj borbi Dobra protiv Zla i konačnom oslobođenju duše od grijeshnog, zabrinutog i materijalnog. Njegove riječi uglas su ponavljali starci, gosti i ostali, u bijelo obučeni dobri ljudi uhvatiše za ruke, formiraše oko stećka krug i zaigraše, zaplesaše gluhi, nijemi, mrtvački ples. Igrali su nijemo i ozbiljno. Na vrelome suncu čulo se njihovo ubrzano disanje i povremeno snažno, jednovremeno, udaranje nogu o travnato tle. Odjednom, mrtvački ples prestade, igrači ostadoše u mjestu i pustiše ruke jedni drugima. Ban Tvrtko I, njegova majka i brat, dodirnuše otvorenim dlanom u hrešu uklesani široko otvoreni dlan velikog pisara Danka. Svi smo, poslije njih, postupili isto.” (Imamović 2019: 59)

Pisac je u tekstu Jean Challeta (1965) “Bogumili i simbolika stećaka” pronašao inspiraciju za pisanje o bosanskim srednjovjekovnim simbolima, odnosno bogumilskoj kulturi. On je roman-hroniku obogatio brojnim opisima slike srednjovjekovnog života. Naprimjer, opisan je običaj igranja mrtvačkog kola – “formiraše oko stećka krug i zaigraše, zaplesaše gluhi, nijemi, mrtvački ples”. Challet (1965: 31) navodi da je kolo narodni srednjovjekovni ples kojim se izražava radost, zato što se vidi duša dragog pokojnika kako se oslobađa svoga tijela da bi stupila u nebeski život. Važan je motiv ruke – “dodirnuše otvorenim dlanom” koji je česta pojava na stećcima. Motiv ruke, odnosno otvorenog dlana može da nadomjesti čitavu ljudsku figuru, a podignuta ruka i otvoren dlan nose simboliku svečanog pozdrava ili obraćanja bogu, ali i kao izraz vlasti, odnosno snage i volje (usp. Bešlić 1979: 290).

“Krajem devetog mjeseca ugarska vojska provali u Bosnu preko rijeke Save. U tom istom danu sve žene, djeca i starci bilo su u tvrđavi, a muškarci na svojim ratničkim položajima. Ukoliko imaju namjeru napasti danju, moraće se ulogoriti na oko dva ili

tri sata jahanja od Srebrenika. Naše manje izviđačke grupe su im se primakle šumama. Zadatak im je bio da što više o ugarskoj vojsci vide i da nam sve što prije prenesu.” (Imamović 2019: 85)

Kako Hotjan prati radnju i jaku povijesnu ličnost, vrijeme često određuje slabim vremenskim podacima jer je vremenski raspon hronike širok – “krajem devetog mjeseca”. Mjesto odvijanja radnje je Srebrenik – “tvrđava, Srebrenik”. S obzirom na to da su događaji poredani hronološkim redom, izuzev kada pripovjedač uvodi događaje iz prošlosti koji su povezani s trenutkom pričanja, sasvim je prihvatljivo da pojedina poglavlja počinju bez navođenja preciznog datuma. Pripovjedač-hroničar je usredotočen na predstavljanje događaja koje stalno proširuje, uvodi nove ličnosti i nove probleme (usp. Peleš 1966: 65). U vezi s tim, Imamovićev pripovjedač iznova opisuje dramatične situacije i neprijateljske napade – “ugarska vojska provali u Bosnu”. Tako dokazuje da je Bosna od srednjovjekovlja bila na meti napada većih sila (ugarska vojska), ali i svjedoči o hrabrosti i snalažljivosti bosanske vojske.

“Nisu nas trebali napasti. Mislim da je baš to rekao ban Tvrtko prije nego što je naredio da se obore drveni zidovi velike crne kutije. Padoše i o zemlju tresnuše sve četiri drvene strane, opet odjeknuše brda i podiže se veliki oblak prašine. Kad se prašina slegla, pred nama se ukaza džinovski samostrijel, dug skoro trideset metara. Ono što je za ručni samostrijel bila veličina prsta kojim se odkačinje strijela, za ovaj džinovski, veličina je čovjeka. Ogromni samostrijel imao je ogromni luk, svoje veliko tijelo, opruge od volujskih koža, koje predstavljaju tetivu, točkove i kružne zupčanike, kojim po dva čovjeka sa strane, zatežu debelu tetivu luka.” (Imamović 2019: 93)

Hotjan je svjedok svih događaja o kojima pripovijeda, on je vlastitim očima vidio i slušao iz prve ruke što mu je omogućilo da snažno potvrdi svoje pravo na govor (usp. Matanović 2003: 20). Unutar romana, Hotjan je najbolje informiran o događajima, zna svaki detalj i ulazi u srž događanja, čak prenosi Tvrtkove riječi – “mislim da je baš to rekao”. Kao što smo ranije kazali, Imamović prošlost vidi isključivo monumentalistički. On pripovijeda o sjajnim trenucima priče o prošlosti, navodi pobjede i izvanredne poteze bana Tvrtka i njegove vojske – “pred nama se ukaza džinovski samostrijel, dug skoro trideset metara”. Pripovjedač svojim opisima pokazuje da je ban Tvrtko snalažljiv, hrabar i mudar vladar. On bira detalje koji najbolje odgovaraju njegovom izlaganju i tako postaje najvažniji element i ličnost romana koji uobličava karakter historijske ličnosti. Pripovjedač-hroničar svim situacijama daje

zaokruženu sliku i određene trenutke tretira kao objašnjenje određenog stanja u nekom povijesnom određenju (usp. Peleš 1966: 60).

“Muškarci i žene su prilazili, dodirivali nam konje, naša stopala, žene i starci su svirali, sad neku ugodnu muziku, učini mi se da sanjam. Preživjeli smo. Nisu nas istrijebili. I ne samo to. Bosanski ban Tvrtko I Kotromanić pobijedio je najmoćnijeg kralja u Evropi!” (Imamović 2019: 102)

Monumentalističkim principom izdvojen je karakterističan događaj: pobjeda bana Tvrtka I Kotromanića nad ugarskim kraljem Lajošem Velikom koji predstavlja važan dio romana. Hotjan iskazuje pohvalu bosanskom banu što se može interpretirati kao razmišljanje pisca i njegov odnos prema pojavi i junaku (usp. Marinković 1996: 64). Imamovićev stvaralački duh ispoljava se kroz ljubav i pohvalu domovini. Događaj je iznesen u nizu epizoda s nekoliko uporedno postavljenih pripremnih dijelova priče. U desetom poglavlju simboličnog naziva “Bitka za Srebrenik” ispričana je priča o pobjedi Bosne protiv velike ugarske sile. Događaj je razložen u nekoliko hronološki postavljenih epizoda, tako da osmo, deveto i deseto poglavlje – “Pripreme za odbranu Srebrenika, Provališe u Bosnu, Bitka za Srebrenik” čine jedan događaj.

“Ne volim likovanje. Nisam sretan, nego nesretan, zbog pogibije ovalikog broja ljudi. Žao mi naših, a žao mi i mnogih njihovih. Kralj Lajoš i papa su pozvali te mlade ljude, sirotinju koja se morala odazvati i ovdje umrijeti. I njihove i naše momke u bitku su ispratile majke, kojima nije do pobjeda nego do života svojih sinova. Svaka mati isto voli, brine i iščekuje povratak sina koji nikada neće doći. Mi tu ne snosimo nikakvu krivicu, jer morali smo se braniti. Hvala vama i našim momcima, što smo se odbranili. Smeta mi i to što je narod klicao samo meni. Zato veliki dijače Dražeslave i ti Hotjane, kada budete opisivali ovu pobjedu, ne veličajte me.” (Imamović 2019: 105)

Jasmin Imamović je posebnu pažnju posvetio psihološkoj karakterizaciji lika Tvrtka I Kotromanića što je doprinijelo upotpunjavanju njegovog lika. Opisano je Tvrtkovo ponašanje uoči i nakon borbe koji svjestan svoje ličnosti i položaja odbija i zabranjuje veličanje jer je svjestan – “mladih ljudi, sirotinje koja se morala odazvati i ovdje umrijeti”. Tvrtko I je vladar i ratnik Imamovićevog romana koji samim tim što se nalazi negdje između novohistorijskog i historijskog romana kao i romana o historiji, omogućava piscu da historijskog junaka prikaže i osvjetli u svim aspektima njegove ličnosti. Tvrtkovi monolozi sugeriraju uzoritost i herojstvo vođe – “žao mi naših, a žao mi i mnogih njihovih”.

“Tad ban Tvrtko reče: Želim da svima budu jasni svi razlozi moje samilosti prema zarobljenima. Sami sebe nazivamo u nekim krajevima dobrim Bošnjacima, a u drugim oblastima dobrim Bošnjanima. Drugi nas smatraju hereticima. Želim da nas i drugi dožive kao dobre ljude zemlje Bosne. Osim toga, protiv njih se nismo borili zato što ih mrzimo, nego zato što volimo Bosnu. Ova pobjeda nam je potrebna za budućnost, a u budućnosti nam treba da nas ugarska vojska više nikada ne napadne.” (Imamović 2019: 107)

Prema Pelešu (1966: 88), u romanu-hronici historijska ličnost direktno dolazi do izražaja u dijalogu ili u monologu, a indirektnim pristupom dolazi preko pripovjedačeve ličnosti, odnosno opisom postupka ili stanja. Iz Tvrtkovih monologa o Bosni i bošnjaštvu saznajemo da dobri Bošnjani/Bošnjaci vole svoju zemlju i prihvataju različite narode. Ban Tvrtko odbacuje razliku između naziva Bošnjaci i Bošnjani, on želi da njegov narod ostane upamćen po dobru – “Želim da nas i drugi dožive kao dobre ljude zemlje Bosne...”. Karić (2019: 174) navodi da korijene bosanskog liberalnog duha i poimanja slobode, pisac otkriva kroz bogato živo naslijeđe formi i oblika mišljenja dobrih ljudi zemlje Bosne. U vezi s tim, Karić (2019: 174) u izdvojenom primjeru tumači korijene bosanskog liberalnog duha i poimanja slobode, koje je autor otkrio kroz bogato naslijeđe formi i oblika mišljenja dobrih ljudi Bosne.

“U prvom mjesecu 1365. godine, stiže mletačko izaslanstvo i uruči banu Tvrtku Povelju napisanu prije nekoliko mjeseci, tačnije 7. 9. 1364. godine, u kojoj je mletački dužd pisao i potpisao: ‘S obzirom na čistoću mnogostruke vjere i široku odanost, koju pokazuju svijetla i velmožna gospoda Tvrtko, božjom milošću ban čitave Bosne, knez Vlk, njegov brat, i kneginja Jelena, njihova majka, primamo njih i sve njihove potomke zauvijek za naše građane i Mlečane.’ Mletački izaslanici uručiše banu poziv da dođe u Veneciju i bude gost njihovoga dužda. Pobjeda nad Lajošem I Velikim, koji je prije toga oteo Mlecima dio Dalmacije i hrvatskog primorja, bila je prilika za učvršćivanje mletačko bosanske saradnje.” (Imamović 2019: 124)

Izvještavanje o trenucima kad se nešto dogodilo pretežno je povlastica pripovjedača i junaka Hotjana. Roman poštuje historijski okvir priče i koristi jake vremenske informante – “u prvom mjesecu 1365. godine, tačnije 7. 9. 1364. godine”. On donosi važne dokumente (mletačka Povelja) kojima upućuje na istinitost svog pripovijedanja. Iz mletačke Povelje saznajemo da Mleci obećavaju da će članove porodice Kotromanić u njihovoj zemlji uvijek čekati sigurno mjesto puno dobrodošlice. Mletačko obećanje upućuje da je ban Tvrtko I bio

cijenjen i priznat vladar te da je njegova pobjeda nad Lajošem I Velikim bila izuzetno postignuće.

“Kalija i ja noćima vodimo ljubav, jedno od drugoga se ne možemo odvojiti. Djeca nas bude rano, ujutro i danju spavam hodajući, lijepo je biti umoran, pospan i bezbrižan. Venecija pozivom nagradi bana Tvrtka, a mene velikim odmorom. Ne znam kad mi je u životu bilo ovako dobro. Do pojave neobičnog oblaka. Prvo sam ga zapazio kao zanimljivost, pa o njemu počeo razgovarati sa Kalijom i ostalima, dok se ta pojava za mene nije pretvorila u brigu i pitanje, šta nam to, već nekoliko dana za redom, poručuje nebo?” (Imamović 2019: 126)

Priča romana-hronike oživljava uključivanjem pripovjedačevog intimnog života preko kojeg saznajemo o širim aspektima povijesne priče. Ajdačić (1996: 246) navodi da u historijskom romanu fikciju prošlosti čine događaji koje historija poznaje, tako i oni koje historija ne poznaje, ali su prikazani kao historijski. U vezi s tim, cijeli roman se čini kao mreža čije praznine popunjava Hotjan insistirajući na umetanju slika iz ličnog, privatnog života unutar srednjovjekovne bosanske drame. Roman obuhvata niz različitih i odvojenih događaja koji su mnogostrani aspekti jedinstvene, široko sagledane stvarnosti (usp. Peleš 1966: 68). Mnogi događaji koji govore o pripovjedačevom životu, a koji nisu kontinuirano navedeni, već su neposredno povezani u fabularni tok kreiraju jedinstvenu priču o prošlosti. Kao što smo ranije kazali, “Ljetopis o kralju Tvrtku” ne može biti klasičan historijski roman, iako ima njegove elemente, već se nalazi na granici historijskog romana i romana o povijesti. Hotjan je fiktivni pripovjedač i glavni junak romana u čijim rukama su historijske informacije i dokumenti na osnovu čega on tumači prvog bosanskog kralja i dramu srednjovjekovlja.

“Kralja Lajoša smo pobijedili na bojnopolju, ali on je nastavio borbu spletkama i za samo tri godine, stvari je uspio skoro potpuno preokrenuti u svoju korist. Čak mi je i rođenog brata pretvorio u neprijatelja. Morao sam računati s tim da se Bosni u prošlosti znalo događati da se raspameti, jedni se okreću zapadu, drugi istoku, treći zaradi i bogaćenju, poštenu budu razočarani, pa nas spopadnu nesreće. Dobro si urezao u stećak Hotjane. Bosna je samu sebe napala! Nisam, a morao sam i sa time računati - reče na našem prvom stanku na Bobovcu ban.” (Imamović 2019: 138)

Prema Žmegaču (2004: 117), romanopisac je nadmoćan nad historičarem jer tzv. istinu o prošlosti iznosi na složeniji način, sugerirajući univerzalnost u ljudskim sudbinama. Tako motiv bratove izdaje predstavlja jedno od značajnijih mjesta romana-hronike koji dodatno

govori o povijesnoj priči punoj intriga i sukoba. S obzirom na to da je Imamovićev “Ljetopis” blizak žanru političkog romana, on evocira situaciju ispunjenu sukobima i atmosferu užasa – “Bosni se u prošlosti znalo događati da se raspameti, jedni se okreću zapadu, drugi istoku, treći zaradi i bogaćenju, poštenu budu razočarani, pa nas spopadnu nesreće.” (usp. Kovač 2005: 8). Zamršena povijesna situacija dodatno je komplicirana navođenjem da zbog vanjskih utjecaja dolazi do unutrašnjih sukoba – “Bosna je samu sebe napala!”.

“Tek pošto sam odustao od namjere da saznam porijeklo imena Bosna i potpuno se predao izučavanju Batona, dakle, čitajući o tom velikom ilirskom vojskovođi, slučajno sam došao do otkrića. Korijen riječi Bosna, je bos, a ta riječ je ilirskog porijekla. Tako sam, izučavajući Batonovo doba, saznao da bos na ilirskom jeziku predstavlja slanu zemlju ili korito u kojem se varenjem slane vode dobija so. Meni je to logično i iz razloga što bez soli nema života, so je kao novac, oko slanih izvora u dolini Soli vodili su se i vode veliki ratovi. Čini mi se logičnim da narod svoju zemlju nazove prema naročitom prirodnom svojstvu zemlje na kojoj živi, pogotovo ako takvih izvora i takvog blaga nema nigdje, od mora do Dunava i Drave, nigdje osim ovdje. Zato vjerujem da drevno značenje imena Bosna jeste: slana zemlja.” (Imamović 2019: 170)

“Ljetopis” obuhvata širok raspon tema i privlači raznolikošću koncepata prošlosti. Matanović (2003: 22) smatra da u sličnim narativnim tekstovima autor najviše mjesta daje ispovijedanju znanstveno-povijesne i povijesno-publicističke literature kroz koju je prošao u pripremnom dijelu rada. Imamović, ne samo u “Ljetopisu” već u cijelom književnom opusu, posvećuje najveću pažnju proučavanju bosanskohercegovačke historije, bošnjačke kulture i tradicije. Karić (2019: 175) ističe da se u pomjeranju težišta radnje sa lika kralja Tvrtka i prirode njegove ličnosti, osnovna priča preobražava u prikaz kulturne i šire duhovne klime srednjovjekovlja. U izdvojenom primjeru, Hotjan govori o porijeklu imena Bosna – “Korijen riječi Bosna, je bos, a ta riječ je ilirskog porijekla”. Tumači da je ime nastalo od riječi bos koja na ilirskom jeziku predstavlja – “slanu zemlju ili korito u kojem se varenjem slane vode dobija so”.⁶⁶ Pripovjedač nas metodično i jasno vodi kroz bogatstvo radnje, različite oblasti, pojave i termine (usp. Karić 2019: 175). Imamovićev hroničar, njegovo lirsko Ja, svoju naraciju oplemenjuje i čistom lirikom, tako da ovo djelo u cjelini čini impresivnu romanesknu fresku kako o bosanskoj medijevalnoj povijesti, tako i o našem današnjem vremenu (usp. Stojić 2019: 404).

⁶⁶ Jasmin Imamović je 2015. godine objavio povijesni roman pod nazivom “Slana zemlja”. Dakle, cijeli Imamovićev opus je bitno povezan i kao takav se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine.

“Kao vrhovni sudija, znam da je za veleizdaju predviđena smrtna kazna ili oslijepljenje sa doživotnom tamnicom. U mislima sam sinoć nakon što sam pročitao papino pismo bio donio presudu, ali se toj odluci suprotstavilo cijelo moje biće. Moje srce to ne može podnijeti, noćas sam mislio da ću poludjeti ili umrijeti. I pogledajte moju dragu majku. Kada vidim koliko se moje odluke boji rođena mati, pitam se, u šta sam se to pretvorio? U krvnika od čije odluke strahuje i rođena mati? - rekao je ban.”
(Imamović 2019: 175)

O veličini i snazi jake historijske ličnosti posvećeni su brojni opisi. Posebno su istaknuti Tvrtkovi monolozi o Bosni i bošnjaštvu, ali i monolozi u kojima iskazuje karakteristike vlastite ličnosti u određenom trenutku svojih slabosti – “Moje srce to ne može podnijeti, noćas sam mislio da ću poludjeti ili umrijeti”. U središtu monologa je psihološka karakterizacija Tvrtkovog lika, koja je prikazana bez idealiziranja. On iskazuje lični samoprijekor – “Kada vidim koliko se moje odluke boji rođena mati, pitam se, u šta sam se to pretvorio?”. Tako pisac odgovara na pitanje kako se junak ponaša u situaciji u kojoj se nalazi daleko od očiju onih pred kojima ne smije posustati i pokazati slabost, što znači zamijeniti proces deheroizacije lika i time roman približiti novohistorijskoj varijanti (usp. Matanović 2003: 33). Ovakav postupak nije moguć u klasičnom historijskom romanu jer on ne prikazuje junaka u privatnim trenucima. Tekst o banu, odnosno o prvom bosanskom kralju približio je Tvrtka I iskustvu čitaoca, jer pokazuje sve njegove dijelove ličnosti, od javnog do privatnog nivoa. Tvrtko I kao velika ličnost i pobjednik junak ne izlazi samo iz krvavih bitaka, nego se takvim predstavlja i u svojim moralnim odlukama (usp. Matanović 2003: 34). Etički i emocionalni vrhunac Tvrtko proživljava onog trenutka kada oprašta bratovu izdaju.

“Ima jedan san koji odavno nosim u sebi – kaže ban.

Kakav?

To je san da se Bosni i meni nešto veličanstveno desi - reče ban

A to je? – pitam.

Bosansko kraljevstvo.

Izgovorio je ban Tvrtko I Kotromanić, a ja sam njegove riječi istoga dana zapisao u ljetopis.” (Imamović 2019: 182)

Jasmin Imamović pisanje ljetopisa poima kao pamćenje, a pamćenje razumijeva kao rasvjetljavanje prošlosti kako bi se pomoću nje objasnila sadašnjost i na neki način spriječilo ponavljanje određenih događaja u budućnosti (usp. Beljan Kovačić 2021: 72). Zbog toga je Imamović hroniku usmjerio na rekonstrukciju života i vladavine prvog bosanskog kralja. Srednjovjekovnu Bosnu u vrijeme vladavine Tvrtka I Kotromanića pisac vidi kao model iz kojeg budući naraštaji mogu učiti. Povijesnim junacima je dopušteno da se bez povišene retorike prepuste najsubtilnijim osjećajima što ih iskazuju prema domovini i ognjištu – “san da se Bosni i meni nešto veličanstveno desi” (usp. Matanović 2003: 28). Opis potvrđuje tezu da je Tvrtko I Kotromanić kao osnivač bosanskog kraljevstva otac suverenosti i polazna tačka bosanskohercegovačkog i bošnjačkog identiteta.

“Po mom mišljenju, Bosna je uvijek odolijevala zahvaljujući bosanskom narodu, a narod je odbijao njihove napade radi siline njihove prijetnje. Što su njihovi pritisci, prijetnje i mržnje bili žešći, to je bosanski otpor bio odlučniji. Kada ti kažu da će te istrijebiti, ne ostaje ti ništa drugo nego da se boriš za goli opstanak. Onoga ko se bori za opstanak skoro je nemoguće pobijediti. Da su imali plan osvajanja naših srca snagom ljubavi i dobrote, da su obećali da će Bošnjaci slobodno nastaviti svoj način života i vjerovanja, možda bi i uspjeli, pa bi im zajedno sa nama, pripala i naša baština.” (Imamović 2019: 199)

Za “Ljetopis” je Tvrtko I najzahvalniji izvor građe, jer gotovo da nema pouzdanijeg svjedoka tog vremena (usp. Matanović 2003: 27). Imamović pišući o prvom bosanskom kralju piše roman o svom narodu pa time ujedno i o samom sebi. Prema tome, u govorima Tvrtka I osjeti se prisustvo Jasmina Imamovića kao angažiranog pisca, dugogodišnjeg gradonačelnika, uspješnog političara, pravnika i istaknutog patriote. On pripovijeda o snažnom bosanskom otporu koji je zahvaljujući bosanskom narodu odbijao brojne napade. Monumentalistički pristup krase Imamovićev opus, on je akcenat postavio na dobrim i hrabrim Bošnjanima.

“Bosanski ban Tvrtko I Kotromanić odluči da krene u Rašku na poziv njihovog kneza Lazara, prvih dana ljeta 1374. godine. Vojvodi Vlatku Hraniću Vukoviću je naredio da pripremi pedeset hiljada vojnika, veliki broj katapulta, kao i jedan nešto manji od onog srebreničkog, ali ipak, džinovski Abdulazizov i Nikolov samostrijel. (...)

Sinovi Bosne! Ovo je bitka u kojoj moramo pobijediti, pohod poslije kojega više nećemo biti banovina nego kraljevina! U našim rukama nije samo naša sudbina, nego i

daleka budućnost naših nasljednika. Vodim vas u veliku pobjedu, daleko veću nego što iko od vas može zamisliti. Idemo naprijed!” (Imamović 2019: 207–208)

Hotjan iz figure hroničara i svjedoka pripovijeda o važnim događajima – “Tvrtko I Kotromanić odluči da krene na Rašku na poziv njihovog kneza Lazara, prvih dana ljeta 1374. godine”. Historijski junak uvijek je u funkciji djelovanja, bilo da se radi o glavnom ili sporednom licu historijskog romana, on je prikazan u svim situacijama od borbe, rata, sukoba pa sve do mira (usp. Vuković 1996: 187). Tako pisac zaokružuje sve karakterne crte Tvrtka I kao historijskog junaka, on je snažan ratnik i iskusan vladar. Osnivač je bosanskog srednjovjekovnog kraljevstva, za vrijeme njegove vladavine Bosna je doživjela najveću teritorijalnu ekspanziju – “Ovo je bitka u kojoj moramo pobijediti, pohod poslije kojega više nećemo biti banovina nego kraljevina!”.

“Bosanski ban Tvrtko I Kotromanić oženio je bugarsku princezu Doroteju osmog dana, dvanaestog mjeseca 1374. godine, u svojoj trideset šestoj godini. Doroteja je imala devetnaest. Znao sam da za mjesto vjenčanja neće odabrati Bobovac ili Srebrenik, naša dva najvažnija vojna uporišta. Nije dobro da gosti zagledaju naše neosvojive tvrđave i njihovu okolinu. Za dvorske kancelarije, svečanosti i kontakte sa strancima ban je odredio i posebno preuredio dvorac Sutisku.” (Imamović 2019: 231)

Jedan od najprivlačnijih aspekata romana jesu ljubavni odnosi historijskog junaka. U romanu-hronici pisac je posebnu pažnju posvetio otkrivanju intime Tvrtka I. Kada Tvrtko I odlučuje oženiti bugarsku princezu Doroteju – “osmog dana, dvanaestog mjeseca 1374. godine”, odustaje od nezakonite veze sa Grubačom, tada pokazuje da mu je odnos prema domovini važniji. Događaj je opisan iz perspektive pripovjedača koji precizno navodi vrijeme i mjesto radnje (dvorac Sutjeska).

“Drago kamenje bosanske krune počeo svjetlucati. Ban Tvrtko I Kotromanić preuze krunu i stavi je na glavu. Nije ga krunisala ni katolička, ni bizantska, ni bosanska crkva nego se krunisao sam! Gledao sam njegov profil. Prve zrake sunca žuto obasjale zlato i dragulje bosanske krune sa krinovima, zasvjetlucaše i zlatne niti kraljevog brokatnog plašta. (...)

Ja, ban bosanski Tvrtko Prvi Kotromanić, od sada se Božijom voljom proglašavam kraljem Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana. Sve ljude mog kraljevstva jednako

ću voljeti. Moju suprugu, banicu Doroteju proglašavam kraljicom Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana.” (Imamović 2019: 247)

Najznačajnije mjesto “Ljetopisa o kralju Tvrtku” jeste događaj krunisanja prvog bosanskog kralja i prve bosanske kraljice – “Ban Tvrtko I Kotromanić preuze krunu i stavi je na glavu”. Uz izbor i konstrukciju junaka, drugi ključni faktor za oblikovanje povijesnog romana jeste status teme povijesnog događaja koji mora biti od posebne nacionalne važnosti (usp. Zlatar 2003: 237). Pisac je u dalekoj bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj prošlosti pronašao važnu ličnost i događaj koji potvrđuju suverenitet Bosne i Hercegovine. Ključan je način Tvrtkovog krunisanja jer hroničar ističe da se kralj sam krunisao – “Nije ga krunisala ni katolička, ni bizantska, ni bosanska crkva nego se krunisao sam!” što direktno upućuje na snagu i autonomnost bosanskog kraljevstva. Iz Tvrtkovog obraćanja preciziran je teritorijalni okvir bosanskog srednjovjekovnog kraljevstva – “proglašavam kraljem Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana”.

“Kralj Tvrtko je na dvor doveo Kaliju i djecu. Na njenoj ljepoti godine nisu ostavile traga. Ili se to samo meni, vječito zaljubljenom u moju Kaliju, čini. Djeca su davno odrasla, već sam postao djed, teško i površno sam razgovarao s njima. Dobro sam obavljao dužnost izaslanika, Bosna je od mog rada imala velike koristi, a ja štetu, jer su moja rođena djeca, bez oca, godinama odrastala, dobio sam i unuke, koje nisam stigao upoznati. U vrijeme mog višegodišnjeg odsustva, mnogi su otišli sa ovoga svijeta. Umro je kraljev brat, knez Vlk. Kneginja Jelena je, shrvana tugom za sinom, iste godine preminula.” (Imamović 2019: 295)

Pripovjedač-hroničar, zahvaljujući nadređenoj poziciji, ima mogućnost da određene godine razloži u nekoliko poglavlja, a druge da sažme čak u jednom odlomku. Tako saopćenje o događajima na dvoru i privatnom životu pripovjedača dato je u nekoliko rečenica: “kralj Tvrtko je na dvor doveo Kaliju i djecu, umro je kraljev brat knez Vlk i majka kneginja Jelena”. Roman se sastoji od niza slika, situacija i pojedinačnih scena kojima je nadređena ličnost pripovjedača-hroničara. On nam otkiva sve strane historijske priče, od ličnog do dvorskog prostora. Međutim, Hotjan svjedoči da je kao pojedinac unutar važnih historijskih događanja bio onemogućen razviti odnos s potomcima – “Djeca su davno odrasla, već sam postao djed, teško i površno sam razgovarao s njima”.

“Zar Tvrtko već ima četrdeset devet godina? Još uvijek je mladolik i ne liči mi na čovjeka koji će iduće godine imati punih pedeset. Na njegovom licu ne vidim neke

izraženije, staračke bore, a tijelo mu je još uvijek snažno, viteško. Neke dvorjanke mi rekoše da im ovako, sa prosijedom bradom i neznatnim borama, izgleda ljepše i muževnije nego prije. Omiljen je među ženama, ali vjerujem da je vjeran kraljici Doroteji. U svoju sedamnaest godina mlađu kraljicu toliko je zaljubljen, da bih se u sve smio kladiti, da u svoju postelju više ne dovodi druge žene.” (Imamović 2019: 317)

Kao i u prethodnom primjeru, u vremenskom pogledu pripovjedač obuhvata širi period od nekoliko godina (usp. Beljan Kovačić 2021: 93). Kako se roman približava kraju, tako su i vremenski rasponi između poglavlja širi. Većina poglavlja su zaokružena cjelina sa osamostaljenom radnjom koja se uklapa u cjelovitu sliku. Hotjan pripovijeda o Tvrtku – “zar već ima četrdeset devet” te upućuje da je prošlo nekoliko godina od krunisanja. Pripovjedač često ističe fizičke karakteristike historijskog junaka – “mladolik, tijelo snažno, viteško, prosijeda brada, neznatne bore”, a zatim i osobine koje otkrivaju njegovu intimu – “omiljen, vjeran, zaljubljen”.

“Mi znamo da im nudimo slobodu, a oni toga još uvijek nisu svjesni. Dobro je slobodu oružjem braniti, ali ju nije pametno oružjem nametati. Sloboda je kao ljubav, koja se silom ne može nametnuti. Dakle, bane Paližna, ne želim ih osvojiti silom, nego pokazivanjem svoje snage i dobre volje, hoću osvojiti njihova srca, pa da nam se sami i svojom iskrenom voljom pridruže.” (Imamović 2019: 328)

Pisac je Tvrtka I Kotromanića izrazito izbrusio u karakterizaciji njegove ličnosti i to u odnosu prema domovini i narodu. On je u prvi plan istaknuo njegovu ljubav i požrtvovanost za zajednicu, ali i ljubav prema drugim narodima – “ne želim ih osvojiti silom, nego pokazivanjem svoje snage i dobre volje, hoću osvojiti njihova srca, pa da nam se sami i svojom iskrenom voljom pridruže”. Tako je Imamović pomoću lika Tvrtka I od početka pa do kraja romana-hronike razvijao motiv ujedinjenja svih naroda.

“Što se tiče mene, moja religija je ljubav. Što god se u budućnosti bude događalo, ljubav će biti moja religija i moja vjera. Bolje vam je da ste ravnopravan dio slavenskog, nego neravnopravan dio stranog ugarskog kraljevstva. Dakle, ne pozivam vas da se Bosni pripojite, nego da se s nama ujedinite u jedno kraljevstvo. Ako u ujedinjenju budemo uspjeli, imat ćemo snage oduprijeti se stranim silama koje u nama ne vide braću, nego robove, koji za naše rodne grude nisu vezani ljubavlju, nego interesom.” (Imamović 2019: 374)

Tvrtko I patriotizmom ispoljava ljubav prema domovini i narodu domovine dok poštuje sve druge narode i narodnosti. On nije ideološki motiviran, njegova religija i vjera je ljubav. U Tvrtkovim monolozima nema mržnje prema Drugom i Drugačijem, on je vladar koji želi moćnu i snažnu domovinu – “ako u ujedinjenju budemo uspjeti, imat ćemo snage oduprijeti se stranim silama” s narodom koji će druge doživljavati kao braću, a ne robove.

“Ja, Tvrtko Prvi Kotromanić, Božijom voljom, kralj Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana, od danas sam i kralj Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Napominjem da sam, Božijom voljom, po ocu, stricu i djedu, nasljednik bošnjačke dinastije Kotromanića, po baki srpske dinastije Nemanjića, a po majci hrvatske kneževske obitelji Šubića. Zato, samo ja imam pravo biti kraljem i Bošnjacima i Srbima i Hrvatima. Iako sam mogao, nisam silom pokorio ni srpske, niti hrvatske, ni slavonske, ni dalmatinske krajeve, nego ste svi od mene zatražili da vas primim, zaštitim i prigrlim u svoje kraljevstvo. Pri tome ste znali da sam najjači i najpravedniji vladar slavenskoga juga, da je moja religija ljubav, a moje srce utočište za sve dobre ljude svijeta.” (Imamović 2019: 378)

Pisac kroz cijeli roman proteže ideju napretka koju vodi junak, jer povijest razumijeva kao učiteljicu života (usp. Matanović 2003: 44). Imamović ne piše roman o prvom bosanskom kralju samo da bi predstavio prošlost kao takvu. On prošlost vidi kao konstrukciju sadašnjosti (usp. Kuljić 2004: 297), u ocu suverenosti pronalazi ključnu tačku bosanskobošnjačkog identiteta i političkog uzora. Za vrijeme vladavine Tvrtka I Kotromanića, Bosna je zauzimala najveću teritorijalnu površinu. On je bio kralj – “Bosne, Raške, Primorja i Zapadnih strana, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije”. Nakon što je Jasmin Imamović kao gradonačelnik prvi u Bosni i Hercegovini podigao spomenik prvom kralju Tvrtku I, također je prvi napisao i objavio roman o njemu. Za Jasmina Imamovića, Tvrtko I Kotromanić bio je najmoćniji vladar slavenskoga juga, koji je vladao Bosnom, Srbijom, Hrvatskom i Dalmacijom. On je jedini u srednjem vijeku koji je uspio da ujedini i Srbiju i Hrvatsku pod okriljem Bosne.⁶⁷ Matanović (2003: 44) vjeruje da ovakvi romani najčešće nastaju u trenutku u kojem autor gledajući svoju sadašnjost, u njoj prepoznaje nešto što ima neposredne veze ili analogije s prošlim vremenima. Pisac smatra prvog kralja ujediniteljem bošnjačke dinastije, srpske dinastije i hrvatske kneževske obitelji – “Napominjem da sam, Božijom voljom, po ocu, stricu i djedu, nasljednik bošnjačke dinastije Kotromanića, po baki srpske dinastije Nemanjića, a po majci

⁶⁷ Dostupno na: <https://rtv7.ba/arhive/193292> Pristupano: 21. 4. 2023. g.

hrvatske kneževske obitelji Šubića”. Tvrtko I Kotromanić je kralj ujedinitelj koji sažima tri važne loze. Tatarin (2002: 20) smatra da se povijesni događaji uspostavljaju na horizontu otvorene budućnosti te ih stoga, umjesto da budu značenjski dani kao zatvorena prošlost, moramo uvijek iznova razumijevati iz jednako otvorene događajnosti vlastita opstanka. Upravo je zbog toga, unutar konstantnih političkih i nacionalnih tenzija, Imamović insistirao na prvom kralju kao simbolu ujedinjenja: Bošnjaka, Hrvata i Srba. David (2019: 401) za “Ljetopis” navodi da je došao u pravo vrijeme kako bismo bolje upoznali prošlost da možemo bolje razumjeti sadašnjost, današnju Bosnu, njene korijene i savremene dileme. Zbog toga je izdvojeni primjer najznačajnije mjesto romana ali i cjelokupnog opusa Jasmina Imamovića.

“Dižem se, umivam, sjedam i pišem, žurim da završim Ljetopis, prije nego što i ja uzjašem jelena. Ljetopis o kralju Tvrtku dovrših desetog mjeseca 1390. godine.”
(Imamović 2019: 382)

Hotjan se u potpunosti ostvario prema onome o čemu je pripovijedao. On je povijest izložio kao jednu vrstu slike o prošlosti koja se iznova ponavlja. Roman-hroniku završava 1390. godine, pet mjeseci prije Tvrtkove smrti. U vezi s tim, na početku hronike nismo imali pojedinosti o razvijanju historijske ličnosti, pa tako ni na kraju priče pisac ne pripovijeda o smrti jake ličnosti. Njegov monumentalistički princip kroz diskurs samoispovijedanja zadržan je do posljednje stranice.

5.2. Drugi svjetski rat i antifašistički pokret

Historijski roman se bavi određenom građom i određenim idejama, on rekonstruira ili simulira ili sam konstruira slike i mirise minulog vremena (usp. Sladojević 1996: 234). Kada Jasmin Imamović piše o prošlosti Bosne i Hercegovine uvijek bira teme i događaje iz kojih se može formirati određena slika prošlosti, odnosno slika koja može biti model budućem naraštaju. Tema fašizma za Imamovića je doba koje čovječanstvo pamti kao najveću, najstrašniju i najmračniju deformaciju i degradaciju čovjeka i ljudskog društva.⁶⁸ Osim toga, za njega je Tuzla najsigurniji čuvar vrijednosti antifašizma.⁶⁹ Tako će pisac iz vlastitog ugla posmatranja, monumentalističkog pristupa prošlosti, oštro kritikovati fašizam dok će ponosno isticati

⁶⁸ Fašizam je ideologija s radikalno nacionalističkim, to jeste šovinističkim osobinama u kojoj su vođa i nacija iznad svega kao i devijantna i destruktivna ideja pretočena u rušilačku akciju prema čovjeku, društvu i prirodi (usp. Muftić 2011: 24).

⁶⁹ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Rv3NAHRDCVo> Pristupano: 10. 10. 2023. g.

bosanskohercegovački, to jeste tuzlanski antifašistički pokret kao herojsku pobjedu nad neljudskom ideologijom.⁷⁰ Važno je naglasiti da su na našem govornom području rijetki romani koji govore o Drugom svjetskom ratu (usp. Krmpotić 2015).

Zadatak je historijskog romana da se bavi historijskim događajima i da u njih upliće pojedinačne ljudske sudbine, pri čemu nije važna istinitost detalja, već koliko su oni u stanju da dočaraju historijsku epohu (usp. Peković 1996: 294). Pisac u burnoj i traumatičnoj prošlosti Bosne i Hercegovine bira historijske događaje iz perioda Drugog svjetskog rata. Zatim, priču produbljuje fokusirajući se na određene osobe iz tuzlanskog antifašističkog pokreta te opisuje njihov život i mučnu, ali istrajnu borbu malog čovjeka naspram fašističke sile. Na taj način Imamović historijsku priču oblikuje u “storiju” individualne situacije i ljudske sudbine (usp. Kodrić 2018: 132).

Historijski događaj ne obuhvata samo činjenicu da se tada i tada, tu i tu, dogodilo ovo ili ono, nego i kontekst u kome se to dogodilo, posebno sudbine onih koji su u događajima sudjelovali (usp. Frajnd 1996: 117). Zbog toga pisac ne bira samo ključne historijske događaje radi historije same već posebnu pažnju usmjerava na odabir ličnosti romana. Takav odabir ličnosti doprinosi književno-umjetničkoj ubjedljivosti djela (usp. Leovac 1996: 74). Prema tome, poznate ličnosti su kao potvrda vjerodostojnosti historijske priče i povezane su sa značajnim historijskim događajima.

Tema antifašizma u Imamovićevom opusu javlja se kao pohvala i spomenik herojima koji su dali svoje živote za borbu protiv fašizma. On je napisao “Slanu zemlju” kako bi se suprotstavio revizionizmu povijesti te na taj način istaknuo junake bosanskohercegovačkog antifašističkog otpora.⁷¹ Jedna od vrijednosti romana jeste činjenica da je Imamović pri pisanju više od fikcije i mašte odlučio poštovati povijesne činjenice i ličnosti, što znači da čitalac ima priliku upoznati povijesno istinite ličnosti i zbivanja koja su u njegovoj obradi dobila poseban literarni okvir, ali su u svojoj sadržini obrađena dokumentaristički (usp. Krmpotić 2015).

U bosanskohercegovačkoj književnosti, a samim tim i bošnjačkoj književnosti, rijetki su romani koji govore o stvarnim ličnostima, to jeste istaknutim herojima i njihovoj žrtvi za

⁷⁰ “Antifašizam je antipod fašizmu, dakle, suprotnost ideologiji i njenoj politici. Antifašizam je civilizacijska tekovina koju je iznjedrio Drugi svjetski rat borbom protiv fašizma, čija je zločinačka, morbidna ideologija stvorila nepojmljiva nedjela protiv čovječanstva.” (Badovinac 2011: 19)

⁷¹ Više o tome na: <https://bljesak.info/kultura/knjige/slana-zemlja-napisao-roman-kako-bi-bih-se-suprotstavio-revizionizmu-povijesti/215715> Pristupano: 10. 10. 2023. g.

slobodu domovine. Međutim, cijeli Imamovićev opus, od autobiografskih tekstova do povijesnih romana, sadrži bitne slike kulturalnog pamćenja Bosne i Hercegovine. Posebno temom antifašističke borbe u romanu "Slana zemlja" odaje poštovanje i pijetet učesnicima otpora, a sve uz čitalačko zadovoljstvo na dobro komponiranom romanu (usp. David 2015).

Stojić (2015) navodi da iako se u "Slanoj zemlji" radi o povijesnom romanu, na više mjesta razmatrana je tradicija i sadašnjost jer je pisac izvukao određene pouke iz rata devedesetih, kada se kao mladić priključio bosanskim braniteljima i preživio sav pakao. Urednica romana, Julijana Matanović, istaknula je da imala sreću sarađivati s Imamovićem koji je mudar čovjek jer je da bi govorio o sadašnjem vremenu posegnuo je za onim što najpametniji pisci povijesti rade, a to je sistem analogičnosti.⁷² Analogičnost se iskazuje kroz dva odnosa: kroz odnos vremena sadašnje priče i vremena isprovociranog sjećanjem pojedinih likova čime se osnovna priča prebacuje izvan granica realnog početka te kroz odnos vremena središnje priče i vremena autorova pripovijedanja (usp. Matanović 2015: 228). Naprimjer, najjasnija analogija između vremena priče i sadašnjosti jeste:

"Svakom evropskom ludilu ovdje se dolije i naše balkansko. Koliko god im naudili drugi, Balkanci često doprinesu da se u nesreći i sramoti prevrši mjera. Zato je svaka svjetska drama ovdje dramatičnija, evropska tragedija tragičnija. U promijenjenim okolnostima i stvaranju novog svjetskog poretka svi nestabilni ljudi ponašaće se slično. Pošto su njihovim dosadašnjim šefovima krune pale s glave, u potrazi za novim gospodarom i tumačem novih evropskih vrijednosti sluge trče da uskoče u voz hitlerizma." (Imamović 2015:15)

Dakle, pisac govoreći o Drugom svjetskom ratu i tragičnim ljudskim sudbinama referira se na vrijeme nastanka romana koje se iznova ponavlja, od negiranja suvereniteta Bosne i Hercegovine do negiranja teške i mučne prošlosti, ali i ljudske pohlepe i odsustva empatije prema čovjeku. Sve to potvrđuje tezu da je Imamovićev opus bitno mjesto pamćenja bosanskohercegovačke i bošnjačke povijesti kao drame postojanja, ali i važan model za kreiranje bolje budućnosti.

⁷² Dostupno u tekstu Dizdar, J. (2015) "Dva Jasmina i Halid očarali Zagrepčane", u: Dnevni list *Oslobođenje*, ur. Selimbegović, V. Sarajevo: Oslobođenje. Br. 7. Str. 33.

Bosanskohercegovačke patriote, intelektualci, radnici i đaci, iskreni i dosljedni pripadnici pokreta bosanskohercegovačkog, jugoslovenskog i internacionalnog antifašističkog pokreta, u kontinuitetu su organizirali raznovrsne vidove borbe protiv fašističkog nasrtaja (usp. Muftić 2011: 29). Imamović piše o onima koji su stali u prve redove oružane borbe protiv fašističkog nasilja tokom četverogodišnjeg Narodnooslobodilačkog antifašističkog rata. Osim toga, piše i o Maršalu Titu koji je bio vrhovni komandant NOVJ-a te svjetskom doprinosu pokreta protiv fašizma u Bosni i Hercegovini. Bosanska povijest u Imamovićevom književnom djelu, a posebno u “Slanoj zemlji”, predstavlja produktivni okvir ispitivanja čovjekove situacije i uopće ljudske sudbine s akcentom potrage za identitetom (usp. Kodrić 2012: 184).

U vezi s tim, on romanom “Slana zemlja” svjedoči o potvrdi državnosti Bosne i Hercegovine u najtežim danima nacističke, to jeste fašističke destrukcije. Šest decenija nakon završetka Drugog svjetskog rata, Imamović je čitaocima poklonio roman u kojem spaja i prepliće nagomilane brige i napisane rečenice, bori se protiv zaborava i vraća dostojanstvo najsnažnijim riječima svih jezika, svih vjera i nacionalnosti - riječima ljubavi (usp. Matanović 2015: 226). Pisac ističe činjenicu da Bosna i Hercegovina počiva u antifašističkoj borbi i njenim tekovinama.⁷³ Imamović je posebno ponosan na činjenicu da je ZAVNOBiH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine), kao i AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije), potvrda bosanskohercegovačke državnosti te da je Bosna i Hercegovina bitno mjesto otpora i borbe za slobodu.⁷⁴

Zanimljivo je da je Jasmin Duraković na osnovu radnje romana “Slana zemlja” režirao spot Halida Bešlića za pjesmu “Je l' ti žao što se rastajemo”.⁷⁵ “Spot je hommage Enveru Šiljku i Fridi Laufer, a posvećen je i svim herojima antifašističkog otpora u Tuzli 1941. godine.” (Dizdar 2015) Jasmin Imamović je u gostovanju u emisiji na FACE TV-u izjavio:

“Enver Šiljak je bio student prava, radio u fabrici Soli i bio je profesionalni muzičar koji je živio od gitare i davanja časova. I on kada ga vode na pogubljenje, kad ide kroz hodnike zatvora, pjevao je i svi su znali da je to pjesma Fridi – ‘Je l' ti žao što se

⁷³ Imamović: “U Drugom svjetskom ratu Tuzla je sačuvala zajednički život, pokazala maksimum građanske hrabrosti i prva dokazala da Hitler nije nepobjediv. Planeta zemlja ga je pobijedila devetog svibnja 1945. godine, a Planeta Tuzla, drugog desetog 1943. godine!”

Dostupno na: <https://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnewsc.php?id=47714>

Pristupano: 12. 9. 2023. g.

⁷⁴ Dostupno na: https://historija.ba/d/577-odrzano-prvo-zasjedanje-zavnobih-a#google_vignette

Pristupano: 10. 9. 2023. g.

⁷⁵ Spot dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=dLT-QiSt64o> Pristupano: 10. 9. 2023. g.

rastajemo'. Svi su znali da se pjesma odnosi na Fridu. On je i tada bio poznat kao pjevač. Zamislite kad on u stihu kaže 'umrijet ću, prežalit te neću', nije to kao kad mi zapjevamo negdje pa to figurativno mislimo, nego čovjek umire za dva minuta.'⁷⁶

Jadranka Dizdar (2015) ističe da u inteligentno zamišljenom i kreativno realiziranom spotu, sažeta je glavna priča romana o tragičnoj ljubavi, snažnom antifašističkom pokretu otpora u Tuzli, dramatičnom vihoru rata, u podtekstu sa asocijacijama na vrijeme u kojem živimo.

5.2.1. "Slana zemlja"

Jasmin Imamović je 2015. godine objavio roman "Slana zemlja" i tako postavio visoko estetsku ljestvicu sebi kao piscu i žanru kroz koji je ponudio priču čitaocu (usp. Matanović 2015: 223). U podnaslovu romana sadržana je odrednica "roman zasnovan na istinitim događajima i ličnostima" koja implicira da je pisac ostao u okvirima povijesnog romana. Metafora naslova jeste u znaku soli jer pisac vjeruje da etimologija riječi Bosna potječe od staroilirskog korijena koji označava "slanu zemlju", kao što i Tuzla na turskom jeziku ima značenje "grad soli" (usp. Stojić 2015).⁷⁷ Na naslovnoj strani romana nalazi se fotografija kuće gradonačelnika Osmana Vilovića.⁷⁸ Dakle, Imamović je konkretnim identifikatorima čitaocu dao do znanja da je ponovo svoje književno djelo usmjerio na Bosnu i Hercegovinu. Naprimjer, naslovom romana direktno je uputio da piše o Bosni i Hercegovini, fotografijom na naslovnici odredio mjesto i vrijeme pisanja, dok je žanrom potvrdio da ponovo piše o historijskim događajima i ličnostima.

Prema Matanović (2015: 225), roman "Slana zemlja" je mogao biti podnaslovljen kao roman iz neposredne prošlosti jer je autor odabrao ličnosti i događaje koji su još uvijek ucrtani u biografije njegovih sugrađana. Glavne ličnosti su: Mustafa Vilović, Rudolf Vikić, Enver Šiljak, Frida Laufer, dok su sporedne ličnosti: Osman Vilović, majka, Obrad Mičić, Mujo Gelja, Veno Pipal, Ekrem Pjegavac, Braco Cajzberger, Salih Kurević, Mehmed Memo Suljetović, Cvijetin, profesor Dujmišić, Mirko, Zlović, Pašaga Mandžić, Ivan Marković, Jusuf Jakupović, Franjo Herljević, Neda Kerec, Feliks Nedjeljski, Vladislav Kerec, August Zolner, doktor Mustafa Mujbegović, muftija Kurt, Džemal Mandžić, Amajlija, Sarafina, Ratimir

⁷⁶ Dostupno na: <https://www.dailymotion.com/video/x2s3s0y> Pristupano: 10. 9. 2023. g.

⁷⁷ "Odrastao sam slušajući kako uporno ponavlja da je Tuzla jedno od najstarijih naselja u Evropi, da baštini najstariju proizvodnju soli u Evropi, da je po ovoj slanoj zemlji koja se danas Tuzlom zove i zemlja Bosna dobila ime jer, po Lajošu Talociju, korijen riječi Bosna na staroilirskom jeziku znači - slana zemlja." (Imamović 2015: 22)

⁷⁸ Fotografija kuće Osmana Vilovića nalazi se u izdanju V. B. Z. Zagreb (2015).

Deletis, Antonija Hanjel, Josip Vikić, Mahmut Bušatlija Buš, Hadžihasanaga Pašić, Mehmed Šefkija Kurt, Albin Herljević, Ahmed Ahmedić, Husnija Hadžić, sudac Marić, Mirko Kamenjašević, Mehmed Sadiković Škrab i Vlado Perić Valter.⁷⁹ Imamović je omogućio čitaocu da doživi historijsku genezu značajnih historijskih ličnosti i opisao njihove postupke takvim da oni izgledaju kao pravi predstavnici historijske krize (usp. Lukač 1958: 28).

U kompoziciji romana "Slana zemlja" Imamović je koristio interesantan narativni postupak. On je likovima ustupio mjesto pripovijedanja na način da poglavlja počinju predstavljanjem onoga ko priča, naprimjer: "Ja sam Mustafa Vilović, Ja sam Rudolf Vikić, Ja sam Enver Šiljak i Ja sam Frida Laufer".⁸⁰ Prema Stojiću (2015), roman je sastavljen od niza paralelnih monologa, to jeste paralelnih pripovijesti koje teku sukcesivno, dodirujući se u jednoj ravni.⁸¹ "Tako u osnovi jednostavan, taj narativni postupak je istodobno i vrlo zahtjevan jer se priče međusobno nastavljaju i nadopunjuju za što treba podosta umijeća, pogotovo ako se želi osigurati tečnost pripovijedanja likova različitih po spolu, godinama, životnim pogledima, osjećajima..." (Kmrpotić 2015) Dakle, četiri glavna junaka pričaju jednu priču iz četiri lične perspektive. Matanović (2015: 227) navodi da se roman razvio iz pozicije ličnosti jer je "Slana zemlja" izgovorena gledištima stvarnih, sve odreda povijesno provjerljivih osoba i nijedan lik nije izmaštan. Pisac je glavnim junacima omogućio pripovijedanje iz lične zamjenice prvog lica jednine koja označava govornika i predstavlja ukupnost onoga što čini osobu; skup osobina neke osobe; osobnost, ličnost.⁸²

Imamovićevo pisanje o stvarnim povijesnim osobama koje su u funkciji svjedoka kazivača je doprinijelo da o "Slanoj zemlji" možemo govoriti kao o pravom historijskom romanu (usp.

⁷⁹ Sve ličnosti "Slane zemlje" su historijski legitimirane osim Ekrema Pjegavca. Važno je naglasiti da Imamović nije stvario ekscentričnu ličnost koja bi ispala iz atmosfere svog vremena, već je Ekrema Pjegavca opisao kao ličnost koja se kreće u romanu i odgovara okviru objektivnog vremena i historijske priče.

⁸⁰ "Imamović čuti da snaga dobro napisanog literarnog teksta - s materijalom preuzetim iz prošlosti nataložene u reljefima zavičaja - može srušiti i izbljediti bilješke koje krase znanstvene historiografske priručnike. Jer, razorna moć povijesti pohranjena je isključivo u priči svjedoka u čije biografije, radeći po arhivima, stekao pravi uvid. Onima koji će poslije nas prolaziti istim puteljcima, naj mudrije je - zna Jasmin kao povjerenik priče svojih junaka - ostaviti priču koja započinje tom tako jednostavnom, ali tako čudesnom zamjenicom. Zamjenicom ja; kratkom, čvrstom, ozbiljnom, onom koja nas određuje pred drugima i pred nama samima." (Matanović 2015: 226)

⁸¹ "Zato je i logično da on veže sve što se zbivalo i pojasni sudbine svih ostalih likova čije je pripovijedanje prekinulo strijeljanje, ili smrt u logoru. Toj jasnoći kompozicijskog sustava može se pridodati i isto takav stil pripovijedanja koji je jednostavan i razumljiv, ali bosanski (andrićevski, selimovićevski) lagan, sveobuhvatan i razgranat." (Kmrpotić 2015)

⁸² Vidjeti u *Rječniku bosanskog jezika* (2010) na str. 454.

Matanović 2015: 228).⁸³ Roman je ispunio zahtjeve istinitosti, provjerljivosti i vjerovatnosti jer je pisac vješto kombinirao: historijske ličnosti, historijske događaje i snažnu ljubavnu priču. “Slana zemlja” je svoj sadržaj izgradila isključivo oko historijskog događaja i prepoznatljivih historijskih ličnosti, a Imamović je njima dao odgovarajući romaneskni oblik koji je namijenjen izražavanju određenih teza (usp. Frajnd 1996: 116). Pisac je odabrao Drugi svjetski rat koji je poznat kao najkrvaviji sukob u historiji čovječanstva te prikazao i opisao holokaust i sav užas koji je fašistička, to jeste nacistička sila provodila na prostoru Bosne i Hercegovine. Prema tome, pisac je za predmet romana uzeo veliku društvenu krizu i predstavio kako ona utječe na život svakog pojedinca u maloj državi i njihovo buđenje otpora. Tako prijelomni trenuci, kao što je antifašistički otpor, za Imamovića predstavljaju sastavnim i neophodnim dijelom napretka bosanskohercegovačkog društva. On rekonstruira i opisuje ljudsko – historijsku istinu jer je veliki patriota. Lukač (1958: 43) smatra da je patriotizam kod pisca neophodan za stvaranje pravog historijskog romana koji čitaocu približava i predočava prošlost istinito i stvarno.

U “Slanoj zemlji” kao prvenstveno historijskom romanu sasvim je očekivano preplitanje nekoliko zanimljivih i složenih podžanrova. “Slana zemlja” je istovremeno i ljubavni roman po dijelu događaja i snazi emocija koju nudi, politički po sukobima ideologija koje opisuje, društveni i psihološki po sjajno opisanom ozračju koje motivira likove u teškim ratnim vremenima nude, ovisno o karakteru i psihi, najbolje i najgore (usp. Krmpotić 2015). S obzirom na to da je Imamović napisao roman o mučnom historijskom i političkom periodu u Bosni i Hercegovini, jasno je da je podžanr političkog romana bitno istaknut. Pisac pripovijeda o borbi čovjeka protiv fašističkog sistema. Tako da se podžanr političkog romana javlja u evociranju Drugog svjetskog rata kao perioda ispunjenog sukobima gdje pisac oblikuje atmosferu užasa kritički sagledavajući moralnu i egzistencijalnu situaciju čovjeka koji je suočen s normama i prinudama sistema (usp. Kovač 2005: 8). Mustafa Vilović, Rudolf Vikić, Enver Šiljak, Frida Laufer i drugi, bore se protiv nacističke sile koja mijenja i uništava dotadašnji sistem i poredak.

Derk (2015) ističe da je u prvom planu “Slane zemlje” elementarna ljubav koja je i u ratnim prilikama nalazila svoje puteve za spajanje onoga što su rasni zakoni i ideologija te na silu

⁸³ “Slana zemlja” sadrži temeljne elemente historijskog žanra: jaki likovi, odnos prema nacionalnoj ideji, uspostavljanje hijerarhijskog odnosa između ljubavi prema domovini i prema ženi, prožetost idejom povijesnog napretka za koju se opredjeljuju svi unutartekstovni, ali izvantekstovni sudionici (usp. Matanović 2003: 40).

uspostavljeni uzusi pokušavali rastaviti. U Imamovićevoj literaturi je sasvim očekivano da će se brutalnom nasilju suprotstaviti tema ljubavi kao jedan od važnijih motiva u borbi protiv okupatora. Ljubavna priča između Envera Šiljka i Fride Laufer nije proizvod piščeve fikcije već je tragična i potresna, stvarna historijska priča. S obzirom na to da se radi o osjetljivom tematskom sloju, pisac je prije samog čina pisanja proučio dokumente, novine, snimke te se na taj način suočio s građom koja mu je osigurala vjerodostojnost svakog iskaza (usp. Matanović 2015: 225). Tako su intertekstualni odnosi u “Slanoj zemlji” uspostavljeni prema vanknjiževnim žanrovima: pisma, novinski članci i dopisi, ali i radio emisije i snimci koji u Imamovićevom primjeru uvijek služe kao potvrda historije i historijskih događaja.

Vrijeme radnje romana odvija se u stvarnim i preciznim odrednicama historijskog okvira, to jeste u periodu Drugog svjetskog rata. Mustafa Vilović priču je započeo 27. marta 1941. g., a završio je 14. aprila 1946. godine kao jedini preživjeli svjedok. Na taj način su najveće narativne cjeline date kroz njegov iskaz koji se ujedno može proglasiti centralnim pripovjedačem i veziljom tuđih iskaza (usp. Matanović 2015: 227). Mustafa, sin gradonačelnika Osmana Vilovića, bio je blizak istaknutim političkim ličnostima i učesnicima antifašističkog otpora te je sudjelovao u važnim događajima. Dakle, blizak objema stranama historijske priče, on vješto je balansirao između nacista/fašista kako bi pomogao svojim drugovima i drugaricama, herojima antifašističkog otpora. Vilović pripovijedajući o vlastitom političkom i intimnom životu, pratio je rad članova otpora i pokušavao osigurati njihovu slobodu.

Jedna od važnijih karakteristika općenito historijskog romana, a samim tim i romana “Slana zemlja” je mjesto radnje. Od samog naslova i fotografije na koricama pisac je jasno uputio da je radnju smjestio u Tuzlu. Međutim, ne opisuje samo Tuzlu, njena okolna brda i planine, skrivene kuće, kafane i ulice već i cijelu Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo i nacističke logore u Hrvatskoj. Iako roman obuhvata veći vremenski raspon, česte promjene mjesta radnje, više likova, Imamović je uvijek precizan. Totalitetom objekata ili obuhvatnom slikom stvarnosti datog vremena čitalac stječe utisak o punoći i potpunosti romanesknog svijeta (usp. Brajović 1996: 257).

Tema romana jeste opsadno stanje u Drugom svjetskom ratu u Tuzli gdje ljudske ništarije preuzimaju poluge moći (usp. Stojić 2015). Pisac je pripovijedao o kolektivnom osjećaju napetosti i straha u prijeratnim danima zbog ulaska Hitlerovih snaga u Tuzlu, osnivanju antifašističkog otpora, tragičnoj ljubavnoj priči, osuđivanju i strijeljanju, a zatim i ubijanju

antifašista te na kraju oslobođenju Tuzle. Imamovićev roman svjedoči o teškoj, ali istrajnoj borbi Bosanaca i Hercegovaca za odbranu domovine od fašističkih nakaza. On spaja i prepliće nagomilane brige i nepisane rečenice, bori se protiv zaborava i vraća dostojanstvo naj snažnijim riječima svih jezika, svih vjera i nacionalnosti (usp. Matanović 2015: 226). U vezi s tim, u njegovom cjelokupnom opusu iznad svega se javlja ideja ljubavi. Za Imamovića, pravnika, političara i književnika, ljubav je uvijek glavni pokretač ljudske snage koja je na isti način usmjerena prema: dragom/dragoj, domovini, ujedinjenju i ljudskom rodu općenito. Dizdar (2015) navodi da je jedan od kvaliteta romana "Slane zemlje" činjenica da predstavlja suho zlato za pedagoške i didaktičke svrhe. Pisac vjeruje da se iz historije može naučiti pa se u njegovim romanima uvijek ističe ideja napretka. Cjelokupan Imamovićev opus, a posebno "Slana zemlja", kao što Julijana Matanović (2003: 147) navodi da jeste roman koji tematizira muku života pojedinca na našim prostorima, bez obzira o kojem stoljeću se radi, predstavlja najbolje stranice domaće proze.

U "Slanoj zemlji" kao historijskom romanu, Imamović ne prepričava velike historijske događaje, nego oživljava one koji su učestvovali u tim događajima, dočarava društvene probleme koji su utjecali na djelovanje pojedinaca. Pisac donosi specifičan oblik zaustavljenog vremena, statičnost historijskog toka u kome se sabiraju i prošlost i budućnost u jedinstvenom polju neprestane sadašnjosti kako bi se u njoj pokazale stvarne vrijednosne determinante življenja (usp. Kazaz 1996: 394). Na isti način kao što je Jasmin Imamović "model za javnost", njegova djela su model za bolju sadašnjost i budućnost. On se vraća u prošlost kako bi čitaoca naveo da razmišlja o sadašnjosti i ponudio nadanja za budućnost što jeste Imamovićeva ukupna memorijska praksa koja se realizira u specifičnim okvirima koji roman smještaju u kontekst kanonskog kulturnomemorijskog makromodela (usp. Kodrić 2018: 81).

Derk (2015) ističe da je "Slana zemlja" u osnovi apoteza sevdaha te da je moto romana sevdalinka "Je l' ti žao što se rastajemo". Enver Šiljak pjeva pjesmu posvećenu Fridi u trenutku kada ga vode na strijeljanje. On je u posljednjim trenucima svog života pružao otpor, a ujedno pokazao žal za voljenom:

"Je l' ti žao što se rastajemo,
aj, je l' ti žao što se rastajemo?"

Jest mi žao i duša me boli,

proklet bio dušman što nas rastavio.

I umrijeću, prežalit te neću,
aj, i umrijeću, prežalit te neću.”

(Imamović 2015: 162)

U riječima “Je l' ti žao što se rastajemo” Julijana Matanović (2015: 231) vidi povezanost onih koji znaju da se ljubav – “ni u vremenima velike povijesti, ne može naučiti zaboravu”.

“U svijetu je nestalo ljubavi – juče mu je rekao otac. I bio je u pravu. Više od dvije decenije širila se epidemija pohlepe, laži i mržnje. U početku, malo po malo, s vremenom sve brže i više, među ljudima je počelo nestajati poštovanja, samopoštovanja i ljubavi. Lišeni samopoštovanja, uvjereni u svemoć novca, a željni da budu voljeni, mnogi su povjerovali da je i ljubav moguće kupiti. Javne kuće su postale pretrpane očajnicima, a skupi hoteli animir-damama.” (Imamović 2015: 5)

Roman počinje pripovijedanjem sveznajućeg pripovjedača koji naznačava atmosferu, opisuje grad i pozicionira likove (usp. Matanović 2015: 227). Odlomak implicira da je zavladao doba u kojem su povećane zarazne ljudske nečasne namjere i postupci – “širila se epidemija pohlepe, laži i mržnje”. Dakle, predstavljen je svijet u cjelosti kao mjesto nemorala, razvrata, to jeste beščašća. Društveni ambijent ukazuje da je nastala suštinska ljudska drama na svim nivoima života – “među ljudima je počelo nestajati poštovanja, samopoštovanja i ljubavi, javne kuće pretrpane očajnicima, a skupi hoteli animir-damama”.

“U grad su pristizali čuveni iscjelitelji, gatare, čudotvorci, proroci i druge varalice. Ljudima bez budućnosti budili su nadu gledajući u karte, grah, kašike, dlanove, računajući nešto na bazi datuma njihova rođenja... Neki su u besćenje prodavali namještaj, voćnjake, njive, čak i kuće, nastojeći kupiti drugačiji i bolji život. Množili su se i oni koji su, da pretvore svoje nesreće u ono što smatraju srećom, lagali sebe i druge.” (Imamović 2015: 5)

Nakon što je pripovjedač naglasio dramatičnu sliku svijeta, on precizira mjesto radnje opisivanjem ambijenta grada kao mjesta koje je ispunjeno sumnjivim osobama – “iscjelitelji, gatare, čudotvorci, proroci i druge varalice”. Također, on ističe da su ljudi pohlepno i bez razmišljanja mijenjali svoje živote kako bi ostvarili dobit – “u besćenje prodavali namještaj, voćnjake, njive, čak i kuće, nastojeći kupiti drugačiji i bolji život”. Vrijeme radnje nije

precizno određeno, ali način na koji je opisana slika nesretnog života jasno je da je riječ o društvenom, odnosno kritičnom povijesnom trenutku.

“Poslije duge, hladne i sive zime, umjesto dugo čekanog, prvog proljetnog jutra, dvadeset sedmog martovskog dana, probudio ga je sunčan ljetni dan! Pozdravio je vedro raspoloženu majku i neveselog oca, preskočio doručak i izašao na ulicu. Vani nije mirisalo proljeće, nego ljeto! Bilo je toliko toplo da se vratio kući, kaput i sako okačio u hodniku i ponovo izašao na ulicu. (...) Zastao je na Kapiji, pijaceti na kojoj se spaja pet ulica. Iz pravca Glavne ulice, Apel placa i Sonog trga, dolazile su i na Kapiji se sudarale kolone raspjevanih gimnazijalaca, skauta, profesora, vatrogasaca, radnika... S razglasne radiostanice čule su se borbene pjesme, ljudi su se okupljali u povorke, smijali, marširali, uzvikivali i pjevali. Dugo su patili, čekali i evo, zajedno s prvim suncem, dogodio se preokret. Kad su se prestali nadati proljeću, dobili su daleko više od toga, zima se pretvorila u ljeto, kukavičluk u hrabrost, kolektivni psimizam u zajednički optimizam. Narod je na nogama, svi su zajedno, više se ne mrze, odlučili su da se brane i u tome će, pošto su napokon zajedno, sigurno uspjeti.” (Imamović 2015: 7)

Pripovjedač vrijeme određuje slabim vremenskim informantama, navodi precizan datum ali bez godine – “dvadeset sedmog martovskog dana”. Mjesto radnje “Kapija” koje je poznato mjesto okupljanja mladih u Tuzli. Zatim, mjesto radnje potvrđuje tako što navodi – “pravac Glavne ulice, Apel placa i Sonog trga”. Za razliku od početka romana opisana je drugačija atmosfera koja ukazuje da se slika svijeta, to jeste grada bitno promijenila – “Narod je na nogama, svi su zajedno, više se ne mrze, odlučili su da se brane i u tome će, pošto su napokon zajedno, sigurno uspjeti”. Brajović (1996: 257) navodi da je prostorno i vremensko određenje jedan od najvažnijih dijelova romaneskne strukture i slike svijeta koji posebno važi za historijski roman. Prema tome, Imamović vrši literarnu rekonstrukciju prošlih vremena koji su se dogodili u Tuzli što je u njegovom primjeru važan dio razumijevanja pripovjedačko-romanesknog opusa u cjelini. Tuzla je mjesto otpora.

“Mustafa Vilović i njegovo društvo sastali su se na Trnovcu iznad Tuzle, da se dogovore kako će braniti i odbraniti ovu ljepotu. Bogato probegarali šljivici na okolnim brdima i u gradskim avlijama bili su bijeli, a livade žute! Snijeg se naglo povukao, brežuljci još nisu ozelenjeli, a osušenu lanjsku travu prekrila je jagorčevina. Toliko gusto izniklih žutih cvjetova jagorčevine, on nikada prije nije vidio. Ivan, Pašaga, Cvijetin, Jusuf, Enver,

Frida, Salih, Rudolf, Memo i drugi dogovarali su se o borbenom usmjeravanju narodnog oduševljenja.” (Imamović 2015: 8)

U prvom poglavlju koje nema naslov priču predstavlja sveznajući pripovjedač.⁸⁴ On u prvom planu uvodi poznate ličnosti iz političke i kulturne historije Tuzle. Prije svega ističe i izdvaja autentičnu ličnost “Mustafa Vilović” od ostalih stvarnih ličnosti “Ivan, Pašaga, Cvijetin, Jusuf, Enver, Frida, Salih, Rudolf, Memo”. Tako je nagovijestio da je glavni junak romana Mustafa Vilović, sin gradonačelnika Osmana Vilovića i pravnik po struci, koji ima veći udio u pripovijedanju. Prema Vukoviću (1996: 187), junak historijskog romana je čovjek koji djeluje te se nalazi u situacijama u kojima se mjeri njegova fizička snaga, hrabrost, snalažljivost. Historijski poznate ličnosti ne pojavljuju se samo kao dokaz istinitosti priče nego će one uređivati cjelovitost i formalnu uređenost fabule. Dakle, Imamović će priču ispričati tako što će svojim historijskim junacima prepustiti pripovijedanje. Pisac prikazuje individualno ljudsko djelovanje u toku društvenih-historijskih događaja. Nakon što je sveznajući pripovjedač opisao atmosferu, kreće smjena kazivača (usp. Matanović 2015: 227). Svako od njih (Mustafa, Rudolf, Enver i Frida) u pojedinačnim poglavljima počinju pripovijedanje o organizaciji i djelovanju pokreta otpora – “dogovarali su se o borbenom usmjeravanju narodnog oduševljenja”.

“Šestog aprilskog dana nebo su prvo prekrivale vrane, pa bombarderi. Hitlerovi avioni doletjeli su sa sjevera i svojom bukom rastjerali ljude sa stadiona, trgova i ulica. Činilo se da su im za repove zavezani tamnosivi, skoro crni oblaci, koji su ostali nad Tuzlom kada su nebo napustili posljednji oblici i zvukovi aviona. Sakriveni u varljivu sigurnost svojih domova i podruma, ljudi sljedeću nesreću nisu vidjeli, nego čuli preko radija. Dobro je da nisu bombardirali Tuzlu i nije dobro što su bombardirali Sarajevo.” (Imamović 2015: 8)

Obavijesti o vremenu u cijelom romanu javljaju se određenim ritmom, raspoređene su tako da se ni u jednom trenutku čitalac ne gubi u spletu historijskih zbivanja (usp. Matanović 2003: 17). Imamović je veoma spretno iskoristio vremenske orijentire – “šestog aprilskog dana” jer izvještavanje o trenucima kada se nešto dogodilo nije privilegija samo jednog (glavnog) junaka. O tome kada se nešto dogodilo izvještavaju svi junaci Imamovićevog romana, prateći pravu historijsku liniju, a da pri tome ne preopterećuju sam tekst. Odmah poslije vremenskog informanta pripovjedač precizira historijski trenutak navodeći ime historijske ličnosti –

⁸⁴ Poglavlje romana “Slana zemlja” od 5. do 9. stranice nema naslova, od polovine 9. stranice počinju poglavlja naslovljena, naprimjer – “Ja sam Mustafa Vilović”.

“Hitlerovi avioni”. Tako opisuje najteže doba čovječanstva koje je vidio svojim očima što implicira da je pripovjedač u funkciji svjedoka događanja. Dakle, Imamović je na samom početku romana otkrio da je instrument “Slane zemlje” historijski događaj, Drugi svjetski rat.

“Na trotoaru, s one strane ulice, između naše kuće i Gimnazije, počeli su se okupljati oni koji će dočekati ulazak nacista u Tuzlu. Među prvima, došli su apotekar Mičić i policajac Mujo Gelja i Venio Pipal. Mujo Gelja stoji poguren, malo raširenih ruku i nogu povijenih u koljenima. Nešto govori, ne gleda u sugovornike, nego u tle i hijenski se smiješi. Njemu sam se zamjerio kada sam zimus, svojim vezama, iz policijskog pritvora izvukao Fridu Laufer, Envera Šiljka, Albina Herljevića i druge radničke i sindikalne aktiviste. Čuo sam da je pijan pričao u kafani da bi se lako obračunao sa mnom da nisam sin bivšega gradonačelnika Osmana Vilovića.” (Imamović 2015: 9)

U historijskom romanu “Slana zemlja” ličnosti se nalaze na dvije strane, na jednoj su oni koji se odupiru i bore protiv fašističkog nasrtaja, a na drugoj su oni koji provode i podržavaju Hitlera i naciste. Pisac je Mustafi Viloviću ustupio dominaciju u pripovijedanju pa on predstavlja i imenuje sve provjerljive historijske ličnosti – “apotekar Mičić, policajci Mujo Gelja i Venio Pipal, Frida Laufer, Enver Šiljak, Albin Herljević”. Vilović priča o svemu što se događa u prijeratnim danima, izdvaja negativce koji su se našli na strani fašizma i učestvuju u organiziranju antifašističkog pokreta. On pripovijeda o događajima u kojima učestvuju i o kojima ima saznanja. Pisac je odabrao Mustafu kao glavnog junaka jer je sin dugogodišnjeg gradonačelnika Osmana Vilovića što implicira da je bio prisutan u ključnim političkim trenucima. Također, on je iz tuzlanskog antifašističkog pokreta jedini preživjeli svjedok koji može završiti priču do kraja.

“Malo pomalo, usprkos ledenoj kiši i snijegu, preko puta naše kuće okupilo se skoro stotinu onih koji su sretni usred velike nesreće. Nažalost, nisu jedini. Svakom evropskom ludilu ovdje se dolije i naše balkansko. Koliko god im naudili drugi, Balkanci često doprinesu da se u nesreći i sramoti prevrši mjera. Zato je svaka svjetska drama ovdje dramatičnija, evropska tragedija tragičnija. U promijenjenim okolnostima i stvaranju novog svjetskog poretka svi nestabilni ljudi ponašaće se slično. Pošto su njihovim dosadašnjim šefovima krune pale s glave, u potrazi za novim gospodarom i tumačem novih evropskih vrijednosti sluge trče da uskoče u voz hitlerizma.” (Imamović 2015:15)

Ljudsko crnilo u Imamovićevom romanu počinje dolaskom Hitlerove soldateske u Tuzlu koje ubrzo preraste u silovitu eksploziju nasilja i mržnje (usp. Stojić 2015).⁸⁵ Pripovjedač opisuje dramatičnu situaciju kada određena grupa oduševljeno prihvata nacistički i nacionalistički nasrtaj – “okupilo se skoro stotinu onih koji su sretni usred velike nesreće”. Matanović (2015: 229) navodi da je pisac na brojnim mjestima uspostavljao jasnu analogiju između našeg vremena i vremena priče – “Svakom evropskom ludilu ovdje se dolije i naše balkansko. Koliko god im naudili drugi, Balkanci često doprinesu da se u nesreći i sramoti prevrši mjera. Zato je svaka svjetska drama ovdje dramatičnija, evropska tragedija tragičnija”. Dakle, Imamović navodi i kritikuje ljudske anomalije jer pojedinci u ratnim vremenima pokušavaju ostvariti vlastitu dobit. Prema Stojiću (2015), pisac istražuje ontologiju opsadnog stanja u vremenu kada je zemlju preplavilo zlo dok ljudske ništarije preuzimaju poluge moći – “sluge trče da uskoče u voz hitlerizma”.

“Ja koji od svega najviše prezirem laž, prvi put u životu majci i njemu moram lagati, jer nitko ne smije znati za moj ilegalni rad. Bez obzira na to, razgovori s ocem mi prijaju. Odjednom, kao nikada prije, draže mi je razgovarati s njim nego s majkom. Posljednih mjeseci on mi je i najbolji mogući savjetnik. Ponekad, dok mi izlaže svoje mišljenje o svemu što nas je snašlo, pomislim da zna čime se bavim i da me svjesno savjetuje. Lakše mi je kada vjerujem da još nije posumnjao i da mi sve razlaže detaljno i ozbiljno bez namjere da me savjetuje kao ilegalca, nego samo kao sina.” (Imamović 2015: 23)

Imamović insistira na općem pogledu stvarnosti, gdje je glavno lice romana društveno i političko biće i njegova pozicija kao pripovjedača u komponiranju priče postaje veoma značajna (usp. Peleš 1966: 82). Mustafa Vilović od prvih stranica romana neprestano prati široke tokove tuzlanske sredine. Zatim, priču nadograđuje upisujući intimne, porodične slike u opću stvarnost te kreira čvrsti kompozicijski vez. On skriva od roditelja da je na strani antifašizma – “moram lagati, jer nitko ne smije znati za moj ilegalni rad” što implicira da se nalazi u opasnosti – “pomislim da zna čime se bavim”.

“Dok smo, željni borbe, prešli put do Sarajeva, Nijemci su okupirali i Sarajevo i Tuzlu. Za samo nekoliko dana zauzeli su čitavu državu. A prije toga, danima smo lutali u trouglu oko Sarajeva, trpjeli napade njemačkih aviona i iščekivali da nam netko nešto naredi. Neki dan pozvali su nas u obrambeni rat, uniformisali, poslali na front i, prije nego što smo do

⁸⁵ Soldateska je pojam koji označava nedisciplinarnu vojnu skupinu i surove ratnike. Vidjeti na: <https://jezikoslovac.com/word/46t0> Pristupano: 9. 10. 2023. g.

fronta stigli, potpisali su kapitulaciju. Samo jednim potpisom, za odbranu pripremljenu vojsku pretvorili u desetine hiljada Hitlerovih ratnih zarobljenika.” (Imamović 2015: 34)

Stalno mjesto radnje historijskog romana “Slana zemlja” jeste Tuzla i njena okolina, ali junaci često ističu druga mjesta – “Sarajevo, čitava država” kako bi nagovijestili da su ratnim nemirima zavijeni svi. Enver Šiljak jedan od najznačajnijih učesnika antifašističkog pokreta ispovijeda izdaju – “prije nego što smo do fronta stigli, potpisali su kapitulaciju”.⁸⁶ Tako pisac teži da ispriča surovu istinu historijske stvarnosti – “Samo jednim potpisom, za odbranu pripremljenu vojsku pretvorili u desetine hiljada Hitlerovih ratnih zarobljenika”.

“Jednom, kada je i nas nadletio njemački avion, svi su se brzo sklonili ili bacili na tle. Samo je Frida ukočeno stajala nasred proplanka. Izašao sam iz zaklona i bacio se na nju. Dok nas je avion mitraljirao, nastojao sam tijelom zaštititi Fridu. Lice sam joj prekrio grudima i njene ruke i noge zavukao pod svoje. Mitraljez je rovio zemlju oko nas, meci su fijukali, duboko sam disao, iščekivao. Nisu nas pogodili. Fridino maleno tijelo treslo se ispod mene. I svi su sve vidjeli.” (Imamović 2015: 35)

Kao što smo ranije mogli primijetiti u Imamovićevim historijskim romanima ili romanima o historiji, ali i cjelokupnom pripovjedačko-romanesknom djelu, neizostavan je ljubavni sloj priče.⁸⁷ Tako u “Slanoj zemlji”, jedno od značajnijih mjesta razumijevanja teksta jeste ljubavna priča između Envera Šiljka i Fride Laufer. Matanović (2015: 228) navodi da je Imamović ispunio važan žanrovski zahtjev vjerodostojnosti jer je svaka ličnost romana uz sebe vezala povijesnu i snažnu ljubavnu priču i to ne fikcionalnu. Pisac je posvetio brojna poglavlja opisujući najsnažniju i najpotresniju historijsku ljubavnu priču. Pripovijedanje o njima počinje onog trenutka kada Enver spašava Fridin život – “Dok nas je avion mitraljirao, nastojao sam tijelom zaštititi Fridu”.

“Ustaška vlast na gradskoj kući razapela je ogromno slovo ‘V’ i trgu dala Hitlerovo ime. U Sarajevu su obalu Miljacke nazvali Hitlerovom, a Vilsonovo šetalište Musolinijevim. Dokle će ovaj narod i najgoreg tuđina smatrati boljim od najboljeg Bosanca? Do kada će naši ljudi za identitetom tragati na pogrešnim i nama stranim prostorima? Zašto smo tako komplicirani? Dobro je da neki Bosanci vole Arabiju, Njemačku, Srbiju ili Hrvatsku ili

⁸⁶Enver Šiljak je bio učesnik Narodnooslobodilačke borbe i narodni heroj Jugoslavije. Više o tome na: https://bs.wikipedia.org/wiki/Enver_%C5%A0iljak Pristupano: 9. 9. 2023. g.

⁸⁷ Za Imamovića je ljubav princip svakog kretanja. Više o tome u: Imamović, J. (2005) *Obožavatelj trenu*. Sarajevo – Zagreb: Naklada Zoro.

neku drugu zemlju, ali ne mogu shvatiti da je mogu voljeti više od svoje rođene.”
(Imamović 2015: 36)

Od prve pripovjedačke zbirke pa do posljednjeg objavljenog romana Jasmin Imamović je isticao lični patriotizam koji je oslobođen svih ideoloških, odnosno nacionalističkih osjećaja. On iskreno voli Bosnu i Hercegovinu i sve njene narode i narodnosti. Imamovića kako u političkom tako i u književnom životu zanima isključivo ljubav prema domovini. Također, on oštro kritikuje one koji su radili protiv Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Prema tome, u “Slanoj zemlji” kritikovao je Bosance i Hercegovce koji su se našli na strani fašizma iznoseći njihova stvarna imena i prezimena. Njegov junak, Mustafa Vilović, ogorčeno posmatra i govori o onima koji su se našli na ustaškoj i fašističkoj strani, ali i onima koji ne vole vlastitu domovinu – “Dobro je da neki Bosanci vole Arabiju, Njemačku, Srbiju ili Hrvatsku ili neku drugu zemlju, ali ne mogu shvatiti da je mogu voljeti više od svoje rođene”.

“Novi poredak dovodi ih sa strane, na različite policijske, vojne i političke funkcije. Feliksa Nedjeljskog su doveli iz Križara i tog banjalučkog advokatskog pripravnika postavili za velikog župana Župe Usora i Soli. Balavac nosi leptir-mašu, kosu češlja na razdeljak, govori novim govorom i svima pokazuje svoje 'korijene' dokazujući arijevsko porijeklo. Svoje prezime Nedjeljski prepravio je u Niedzielski, kako bi zvučalo strano, i tako, po njemu, evropskije od njegove rođene verzije vezane valjda uz nedjelju. Osim toga, takvo prezime trebalo je da potvrdi njegovu fantaziju da je grofovskog porijekla.”
(Imamović 2015: 40)

Iako je Jasmin Imamović odličan u krupnim historijskim okvirima svoje fabule, on u društveno-historijskoj psihologiji svojih likova doživljava potpuni umjetnički vrhunac i visinu. Opisuje sve anomalije ljudskog društva koje su se počele rađati u predratnom periodu. Navodi osobe na određenim pozicijama koje su svoj položaj koristile kako bi stekle materijalnu ili neku drugu vrstu dobiti. Pisac je punim imenom i prezimenom istaknuo sve likove romana “Slana zemlja”, kako pozitivne tako i negativne. Jedan od negativaca romana jeste Feliks Nedjeljski koji je koristio svoje lažno porijeklo – “svima pokazuje svoje 'korijene' dokazujući arijevsko porijeklo” kako bi dobio određeni status – “veliki župan Župe Usora i Soli”.

“Početkom maja dobili smo veliko pojačanje. Stigao je Džemal Mandžić. Rat ga je zadesio u Zagrebu, pred kraj odsluženja vojnog roka. Poslije sramnog poraza u aprilskom

ratu uspio je izbjeći zarobljeništvo, probiti se do Tuzle i povezati se s nama. Uputili smo ga da se prijavi u domobrane i tamo, u Osmoj domobranskoj pukovnici, osnuje našu ilegalnu grupu. On i njegova grupa već su iznijeli iz Zapadnog vojnog logora nekoliko pušaka i veliku količinu municije. Džemal i njegovi oružje i ostalo skladište u njegovu dvorištu i polako, pušku po pušku, prenose u Slavinoviće do Amalije Lebeničnik i Goste Lazarevića, odakle ćemo ih, kada za to dođe vrijeme, prenijeti na Majevicu. U gradskoj administraciji već imamo svoje ljude. Ako uspijemo nekoga smjestiti u pravosuđe, ustašku policiju i poštu, sve ćemo držati pod kontrolom.” (Imamović 2015: 46)

Roman “Slana zemlja” se sastoji od niza slika, situacija i pojedinačnih scena koje ne pripovijeda samo Mustafa Vilović nego i Enver Šiljak, kao i druge povijesne ličnosti. Tako je pisac uz Mustafu Vilovića omogućio individualnost, to jeste pripovijedanje u Ja-formi Enveru Šiljku, Fridi Laufer i Rudolfu Vikiću. Vremenska linija radnje povremeno se naznačava određenim ritmom, Imamović koristi precizne ili slabe informante, to jeste vremenske orijentire kada navodi samo mjesec događaja – “početkom maja” ili određenim događajima upućuje na vrijeme radnje – “aprilski rat”. Prema Matanović (2015: 230), iako je riječ o povijesnom romanu, pisac je godine i datume unosio na najrazličitije načine, nekada samo brojkama, a nekada slovima utopljenim u priču, ili kombiniranjem i jednog i drugog načina. Radnju romana prati niz povijesno provjerljivih osoba – “Džemal Mandžić” čije prisustvo ne samo da doprinosi istinitosti već i dinamičnosti događaja. U romanu su opisani događaji antifašista koji su djelovali u tajnosti, rizikovali svoje živote kako bi inicirali pokret odbrane.

“Danas su pohapšeni i odvedeni Srbi, Jevrejima su juče oduzeli dućane i svu imovinu da bi im danas, javnim ponižavanjem na ulici, oduzeli dostojanstvo. Ako dopustimo ovakvo bezakonje, svi ćemo doći u istu situaciju – između ostalog je rekao doktor Mujbegović.

Moramo stati u zaštitu naših komšija. Štiteći njih, mi štitimo i sebe - rekao je muftija Kurt.” (Imamović 2015: 53)

Jasmin Imamović kao bosanskohercegovački i bošnjački pisac posebno je važan u sadašnjem, ali i budućem, kako kulturnom tako i u političkom segmentu. On je političar i književnik koji uvijek ističe element jedinstva različitosti kao glavni ukras društva u Bosni i Hercegovini. Tako njegov opus sadrži bitne momente ujedinjenja bosanskohercegovačke zajednice. Prema tome, u “Slanoj zemlji” Imamović pripovijeda o bosanskobošnjačkom naporu u spašavanju

srpskog i jevrejskog naroda kao dijela jedne zajednice – “Štiteći njih, mi štitimo i sebe - rekao je muftija Kurt”.⁸⁸

“Nisam se usudio dalje se prepirati s njim. Ipak, nisam htio da mi pesimizmom kvari raspoloženje. Danas je nedjelja, dvadeset drugi juni 1941. Treći Rajh je zaratio sa Sovjetskim Savezom i sebe osudio na propast. Obilno sam doručkovao i zabavljao majku dosjetkama. Ona se veselo smijala i uzvraćala šalama.” (Imamović 2015: 66)

Pisac vjerno prati historijsku nit kojom u romanu povremeno naznačava vrijeme događanja. On navodi precizan datum – “nedjelja, dvadeset drugi jun 1941.” uz historijski događaj – “Treći Rajh je zaratio sa Sovjetskim savezom”. Iako je “Slana zemlja” u potpunosti historijski roman, pisac tekst nije preopteretio historijskim činjenicama, informacijama niti datumima. Historijski događaji slijede jedan za drugim, dok prate intimnu priču članova antifašističkog pokreta – “Obilno sam doručkovao i zabavljao majku dosjetkama”.

“Enver i ja smo nakon upada policije u naše skrovište nekoliko dana proveli u prigradskom naselju Ravna Trešnja. Tu sam trebala biti sretnija nego u skloništu okruženom njemačkim i ustaškim komandama, ali nisam. Tamo smo bili zajedno, a ovdje smo u odvojenim kućama. Poslije nekoliko dana provedenih s Enverom, više ni jedan dan i noć ne mogu provesti bez njega. Priznao mi je da se osjeća isto. Oblačila sam burku i maskirana u pokrivenu muslimanku dolazila u njegov stan. U strahu da za to ne sazna naš komandant Ivan, preksinoć smo se dogovorili da više ne rizikujemo i da se, bar nekoliko dana, ne viđamo. Enver je prekršio obećanje i sinoć došao u moju sobu. Bio je maskiran

⁸⁸ Imamović posebno naglašava period antifašističkog pokreta koji nije razdvajao ljude na osnovu religije već isključivo na osnovu dobrote. “Istina je to da su u antifašističku borbu bili uključeni partizani različitih nacionalnosti, religija nije bila zabranjena, uz partizane su išli i svećenici, i hodže i popovi, na zasjedanju ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a bili su predstavnici različitih političkih partija. (...) Antifašisti su pobijedili jer su od početka, a naročito 1943., uspjeli promijeniti dotadašnju paradigmu. Do tada je više od dvije decenije trajalo međunacionalno nepovjerenje, mržnja, pa čak i bratoubilački rat, i baš te, za BiH i Tuzlu, važne 1943. godine, građani su masovnije nego prije, prihvatili poziv Titovih partizana, na bratstvo i jedinstvo, prihvatili zaokret, nakon kojeg čovjek čovjeku više neće biti vuk, nego brat. Umjesto bratoubilačkog rata i mržnje, ponuđeno je i od naroda prihvaćeno bratstvo i jedinstvo različitih naroda i to je za nas najveća tekovina antifašističke borbe, i samo tako mi danas možemo izaći iz aktuelne krize. U krizu smo zapali kada su građani odustali od ideje bratstva i jedinstva, iz krize možemo izaći samo povratkom na ideju bratstva među građanima. Bosna i Hercegovina je u antifašističkoj borbi, ZAVNOBiH-om i AVNOJ-em, ponovo rođena, samo na idejama antifašizma i bratstva među ljudima, ona ponovo može biti reintegrirana.” (Imamović 2017)

Dostupno na: <https://www.sdp.ba/oni-koji-su-protiv-tita-su-protiv-bih-nece-nama-vladati-poglavnicidoglavnici/> Pristupano: 20. 10. 2023. g.

ženskom burkom i prvo me uplašio, a zatim nasmijao. Osim što je želio da me vidi, htio me obradovati i saopštiti mi da nas sutra vode na Drežnik, u skrovište u kojem ćemo biti zajedno.” (Imamović 2015: 80)

Historijski roman često u velikim i snažnim realističkim opisima u kojima se pojavljuju značajni historijski događaji, može da povezuje radnju koristeći se intimnim slikama pojedinaca kako bi pružili potpuno otkivanje svih strana historijskog senzibiliteta (usp. Lukač 1958: 10). Upečatljivo mjesto Imamovićevog historijskog romana jeste ljubavna veza Envera Šiljka i Fride Laufer. Pisac je posebnu pažnju posvetio intimističkom prikazivanju njihovog odnosa kao jednog od važnih motiva otpora. Za Imamovića u “Slanoj zemlji” ljubav je pokretač otpora i kao takva ona je veoma bitna za odnos prema historijskim junacima i historiji uopće. U izdvojenom odlomku pisac je naglasio ljubavnu čežnju između dvoje zaljubljenih – “Poslije nekoliko dana provedenih s Enverom, više ni jedan dan i noć ne mogu provesti bez njega. Priznao mi je da se osjeća isto.” koji uprkos ratnim prijetnjama pokušavaju održati intimnu vezu. Određivanje mjesta radnje, odnosno prostora i vremena, uvijek je povjereno jakim, to jeste glavnim junacima. Tako se prostorna linija radnje odvija većinski u Tuzli i njenim okolnim mjestima – “prigradsko naselje Ravna Trešnja, Drežnik”. Iako je politika važan element “Slane zemlje”, Imamovićev roman se ne svodi na puki odraz političkog života: on istražuje i demontira mehanizme sveukupnog života, usmjeren na sudbinu pojedinca u društvu, roman krči put u krugu odnosa koje čovjek ne može ni izbjeći ni razriješiti u svom odnosu sa politikom (usp. Kovač 2005: 14).

“Tridesetog jula su Ivan Marković, Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Jusuf Jakupović, Franjo Herljević i ostali izašli iz grada i otišli na Majevicu. Gore su sastali s partizanima iz drugih gradova, mobilisali seljake, formirali borbene odrede i počeli s vojnim akcijama. Po užurbanom kretanju ustaša, domobrana i Nijemaca, čestim prekidima struje i telegrafa, znalo se da im zadaju puno muka. Lijepa mljekarica s Majevice redovno me izvještavala o partizanskim uspjesima. Moglo bi se kazati da smo sve dobro i uspješno organizirali, da Enver i ostali nisu uhapšeni. Da oni nisu pali, mi bismo vjerovatno odmarali i lagano, bez pritiska, jačali pokret otpora u gradu. Ovako, u strahu od novih hapšenja i potpune provale organizacije, vrtimo se u krug i paralelno radimo na njihovoj pravnoj odbrani i pripremi akcije za njihovo oslobađanje.” (Imamović 2015: 98)

Jasmin Imamović romanom “Slana zemlja”, pored glavnih junaka, odaje počast i drugim istaknutim antifašistima – “Ivan Marković, Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Jusuf

Jakupović, Franjo Herljević” i opisuje njihove hrabre podvige i ustrajnu borbu protiv fašističke sile. Glavni junaci pripovijedaju o drugima kreirajući nekoliko narativnih linija koje se stapaju u okvirni događaj. Dakle, svi oni pripovijedaju i lične priče i ono o čemu svjedoče, dok učestvuju u identičnim događajima. Prema Matanović (2003: 20), funkcija svjedoka, to jeste onoga ko je vidio događaj vlastitim očima i priče koje je slušao iz prve ruke osnažuje ostvareno pravo na govor. Tako da radnja romana teče od jedne tačke do druge ispreplićući nit stvarnih događaja i intimnih priča. Vrijeme i mjesto radnje “Slane zemlje” pisac određuje povremenim navođenjem vremenskih i prostornih informanata – “tridesetog jula, Majeвица”. U Imamovićevom primjeru opis prostora i vremena radnje uvijek je domenu predstavljanja određenog događaja – “Gore su sastali s partizanima iz drugih gradova, mobilisali seljake, formirali borbene odrede i počeli s vojnim akcijama”. Mustafa Vilović, kao očevidac događaja, iz prve ruke donosi obavijest o toku zbivanja. U cijelom romanu njegovo pripovijedanje je obilježeno narativnim obavijestima o stvarnim događajima u kojima je učestvovao ili o kojima je dobio izvještaj. Osim Vilovića, tok vremena putem opisa grade i Enver Šiljak, Frida Laufer i Rudolf Vikić, pomoću nekoliko paralelnih opisa istog događaja iz usta više očevidaca (usp. Frajnd 1996: 121). Na taj način pisac je uspostavio odnos cjeline, to jeste jedinstva između glavnih junaka i historijskog događaja.

“Jutros su nam saopštili da ćemo biti deportovani u logor. Zatvorska uprava dozvolila je našoj rodbini da se s nama pozdravi. Posjetila me Sarafina i donijela za sve nas dosta šnicli sa špinatom. Dok sam pokušavala jesti, ona mi je milovala i češljala kosu. Nisam znala koji je datum i ona mi reče da je četrnaesti august. Začudo je gledala kako jedemo, šalimo se, smijemo i pjevamo.” (Imamović 2015: 100)

Lijepa ljubavna priča Envera i Fride biva tragično prekinuta njihovim hapšenjem. Enver je odveden u zatvor, a Frida deportovana u logor. U cjelinama – “Ja sam Frida Laufer” junakinja ispovijeda tešku i mučnu borbu za preživljavanje u logorima. Njena uloga važne članice antifašističkog pokreta mijenja se u glavnog svjedoka pa ona u daljoj radnji pripovijeda i svjedoči isključivo o užasnim maltretiranjima i izivljavanjima fašista nad ženama i djecom. Imamović je prikazao kako životi pojedinaca ovise uvijek od velikih historijskih događaja (usp. Matanović 2003: 152).

“Laknulo mi je kad nam narediše da legnemo na tle. Ustaše su prolazile kroz nas, nasumice ubijale, a ja nisam dovoljno visoka da ih na vrijeme opazim i pokušam pobjeći. Ovako, kada smo legli na tle, bar sam imala pregled. Ispred nas je bio postavljen mitraljez

iza kojeg je bio ustaša i povremeno uzvikivao... Ja sam vaš Bog! Ko se pridigne ili progovori, oduzimam mu život! - urlao je s vremena na vrijeme. Jedan muškarac se u napadu panike pridigao i nekud krenuo. Pokošen je rafalom i onako krvav i mrtav pao preko poplegih ljudi. Od tada nije se čulo ništa i nije se pomjerio nitko. U potpunoj tišini, kao živi mrtvac, dočekasmo noć.” (Imamović 2015: 109)

Podžanr političkog romana u “Slanoj zemlji” ogleda se u prikazivanju situacije u kojoj je ugrožena čovjekova egzistencija, koji je suočen s normama i prinudama sistema (usp. Kovač 2005: 8). Forma romana ukazuje na veoma zahtjevan narativni postupak: svako je zadužen za svoju priču, a sve priče su dio opće priče koje se ulančavaju hronološkim slijedom i to po zakonu i formuli pričam ti svoju priču, a ti je nastavi (usp. Matanović 2015: 226). U vezi s tim, kao što smo u prethodnom odlomku naveli, Frida Laufer počinje pripovijedanje o vlastitoj borbi za preživljavanje. Ona u obliku ispovijednog iskaza, to jeste svjedočenja donosi stravične opise ustaških zlodjela koje je preživljavala – “ustaše su prolazile kroz nas, ispred nas je bio postavljen mitraljez, oduzimam mu život, pokošena rafalom”. Tako su Fridine cjeline u romanu važne u razumijevanju historijske drame jer nas upoznaje sa najtežom stranom fašističke okupacije – “kao živi mrtvac, dočekasmo noć”.

“Kada su četrnaestog dana osmog mjeseca odveli Fridu, prestao sam bilo što od života očekivati. Svaki put kada su me počeli tući, želio sam da mi zadaju udarac koji neću preživjeti. Zato sam ih pri ispitivanju i mučenju provocirao i rekao im sve što mi je na srcu i što su odavno zaslužili. Govorio sam im da će za zločine biti na smrt kažnjeni, da ću im vratiti ako preživim, a ako me ubiju, da ću biti osvećen, uzvikivao parole, sve dok me ne pretuku toliko da izgubim svijest ili umrem. Drugovi koji su me, isprebijanog, pokušavali vratiti svijesti, bili su sretni kad sam progledao i počeo davati znake života, a ja nesretan što sam se probudio i postao svjestan da sam osuđen na život bez Fride.” (Imamović 2015: 148)

Tragični sloj kao još jedno važno mjesto romana odnosi se i na cjeline – “Ja sam Enver Šiljak” u kojem Enver ispovijeda svoju bolnu i tragičnu sudbinu. On vrijeme mjeri Fridinim odlaskom – “četrnaestog dana osmog mjeseca” što pokazuje da je emotivno skrhan – “prestao sam bilo što od života očekivati”. Odvojen je od Fride i u zatvoru izložen čestim batinanjem. U njegovim iskazima preovladavaju osjećanja nesretnog čovjeka – “a ja nesretan što sam se probudio i postao svjestan da sam osuđen na život bez Fride”. Tako je njegova priča ispovijest čovjeka koji je osuđen na nemilost fašističke sile, odvojen od voljene, a

uprkos svemu i dalje prkosi neprijatelju i pokazuje otpor – “da ću im vratiti ako preživim, a ako me ubiju, da ću biti osvećen, uzvikivao parole, sve dok me ne pretuku toliko da izgubim svijest ili umrem”.

“Dok sam, dva dana poslije, pisao Štabu izvještaj, padala je jaka kiša. U izvještaj o petku, petom septembarskom danu 1941. godine, napisao sam: Predsjednik Sudskog vijeća Pokretnog prijekog suda Josip Marić u jedanaest sati izrekao je smrtnu kaznu Enveru Šiljku, Rudolfu Vikiću i Mehmedu Memi Suljetoviću. Istog dana u petnaest sati i petnaest minuta u zatvorskom krugu izvršena je smrtna kazna.” (Imamović 2015: 164)

Zlatar (2003: 237) navodi da u historijskom romanu glavni pripovjedač daje obavijesti o vremenu i datira događaje, on razlučuje načine na koje se događaji ukapaju u okvirnu priču. Dakle, Mustafa Vilović koristi dva glavna obrasca: historijski događaj koji se pojavljuje u obliku govornog iskaza i historijski događaj koji je prenesen putem tzv. historijskog dokumenta. Vilović često prilikom opisivanja događaja daje precizne informacije – “petak, peti septembarski dan 1941. godine” i potvrđuje događaj navođenjem dokumenta ili aludira na određeni dokaz – “izvještaj Štabu”. Također, on preciznom vremenskom informantom navodi smrtu kaznu Enveru Šiljku, Rudolfu Vikiću i Mehmedu Memi Suljetoviću – “istog dana u petnaest sati i petnaest minuta u zatvorskom krugu”.

“Sva trojica držala su se hrabrije od ustaša iz streljačkog stroja. Ti momci su do te mjere savladali strah od nacista da na javnom strijeljanju, pred svima, nisu pokazali ni minimum straha od smrti. Njihovo držanje zadalo je težak udarac nacistima. Ako se komunisti tako ponašaju gledajući sigurnoj smrti u oči, kako li će se tek ponašati kada se naoružaju i krenu u ravnopravnu borbu protiv fašista? Takvo pitanje sebi je vjerovatno postavila većina prisutnih. Čini mi se da se petog septembra 1941. Tuzla nije uplašila, nego oslobodila od straha.” (Imamović 2015: 165)

Pisac je od samog početka romana rekonstruirao situaciju ispunjenu sukobima u kojoj je čovjek podređen kao žrtva, bez zaštite, unaprijed poražen (usp. Kovač 2005: 8). Prema tome, žanr političkog romana Imamović je koristio u pripovijedanju o istaknutim pojedincima ali i stanju zajednice koji su u atmosferi užasa onemogućeni za svaku nadu i spas. Značajan je opis izvršenja streljanja gdje pisac ističe herojski duh Envera Šiljka, Rudolfa Vikića i Mehmeda Suljetovića te naglašava da uprkos smrtnoj kazni nisu pokazali strah od nacista već su zadržali ponos i neustrašivo gledali u streljački stroj. Tako su oni opisani kao pojedinci koji su

žrtvovali svoje živote u odbrani od fašista i pokrenuli snažniju antifašističku odbranu Tuzle i Bosne i Hercegovine – “Čini mi se da se petog septembra 1941. Tuzla nije uplašila, nego oslobodila od straha”.

“Ovdje nas je previše na malom prostoru s malo hrane. Obrijali su nam glave, obukli nas u uniforme, prestale smo ličiti na žene i sada nas s velikom lakoćom ubijaju pješacenjem, radom, glađu, bolestima, batinama, noževima i pištoljima. Nemam problema s fizičkom snagom. Trudnoća me nije oslabila nego ojačala. Sve sam jača, jer u meni svakog dana raste Enverovo dijete.” (Imamović 2015: 169)

Frida Laufer pripovijeda o mučnoj strani nacističke okupacije pa je njena ispovijest priča o teškoj sudbini Jevrejke zarobljene u logoru i izložene svakodnevnom ponižavanju – “Obrijali su nam glave, obukli nas u uniforme, prestale smo ličiti na žene...”. Njen glas u “Slanoj zemlji” omogućio je čitaocu da spozna sve nevolje nacističkog sistema, ali prvenstveno pruža ispovijest žene čija je priča o ljubavi prema Enveru i nerođenom djetetu vodilja u borbi za preživljavanje – “Sve sam jača, jer u meni svakog dana raste Enverovo dijete”. S obzirom na to da žanr političkog romana otjelovljuje dva glava retorička modela, Imamović se služio svjedočenjem koje se nameće pred brutalnošću realnih činjenica što potvrđuje da je čovjek sveden na granice svoje historijske situacije u kojoj mu je dodijeljena uloga svjedoka (usp. Kovač 2005: 10).

“I četnici su otvoreno stali uz Hitlera. U svakom osvojenom gradu strijeljaju i vješaju ljude i na svojim transparentima pišu 'Pobjeda sa Evropom, pobjeda za Evropu'!

Deletis mi juče reče da su u Dalmaciji pali mnogi naši drugovi. Reče mi da su fašisti uhapsili i Končara. Čuo sam da je i u Crnoj Gori slično - rekoh.

Jasno je da partizane potiskuju u Bosnu i da će se ovdje voditi sve odlučujuće bitke za naš opstanak.” (Imamović 2015: 185)

U “Slanoj zemlji” prostor događanja jeste važna strukturna komponenta romana. Osim toga, ranije smo naglasili da je roman nastao na stvarnoj i provjerljivoj priči iz historije grada Tuzle. Pisac ponosno ističe Bosnu kao državu koja se za razliku od drugih odlučno borila protiv ugnjetavanja, okupiranja i sprovođenja nacističke i fašističke ideologije. “Njegov spisateljski stol je cijeli grad, i to grad u kojem je Bosna dokazala da je mogla, i da može ostati Bosnom.” (Matanović 2015: 226) Sve to utječe na razumijevanje prostora kao mjesta

otpora i borbe za slobodu – “Jasno je da partizane potiskuju u Bosnu i da će se ovdje voditi sve odlučujuće bitke za naš opstanak”. Kompletan Imamovićev rad, kako politički tako i književni, vezan je isključivo za Tuzlu, i cjelovitu Bosnu i Hercegovinu.

“Japan je, bez objave rata, juče, 7. decembra 1941. godine, napao američku pomorsku bazu Perl Harbur. Za manje od jednog sata Amerikanci su pretrpjeli veće gubitke nego tokom svog čitavog učešća u Velikom ratu... Bile su to vijesti Radio Londona. Osmog decembarskog jutra 1941. godine, otac i ja smo radio slušali zajedno. Mjesecima se nadamo da će i Amerika ući u rat, i dogodilo se!” (Imamović 2015: 186)

Prema Pelešu (1966: 84), odnos prema vremenu u romanu je precizan pokazatelj pripovjedačeva odnosa prema stvarnosti. Jasno je da Imamović do kraja romana zadržao odgovoran odnos prema prošlosti, a samim tim i prema stvarnosti. Pisac insistira na objektivno postavljenim vremenskim dimenzijama gdje pravolinijski niže sve događaje. Dakle, pisac je maksimalno u “Slanoj zemlji” iskoristio postupak vremenske određenosti tako što je tačno postavio koordinate objektivnog vremena. Međutim, navođenje historijskih informacija nije preopteretilo tekst već je razvilo izvrstan sklad između objektivne određenosti prostora i vremena i niza događaja, kao i razvoja ispovijesti ličnosti romana. Osim toga, on je predstavio i širu sliku historijskog vremena opisujući stanje u ostatku svijeta – “Japan je, bez objave rata, juče, 7. decembra 1941. godine, napao američku pomorsku bazu Perl Harbur”. Vremensko određenje vezano je za historijski trenutak jer je precizno vrijeme za Imamovića neophodno u predavljanju stvarnosti i pričanja. Takav postupak unaprijed predodređuje red zbivanja i pripovjedaču predstavlja neophodan element u kazivanju događaja (ups. Peleš 1966: 84). Imamović izvanredno povezuje širu sliku – “Japan, Amerika” s događajima o kojima pripovijedaju njegove ličnosti – “Osmog decembarskog jutra 1941. godine, otac i ja smo radio slušali zajedno.”, što kreira zaokruženu sliku historije.

“Fridina jedina sreća u nesreći je u tome što do smrti nije saznala da je Enver ubijen. Njena sestra pokazala mi je prošle godine dopisnicu koju je 1942. godine, dakle osam mjeseci nakon Enverove pogibije, dobila od Fride. Na logorskoj dopisnici u zaglavlju je bilo ispisano: Loborgrad, dne. 9 V 1942. Šalje: Frida Laufer, Soba br. 31. Pri samom dnu dopisnice ustaše su odštampale napomenu: pisati grafitnom olovkom, najviše dvadeset riječi. U tih dvadeset riječi Frida je napisala: Draga seko, primila paket, hvala. Šalješ mami? Kako djeca, muž? Da li znaš nešto za mog dečka? Puno vas volim.” (Imamović 2015: 209)

Glavni pripovjedač, Mustafa Vilović, otkrio je svoju poziciju posmatrača individualnih sudbina. On je pratio Envera Šiljka, Fridu Laufer, Rudolfa Vikića i mnoge druge što mu je omogućilo da opiše najteže trenutke otpora. Nakon što je preživio Drugi svjetski rat Vilović odaje počast ubijenim atifašistima i partizanima, borcima za jednakost i slobodu. Pripovjedač je pronašao Fridino pismo iz kojeg saznajemo da ona nije znala za Enverovo smaknuće – “osam mjeseci nakon Enverove pogibije”.

“Kolona od nekoliko hiljada ljudi zastala je na Kapiji, gdje smo slušali govore o Tuzli i njenim herojima. Svi govornici rekli su da je na današnji dan, prije pet godina, u vrijeme ulaska okupatorske vojske u Tuzlu, padao mokri snijeg, a da je danas, u slobodnoj Tuzli, osvanuo lijep i sunčan dan. Sljedeća stanica na putu povorke prema Kreki biće Novi most. Dok su o Enveru, Rudolfu i Memi govorili na Novome mostu, sjetio sam se da je njihov izdajnik Zlović uhvaćen, osuđen i strijeljan. I Cajzberger, koji ih je sa svojim streljačkim vodom smaknuo pred svima, morao se suočiti sa smrtnom kaznom na istome mjestu, u istome zatvoru. Isto se dogodilo i jednom od najvećih demonata rata, Muji Gelji. On je, naravno, više od svih molio za milost i cvokotao do posljednjeg trena. Veno Pipal je još u vrijeme okupacije naletio na zasjedu na periferiji Tuzle i ubijen. Nikada se nije saznalo ko ga je ubio.” (Imamović 2015: 214)

Mustafa Vilović, pripovjedač i glavni junak, na kraju romana donosi priču o tuzlanskim herojima – “slušali smo govore o Tuzli i njenim herojima”. Imamović je pisac kojem je pravda i istina veoma važna. Uvijek teži za dubokim smislom za historijsku vjernost koja se za njega nalazi u osobinama herojizma, požrtvovanja, istrajnosti, itd. (usp. Lukač 1958: 40). U vezi s tim, kraj romana “Slana zemlja” govori o negativcima koji su dobili zaslužno – “izdajnik Zlović uhvaćen, osuđen i strijeljan, i Cajzberg, Mujo Geljo, Veno Pipal” i nagrađenim pozitivcima. “Slana zemlja” nalazi se između političkog i historijskog romana jer odgovora na pobunu ugnjetanih koji prizivaju socijalnu ili političku pravdu (usp. Kovač 2005: 13). Zbog toga, s pravom možemo kazati da je Jasmin Imamović izvanredno napisao veliki historijski roman s elementima političkog, ljubavnog i društvenog romana.

“Za njih je rat završen, a za mene još traje. Većina njihovih izdajnika i mučitelja je kažnjena. Silno sam želio da preživim i sanjao o pobjedi, ali nisam znao da je rat čovjeku koji ga preživi doživotna briga. Tek sada znam da će ko jednom zarati, u ratu ostati sve do svoje smrti. Stalno me sustižu strašna sjećanja i davno potisnuti strahovi. Sa starim bih se tjeskobama nekako i nosio, trčao, bježao, radio, spavao, skoro normalno živio, da me ne

sačekaju i presreću nove. Dugo sam čekao pobjedu kao ostvarenje svih svojih snova, i evo me u oslobođenoj Tuzli. Ostvario sam san i sad ne mogu spavati.” (Imamović 2015: 218)

Historija u “Slanoj zemlji” nije puki slijed činjenica nego prikaz onih koji su težili višem cilju, to jeste slobodi i nezavisnosti. Zato pravu historiju, njen ljudski smisao i kritički duh, pronalazimo u Imamovićevom romanu više i bolje nego u bilo kom historiografskom ili političkom dokumentu (usp. Kovač 1996: 223). U posljednjem odlomku romana pripovjedač govori o besmislu rata i ratovanja ali i teškim posljedicama koje ostaju godinama poslije njega. Iako je Mustafa Vilović iz rata izašao kao pobjednik on ostaje zarobljen – “strašnim sjećanjima i davno potisnutim strahovima”. Za Imamovića zanimanje historijom služi da se zablude otkriju kako bi se izbjegle u budućnosti, a jedna od zabula jeste da je rat potreban i neizbježan.

6. Biografija Jasmina Imamovića

Jasmin Imamović rođen je 8. oktobra 1957. godine u Brčkom. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Tuzli, a 1980. godine diplomirao je na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Po završetku studija, stekao je zvanje diplomiranog pravnika i zaposlio se u Upravi za imovinsko-pravne poslove. Poslije položenog pravosudnog ispita, postao je pomoćnik Međuopćinskog javnog pravobranioca u Tuzli. Kao pravnik, objavio je tri knjige vezane za utvrđivanje i evidenciju stvarnih prava na nekretninama i sedamnaest radova u naučnim i stručnim časopisima bivše Jugoslavije: “Pravna misao”, “ZIPS”, “Geodetski glasnik” i “Pravni život”. Imenovan je za sekretara Općine Tuzla 1991. godine. Poslije završenog rata u Bosni i Hercegovini, Općinsko vijeće Tuzle nagradilo je Imamovića najvišim gradskim priznanjem, Plaketom sa zlatnim grbom za zasluge u otporu agresiji i jednakoj zaštiti prava svih građana Tuzle. Od 1995. godine aktivno se bavio politikom, kada je postao generalni sekretar Unije bosanskohercegovačkih socijaldemokrata. Političke dužnosti obavljao je u Predsjedništvu i u drugim organima partije, a jedno vrijeme bio je i potpredsjednik SDP-a Bosne i Hercegovine. Na poziciji sekretara ostao je do 14. februara 2001. godine kada je izabran za načelnika. Nakon što je Tuzla proglašena gradom, Imamović postaje gradonačelnikom sve do 16.11.2022. godine kada je na Općim izborima izabran za zastupnika u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Jasmin Imamović je dužnost gradonačelnika obavljao dvadeset i dvije godine, najduže u historiji Tuzle. Uspješno vođenje i razvoj Tuzle i regiona prepoznato je 12.12.2022. godine kada je dobio nagradu za “Najgradonačelnika”. Jasmin Imamović živi i radi na relaciji Tuzla – Sarajevo. U braku je sa Žanetom Imamović, imaju dvije kćerke Lanu i Dinu.

Politički život gradonačelnika Tuzle obilježen je zavidnim i inovativnim postignućima. Njegova ideja o izgradnji Slanih jezera i plaže u centru grada nagrađena je drugom nagradom Svjetske turističke organizacije (UNWTO) 2012. godine. Nakon otvaranja Slanih jezera, brojni mediji su Imamovića proglasili za ličnost godine, dobio važna bosanskohercegovačka i internacionalna priznanja. Zahvaljujući Imamovićevom inovativnom projektu, industrijski grad je postao najatraktivnija turistička destinacija u Bosni i Hercegovini. Nakon sedamdeset godina ukinuo je redukciju vode u Tuzli, poništio privatizaciju javnih preduzeća, osnovao nova preduzeća i ustanove poput Centra za kulturu. Za vrijeme njegovog mandata zaustavljeno je tonjenje Tuzle koje se smatralo nerješivim problemom više od stotinu godina.

Izgradnja tehnoloških parkova, trgova, važnih i brojnih građevinskih objekata ukazuje na to da se Tuzla za vrijeme Imamovićevog mandata preporodila.⁸⁹

Osim toga, Imamović je dao izuzetan doprinos historijskom i umjetničkom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Izgradio je kulturnohistorijske trgove (Trg slobode, Soni trg, pijaceta kod spomenika Ismeta Mujezinovića i Meše Selimovića, Centralni park sa spomenikom kralju Tvrtku I Kotromaniću kao prvi spomenik prvom bosanskom kralju u Bosni i Hercegovini). Imamović je obnovio spomenički kompleks u Tuzli i stare zgrade koje su nekada bile zapuštena historijska jezgra Bosne i Hercegovine. Izgradio je Kuću plamena mira, fudbalsko igralište i brojne druge sadržaje koji su doprinijeli urbanističkom i turističkom napretku Tuzle.

Godine 2001. osnovao je književne susrete “Cum grano salis Tuzla” i književnu Nagradu “Meša Selimović” za najbolji roman na govornom području Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Zatim, 2009. godine je osnovao Međunarodni festival savremene umjetnosti mladih, “Kaleidoskop”, koji povezuje umjetnike iz različitih sredina. Osmo poglavlje u romanu “Besmrtni jeleni” nosi naslov “Kaleidoskop” što predstavlja simbol harmonizacije odnosa među razlikama i postizanja jedinstva različitosti, a prožeto je kroz sva ostala Imamovićeva djela.

U sklopu obnove spomeničkog i parkovskog kompleksa Slana banja, radio je i na obnovi spomenika Josipu Brozu Titu i tuzlanskim narodnim herojima iz Drugog svjetskog rata, kao i herojima i borcima odbrambeno-oslobodilačkog rata te neka od njihova imena upisao u svoje romane. U septembru 2022. godine Jasmin Imamović otvorio je Kuću bosanskog jezika kao posvetu bosanskom jeziku i autoru najstarijeg južnoslavenskog rječnika štokavskog narječja u Evropi, Tuzlaku, Muhamedu Hevaiji Uskufiju.

Imamovićeve biografske crtice mogu se uočiti u njegovim književnim djelima. Pisao je o svom životu i radu te političko i pravno iskustvo, iskoristio je u stvaranju književnih djela. U vezi s tim, vlastito iskustvo o Agresiji objavio je 1995. godine u zbirci priča “Ubijanje smrti”, a 1996. nastavio poetiku svjedočenja u romanu “Besmrtni jeleni”. Po uzoru na prethodna djela, 2003. godine objavio je roman “Obožavatelj trenu” u kojem opisuje život u SFRJ i Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini i tako obuhvata sliku Bosne i Hercegovine od šezdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća. Prema tome, možemo zaključiti da Jasmin Imamović književnost vidi kao sredstvo preko kojeg pisac postaje ubjedljivi dobavljač

⁸⁹ Više o Imamovićevom političkom radu pročitati na: <https://www.sdp.ba/jasmin-imamovic/>
Pristupano: 14. 11. 2022. g.

određene istine te ima zadatak da istinito svjedočenje prenese u literarnu priču (usp. Velek; Voren 1985: 58).

U konstrukciji bosanskohercegovačkog/bošnjačkog identiteta koristio se bitnim odrednicama historijske slike Bosne i Hercegovine i 2009. godine objavio je povijesni roman o Stjepanu II Kotromaniću pod naslovom "Molim te, zapiši". Nakon objavljivanja romana, izgradio je Trg slobode u Tuzli. Koncept kolektivnog pamćenja konstruirao je u romanu "Slana zemlja", iz 2015. godine. "Slana zemlja" je zasnovana na istinitim događajima i ličnostima. Opisao je dramu Osmana Vilovića, bivšeg gradonačelnika koji kroz prozor svoje kuće posmatra ulazak okupatorskih, to jeste nacističkih tenkova i vojničkih kolona. Imamović je, 2012. godine, naložio izgradnju prvog spomenika, prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. Sedam godina kasnije, objavio je roman-hroniku "Ljetopis o kralju Tvrtku" te u prvom kralju pronašao tačku bosanskohercegovačkog/bošnjačkog identiteta. Roman je doživio pozorišnu adaptaciju u produkciji Bosanskog kulturnog centra Sarajevo, u režiji Dine Mustafića i dramaturgiji Željka Hubača. Osim toga, u toku 2023. godine, počele su pripreme za prvu bosanskohercegovačku kraljevsku operu koja je zasnovana na Imamovićevom djelu – "Ljetopis o kralju Tvrtku".

U njegovim djelima vidljivo je zalaganje za očuvanje multikulturalnog bića Bosne i Hercegovine, koje je isticao i u političkom životu. Opus Jasmina Imamovića može se nazvati i memorijalnim djelom jer pisac fokus stavlja na insceniranje sjećanja i identiteta, tako što uspostavlja vezu između konceptata pamćenja/sjećanja, identiteta i književnosti (usp. Agić 2010: 30).

7. Razgovor s piscem

U istraživanju i pisanju magistarskog rada, uz mentora prof. dr. Sanjina Kodrića, nesebičnu pomoć i podršku pružio mi je Jasmin Imamović. S obzirom na to da je magistarski rad o živućem piscu čije sam pripovjedačko-romaneskno djelo odabrala, "Razgovor" jeste jedno od značajnijih mjesta rada.

Arijana Marić: Prije nego što ste napisali pripovjedačku zbirku "Ubijanje smrti", objavili ste tri stručne pravne knjige. Šta Vas je navelo da umjesto pravne knjige o odbrambeno-oslobodilačkom ratu u Bosni i Hercegovini, napišete autobiografsku zbirku?

Jasmin Imamović: Pravne knjige su nastale kao unutarnja potreba onoga čime sam bio opsjednut u tim godinama kada sam radio na poziciji pravnika. Do rata sam objavio tri pravne knjige i dvanaest stručnih radova u pravnim časopisima, bio sam u potpunosti zaokupiran pravničkim pisanjem. Međutim, rat je došao kao grom iz vedra neba, poginulo je mnogo mojih prijatelja, rođaka, kumova... Pokušavao sam u mislima da pobjegnem od ratnih događaja, stalno sam se vraćao u mirna vremena i zamišljao da ponovo imam normalan život, da pišem pravne knjige, čitam i istražujem. Bio sam svjestan da kao pravnik moram napisati pravnu knjigu o agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Saslušao sam mnogo civilnih žrtava rata i pročitao njihova svjedočanstva. Tada sam se lomio da li da napišem pravnu knjigu o krivičnom pravu, a tim se pravom nikada prije nisam bavio. Onda sam pročitao biografiju Ive Andrića i njegov tekst koji govori da je napisao roman o konzulskim vremenima umjesto stručne knjige jer ljudi vole da čitaju romane mnogo više nego stručne knjige. Kada mi je poginuo prvi rođak, Edin Bećirović u dvadeset i drugoj godini života, napisao sam i posvetio mu jednu priču. Njemačka novinarka je tu priču prevela na njemački jezik i ja sam dobio novčanu nagradu. Rekla mi je da su priču koristili u terapiji s maloljetnim delikventima. Također, posavjetovala me je da bih trebao nastaviti s pisanjem. Sve to me navelo da počnem s pisanjem. "Svadba u Dubrovniku" je prva napisana priča, pored priče o Edinu, nakon koje sam nastavio hronološki da opisujem raspad jednog doba i ono što se meni događalo. Na taj način sam spoznao moć književnosti i pisanje mi je postalo ovisnost. Književnost je bila moje skrovište od ratnih trauma, pisao sam iz potrebe da ostavim iza sebe svjedočanstvo o preživljenom užasu. Iako je "Ubijanje smrti" moja lična ispovijest, pisao sam i o onima kojih nema i o onome šta smo svi zajedno doživjeli, kako bi poslije nas ostalo štivo kao dokaz da smo se borili i da nismo odustajali.

Arijana Marić: Dvije godine nakon zbirke, objavili ste roman "Besmrtni jeleni". Likove i određene događaje ponovili ste iz pripovjedačke zbirke, ali uvodite nova i intimnija poglavlja iz ličnog života. Zbog čega ste odlučili da glavnog junaka ne imenujete?

Jasmin Imamović: "Ubijanje smrti" sam napisao s namjerom da bude pripovjedačka zbirka. Međutim, došlo je do podijeljenosti u književnoj kritici, jedni tvrde da je to roman, a drugi da je zbirka. Dobio sam brojne pohvale što me ohrabrilu da nastavim s pisanjem. Zbog toga sam odlučio da ću napisati roman i da neće biti sumnje kao za prvo djelo. Dakle, u "Besmrtnim jelenima" u potpunosti sam se oslobodio, opisivao sam više intimnih i porodičnih trenutaka nego u "Ubijanju smrti". Glavnog junaka nisam imenovao jer sam "Besmrtnu jelenu" doživio kao intimnu ispovijest. Od prve stranice počinje moja ispovijest i zbog toga nisam osjećao potrebu da imenujem glavnog lika, već sam htio da čitalac osjeti da mu govori osoba sa korica romana.

Arijana Marić: Šta Vas je potaknulo da napišete intimniju ispovijest?

Jasmin Imamović: Vjerujem u rečenicu da život piše romane, ali pod uslovom da autor ima dobru dušu i moć zapažanja kako bi mogao iz života izdvojiti važne događaje kojima će dati literarnu formu. Roman "Besmrtnu jelenu" napisao sam u jednom dahu, ali nisam znao kako da ga završim. Rukopis sam ostavio dok ne smislim kraj i onda je moja generacija 1996. godine zakazala obilježavanje dvadesete godišnjice mature. Taj susret je bio rezime moje generacije, jer neki su poginuli, neki su invalidi, a neki su u punoj snazi. I tako je meni ta godišnjica mature napisala završetak romana. Kada sam pisao roman upoznao sam jednog čovjeka iz Goražda koji je preživio ratne strahote i otišao u Višegrad. Spasio ga je Crveni križ, doveli su ga u Zenicu. Saznao sam da je bio zadužen da čisti ostatke od klanja ljudi. Razmišljao sam zašto i kako je morao preživjeti takvu traumu. Tada mi je ispričao da je sanjao da je u lovu, kada je nanišanio jelenu divio se njegovoj ljepoti, ali ga je ipak upucau. Sutradan se sjetio da je bio lovac i da je ubio mnogo životinja, a među njima i mnogo jelenu i da ga je zato stigla kazna. Ubrzo nakon toga, pronašao sam rad "Bogumili i simbolika stećaka", Challet, J. (1965) i oduševio sam se. Tekst mi je bio inspirativan i počeo sam istraživati dublje, nakon čega sam odlučio da roman i nazovem "Besmrtni jeleni". Prvo poglavlje romana identično je kao u pripovjedačkoj zbirci jer je tako taj period mog života i počeo. Priču o ubijenoj djeci napisao sam jer je moj zadatak bio da organiziram njihovu sahranu. Danju sam radio, a noću plakao i tu sam priču napisao u jednom dahu. Osjećao sam se teško, da nisam napisao tu priču, ali i cijeli roman, eksplodirao bih. Kada sam objavio

“Ubijanje smrti”, stalno sam imao osjećaj da nisam dovoljno uradio, zbog toga sam i nastavio, napisao i objavio “Besmrtne jelene”, kao svjedočanstvo o srpskoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu.

Arijana Marić: Roman “Obožavatelj trena” bitno se razlikuje od prva dva djela. Pišete veoma pozitivno o periodu socijalističke Jugoslavije iz perspektive dječaka, a kasnije i mladića Latifa. Šta za Vas predstavlja život u okviru Jugoslavije?

Jasmin Imamović: Kada sam počeo pisati roman “Obožavatelj trena” znao sam da ne želim opisivati sebe i svoj život, već sam htio da opišem život svih nas koji smo živjeli u drugačijem sistemu. Naprimjer, sistem u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini dosta se razlikovao od sadašnjeg. Mi nismo imali blindirana vrata na stanovima jer nije bilo potrebe za njima. Imali smo visok stepen sigurnosti, manje kriminala, manje odlazaka mladih u inostranstvo, gost je uvijek imao prednost i uvijek je bio rado viđen. Ja sam pisao o vremenu kada je zagrebački Končar bio drugi u Evropi, a naš Energoinvest treći. Sve to je danas nemoguće. Jugoslavija je sedamdesetih godina bila četvrta po brzini ekonomskog razvoja, naš standard je bio visok. Većina studenata je imala stipendije, naprimjer ja sam od stipendije plaćao stan i hranu. Također, studentski restorani su bili u Titovoj ulici, kod katoličke katedrale i na Marijinom Dvoru. Važno je da naglasim da ja nisam htio napisati roman kako bi pokazao da je tada sistem bio dobar, već sam težio da pišem o tome kako sam zaista živio, bez ikakvog uljepšavanja.

Arijana Marić: Kako su na Vas utjecale filozofije sufizma i taoizma?

Jasmin Imamović: Dok sam pisao “Obožavatelja trena” mnogo sam istraživao i čitao o taoizmu i sufizmu i tada mi se rodila želja da napišem roman o te dvije filozofije koje su veoma slične. Trebala mi je forma postepenog saznavanja, to jeste spoznavanja za neke trenutke koje te filozofije opisuju. U “Obožavatelju trena” sam mogao odabrati formu starenja ili formu odrastanja da nešto spoznam. Ja sam svjesno odabrao formu odrastanja pa sam pomoću sufizma i taoizma objasnio spoznaju. Naprimjer, junakovo ime, Latif, ima posebno značenje (voda i gracioznost) jer se sufizam bavi vodom života. Filozofija taoizma mi je olakšala razumijevanje putanje života, ona se zasniva na uvjerenju da svaki čovjek treba pratiti i slijediti svoj Tao ili Put. U romanu sam opisao junakov život od ranog djetinjstva, postepeno sam pratio njegovo odrastanje i spoznavanje svijeta i života. Također, u sufizmu sam pronašao filozofski pravac čiji su pripadnici sebe nazivali “Obožavatelji trena”. Oni smatraju da svijet ne nastaje da bi nestao, nego da nestaje i nastaje u svakome trenu i tako

vječno traje. Naprimjer, trenutak nestanka je sada kada mi razgovaramo, ali je istovremeno i trenutak nastanka. Ja sam u romanu kroz te filozofije pisao o vremenu nestanka jednog svijeta, sistema i načina života, a istovremeno o vremenu nastanka drugačijeg svijeta i života.

Arijana Marić: Roman se završava Titovom smrću. Zbog čega izdvajate taj trenutak?

Jasmin Imamović: Kraj romana završavam osjećajem straha i strepnje. Kada smo svi plakali, nije to bilo samo zbog Titove smrti, nego i zbog nas koji nismo znali šta nas u budućnosti čeka. Mi smo u tom trenutku bili preplašeni, nalazili smo se u neizvjesnosti, jer je Tito bio veliki autoritet koji je Srbiju i Hrvatsku držao pod kontrolom. Njegovom smrću nestala je harmonija i sloga među jugoslovenskim narodima. Zato je taj trenutak bitan, mi Bosanci i Hercegovci znali smo i osjećali da dolaze teška vremena.

Arijana Marić: “Obožavatelj trena” sadrži značajne događaje iz Vašeg života. Junaku Latifu ste dodijelili lične uspomene. Da li je Latif zapravo Jasmin Imamović?

Jasmin Imamović: I jeste i nije. Ja sam Latifu dao određene dijelove mog života, ali sam ih dao i drugim likovima romana. Također, uzimao sam i uspomene od mojih prijatelja, to jeste sve ono što mi je odgovaralo i pomoglo da izgradim romanesknu priču. Iako “Obožavatelj trena” nije autobiografsko djelo, kao što jesu “Ubijanje smrti” i “Besmrtni jeleni”, jeste pseudoautobiografsko jer ima važne dijelove mog života i života meni bliskih ljudi.

Arijana Marić: Filozofija sufizma i filozofija taoizma prisutne su u svim Vašim djelima. Kako ste uspjeli zadržati njihove teze u drugom dijelu opusa?

Jasmin Imamović: Ja sam iz obje filozofije shvatio da je uzrok stvaranja svijeta, uvijek i iznova, ljubav. Naše najprirodnije stanje jeste da budemo na putu ljubavi i tada kada smo na njemu onda smo najjači. Tako je ljubav u svim mojim djelima glavni pokretač svijeta. Onog trenutka kada povjerujete da novac pokreće svijet, dolazi raspad i nevolja. Zato ja čvrsto vjerujem da ljubav pokreće svijet. Od prve pripovjedačke zbirke pa do posljednjeg romana ja sam razvijao jake ljubavne priče. Tako da sva moja djela, bez obzira da li je to autobiografija ili historijski roman ili roman o historiji, ima podžanr ljubavnog romana. Osim tog podžanra, sva moja djela su nužno i politička jer se ja dugi niz godina bavim politikom. Uz to vjerujem da je u umjetnosti, to jeste književnosti sve dozvoljeno i smatram da je roman teško žanrovski odrediti, kao i život. Život ili životni put je nepredvidljiv jer sadrži i dobro i zlo, i smijeh i suze, i tugu i radost, dakle, sadrži sve žanrove, zato ja volim tu mješavinu žanrova.

Arijana Marić: Vaš prvi historijski roman posvećen je srednjovjekovnoj Bosni i banu Stjepanu II Kotromaniću? Kako ste došli na ideju da napišete roman o pretposljednem bosanskom banu?

Jasmin Imamović: Povod za pisanje romana "Molim te, zapiši" bilo je hapšenje bivšeg pripadnika policije iz Tuzle, Ilije Jurišića, u Beogradu 2007. godine. Jurišić je nepravедно optužen od beogradskog režima. On je branilac Bosne i Hercegovine, divan i plemenit čovjek koji je kao nedužan proveo tri i po godine u zatvoru gdje je bio izložen stalnom teroru. Apelacioni sud u Beogradu je 2019. godine oslobodio Jurišića svih optužbi i isplatio novčanu naknadu. Mene je borba Ilije Jurišića mnogo pogodila jer je on u svojoj odbrani ponavljao da ne treba dirati nevinu Bosnu i nevine ljude Tuzle i da su se zbog Bosne i Hercegovine urušile mnoge imperije. Tada sam ja napisao "Molim te, zapiši" o Stjepanu II Kotromaniću kao velikom banu koji je odbio srpsku agresiju i porazio Dušana Silnog. Dakle, da Iliju nisu uhapsili, ja vjerovatno ne bih napisao roman. Bez naročite inspiracije ne mogu pisati. Prvo sam prikupio historijske dokaze, činjenice, informacije, dokumenta i slično, pa sam tek onda počeo s pisanjem romana. Težio sam da moj prvi historijski roman bude odgovor na Ilijino hapšenje, ali da bude posvećen velikoj i nama, Bosancima i Hercegovcima, važnoj ličnosti. Romanom sam dokazao da mi kao država postojimo i da smo postojali mnogo prije, te da je naš pretposljednji bosanski ban Stjepan II Kotromanić prvi odbio agresiju Srbije na Bosnu. Nažalost, i danas se veoma malo ili nikako govori o tome i ako mi ne poduzmemo nešto sve ćemo izgubiti.

Arijana Marić: "Slana zemlja" govori o tuzlanskom antifašističkom pokretu i ulozi Bosne i Hercegovine u borbi protiv Hitlera. Šta Vas je potaknulo da napišete roman i istaknete trenutak Drugog svjetskog rata kao jednog od ključnih momenata naše prošlosti?

Jasmin Imamović: Pisanjem i objavljivanjem svakog romana ja sam htio da to bude nešto korisno za naše društvo, ali i nešto da se ja kao pisac, političar, pravnik i građanin naše države dobro osjećam. "Slana zemlja" je zasnovana na istinitim događajima. Kada sam pronašao potjernice i smrtovnice počeo sam istraživati naš doprinos u Drugom svjetskom ratu i shvatio da to uopće nije poznato svjetskoj politici. Trudio sam se da moja literatura bude zapis velikih događaja i velikih ljudi. "Slana zemlja" je knjiga za odbranu dostojanstva Bosne i Hercegovine i njenog naroda. Naše društvo ne smije zaboraviti agresiju i zločine koje smo preživjeli. Ne smijemo zaboraviti naše heroje i činjenicu da je Bosna i Hercegovina odbranila čitav slavenski jug od Hitlera, ustaša i četnika. Dobro je poznata činjenica da dok su u Srbiji,

Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji gotovo neometano vladali oni koji su odani Hitlerovom režimu, u Bosni i Hercegovini vodio se veliki rat protiv nacista/fašista, ustaša i četnika. U našoj državi su se vodile sve velike bitke i ona je mnogo više dala u pobjedi Planete protiv Hitlera, nego susjedne zemlje. Danas svijetom vladaju pobjednice Drugog svjetskog rata i bitno utječu na našu sudbinu a da uopće ne znaju za tu ulogu Bosne i Hercegovine. Naprimjer, ja vjerujem da su to svjetske sile znale u periodu srpske agresije 1992. godine mi smo mogli bolje proći, mogli smo biti primljeni u Nato savez. Izdvojio sam period Drugog svjetskog rata jer je antifašističkom borbom, ZAVNOBiH-om i AVNOJ-em, Bosna i Hercegovina međunarodno priznata. Nažalost, veoma je poražavajuća činjenica da o tome nema bosanskohercegovačkih romana, uopće se o takvim trenucima ponosne prošlosti ne pišu književna djela. "Slana zemlja" to mijenja, ona proučava taj period i dokazuje da je Bosna i Hercegovina mnogo dala i da su svi njeni narodi učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi. Zbog velikih žrtava ne možemo ih tek tako zanemariti i zaboraviti.

Arijana Marić: Vi ste prvi bosanskohercegovački i bošnjački književnik koji je napisao roman o prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. Kako se javila potreba za pisanje romana o prvom bosanskom kralju?

Jasmin Imamović: U istraživanju Tvrtkove biografije uvidio sam da se radi o veoma inspirativnoj ličnosti. Mnogi historičari navode da je često bio na rubu ponora ali da je uvijek nalazio rješenje. Njegova biografija je zgusnuta i sačinjena od velikog broja ličnih i historijskih drama. Naprimjer, njegov prethodnik je porazio cara Dušana Silnog i tri godine poslije toga umro, Tvrtko s petnaest godina postaje vladar i naravno da strahuje od Dušanove osvete. Pored toga, kada je bio na vrhuncu svoje moći doživljava izdaju brata. Ja smatram da je Tvrtko otac suverenosti Bosne i Hercegovine. On je osnivač suverenosti i sam korijen Bosne i Hercegovine. Zato je "Ljetopis o kralju Tvrtku" i politički roman, ja pišem o našem najznačajnijem političkom vođi. Dakle, kada sam shvatio da uopće na prostoru bivše Jugoslavije ne postoji roman o velikom bosanskom kralju, odlučio sam da ga napišem.

Arijana Marić: Zbog čega smatrate da je Tvrtko I Kotromanić ujedinitelj naroda?

Jasmin Imamović: Godine 2012. u Tuzli sam podigao spomenik našem bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. Tada sam istraživao i zaključio da je on nama važan jer je učinio ono što niko prije njega nije mogao. Tvrtko I Kotromanić nije bio ni musliman, ni pravoslavac niti je bio katolik. Sedamdeset i dvije godina poslije Tvrtkove smrti Osmansko Carstvo je osvojilo Bosnu, pa je sasvim logično da nije mogao biti musliman. Zatim, nije bio ni pravoslavac jer je

srpski car Dušan u septembru 1350. godine pokrenuo agresiju na Bosnu, to jeste krstaški rat s namjerom da iskorijeni tzv. herezu. Stjepan II Kotromanić je savladao i pobijedio Dušana Silnog ispod Bobovca u oktobru 1350. godine. Nepunih pet godina poslije Dušanove smrti dolazi do raspada srpskog carstva što znači da Bosni nije uspio nametnuti pravoslavlje. Tvrtko I nije bio ni katolik, jer sam pronašao pismo pape Nikole V koji 1444. godine piše pretposljednem bosanskom kralju, Stjepanu Tomašu Kotromaniću, dakle pedeset i šest godina poslije Tvrtkove smrti. U tom pismu papa Nikola V navodi Stjepanu Tomašu da je on prvi bosanski kralj koji je primio katoličku vjeru, a da su svi prije njega bili nevjernici, to jeste heretici. Zbog toga smatram da je podizanje spomenika i pisanje romana prvom bosanskom kralju zapravo podizanje spomenika Bosni i Hercegovini i ličnosti koja integrira a ne dijeli ljude Bosne i Hercegovine. Tvrtka ne može niko svojatati samo za sebe, ali ga svi zajedno možemo smatrati našim.

Arijana Marić: Zbog čega smatrate i ističete da je Tvrtko I Kotromanić danas posebno važan?

Jasmin Imamović: Moramo znati da Tvrtko I Kotromanić nije ličnost koja razdvaja već je ličnost koja veže, koja je uspjela ujediniti različite oblasti i različite narode. On je postigao harmoniju među tadašnjim razlikama. Iskoristio je višestoljetni pritisak istočnih i zapadnih kraljevstva da postigne jedinstvo i ojača srednjovjekovnu Bosnu. On je još kao ban ojačao Bosnu, pa je banovinu proširio na Srbiju, dijelove Hrvatske i Crne Gore. Naš posljednji ban je Bosnu toliko proširio da je proglasio kraljevinom. Ja danas, kao političar i književnik, ali i građanin Bosne i Hercegovine nemam želju da se naša domovina teritorijalno proširi, ali imam želju da druge države odustanu od ekspanzističkih politika prema njoj. Posebno danas važan nam je Tvrtko I kao temelj državnosti i suverenosti jer ako nam je svima dobro poznat temelj i oslonac onda sa tog temelja možemo raditi na izgradnji jače i bolje Bosne i Hercegovine. Također, važno nam je naše bosanskohercegovačko kulturno naslijeđe kao dokaz da smo odavno država, da nismo nastali preko noći. Ako tih dokaza ne budemo svjesni i ako ih ne budemo čuvali od drugih politika, mogu nam ih ukrasti, kao što su nam ukrali Povelju Kulina bana. Ako takve dokaze pokradu, onda naša budućnost može biti ugrožena. Ja pokušavam sačuvati naše naslijeđe, naslijeđe svih nas koji živimo ovdje u Bosni i Hercegovini.

Arijana Marić: Zašto Vam je bitna obnova prošlosti?

Jasmin Imamović: Mnogi o nama govore podcjenjivački što i jeste naša greška jer mi o sebi ne govorimo, ne istražujemo našu prošlost niti se njome ponosimo. Zašto bi nas neko

poštovao kada mi sami ne poštujemo sebe. Cijelo moje književno stvaranje je zasnovano na historiji, historijskim činjenicama i važnim historijskim ličnostima jer sam shvatio da ljudi malo znaju i da ih naša prošlost ne zanima. Sama činjenica da ne postoji roman o Tvrtku I, osim "Ljetopisa", pokazuje da sam upravo. Ja želim da naše samopoštovanje bude veće. Žalosno je da mladi ljudi znaju više naprimjer o engleskom kralju Arturu koji nije uopće postojao nego o našem stvarnom i prvom bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću.

Arijana Marić: Vi ste jedan od rijetkih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pisaca koji je u svom opusu obuhvatio povijest Bosne i Hercegovine, da li se namjeravate i dalje baviti književnim stvaranjem?

Jasmin Imamović: Naravno, namjeravam se baviti književnošću. Planiram napisati jedan roman iz neuobičajenog ugla koji bi čitaocu mogao biti zanimljiv. Oduvijek sam imao na umu poštovanje i strah od čitaoca, da mu moja knjiga ne bude dosadna. Nastojao sam i nastojati ću da se čovjek uz moje riječi naježi, nasmije i zaplače i zamisli i da je pročita u jednom dahu. Također, i dalje ću težiti da moja djela budu korisna našoj domovini.

8. Zaključak

Politički i književni rad Jasmina Imamovića počeo je istovremeno, od 1994. godine pa do danas objavio je šest književnih djela, jednu pripovjedačku zbirku i pet romana. U politici je napredovao od pozicije pravника, pomoćnika Međuopćinskog javnog pravobranioca u Tuzli do pozicije načelnika, a kasnije i dugogodišnjeg gradonačelnika Tuzle, pa sve do statusa zastupnika u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Politika i književnost u njegovom životu javlja se u jedinstvu i stopljenosti. Dakle, on je angažirani intelektualac koji je svoje književno stvaralaštvo i političko djelovanje usmjerio na zajednicu iz čije povijesti tumačenjem traumatičnih i ključnih trenutaka rekonstruira liniju izgradnje i borbe za očuvanje identiteta i kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine.

Jasmin Imamović se oslonio na lično iskustvo, znanje i svoju ukupnu predstavu o životu. On je pripovjedačko-romanesknim djelom doprinio historijskom znanju nacije tako što je ukazao na ključne trenutke iz bosanskohercegovačke, a samim tim i bošnjačke prošlosti. Težio je da njegov čitalac shvati i nauči da određene krize prošlosti može iskoristiti kao model djelovanja za bolju budućnost. Pisao je i o onome što je radio. Imamović ne odvaja svoju društvenu i političku aktivnost od pisanja, on radi i piše po zakonima istine i pravde.

Pisac je autentično, vjerno i potpuno realistično prikazao dijelove prošlosti koji predstavljaju sliku traumatične ali junačke historije Bosne i Hercegovine. Tako smo zaključili da je ključna odrednica Imamovićevog djela "medij pamćenja" koji ima intenciju za tumačenjem bosanskohercegovačke slike prošlosti. Osim toga, istaknut je postupak rekonstrukcije identiteta u cilju uspostavljanja četiri bitna "čvorišta" kulture pamćenja. Njegovo cjelokupno djelo protkano je historijskom i političkom niti i bitno usredotočeno na Bosnu i Hercegovinu. U vezi s tim, književni rad Jasmina Imamovića postao je važno mjesto pamćenja kulturalnog re-afirmiranja i re-etabliranja kolektivnog identiteta bosanskohercegovačke i bošnjačke zajednice.

Politički i književni angažman Jasmina Imamovića pokazuje da je on istaknuti patriota koji patriotizam ispoljava u težnji da Bosna i Hercegovina bude jaka i nezavisna država te da svi njeni narodi žive u harmoniji i jedinstvu. Svojim književnim djelima, uz stalni politički rad, ističe važnost poznavanja historije kao ključnog segmenta napretka. U vezi s tim, Imamović je odabrao događaje i periode koji svjedoče o herojskom otporu i borbi za autonomiju, a to su: bosansko srednjovjekovlje, period Drugog svjetskog rata, život u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini u okviru Socijalističke Jugoslavije i period odbrane nezavisnosti Bosne i

Hercegovine od agresije Srbije. Dakle, pisac je izdvojio one dijelove historije koji imaju važnost za čitavu zajednicu.

Odabrani historijski događaji u Imamovićevom opusu ukazuju na to da se pisac u potpunosti posvetio preispitivanju i formiranju uzroka i posljedica borbe za izgradnju i očuvanje bosanskohercegovačkog i bošnjačkog identiteta. Takav način književnog stvaranja implicira da je njegovo djelo obilježeno jakom sviješću o burnoj i traumatičnoj povijesti, pa je sama književnost predstavljena kao "priča o prošlosti" (usp. Kodrić 2018: 67). U vezi s tim, Jasmin Imamović jedan je od rijetkih bosanskohercegovačkih i bošnjačkih pisaca koji je u svom književnom opusu obuhvatio tragiku, to jeste dramu bosanskobošnjačke historije. Pisac je od prve pripovjedačke zbirke do posljednjeg romana tekst gradio unutar historijskog, političkog i društvenog okvira Bosne i Hercegovine što njegov cjelokupni opus otkriva i kao "biblioteku pamćenja".

Njegova prva pripovjedačka zbirka "Ubijanje smrti" objavljena je 1994. godine. Zbirka je zasnovana na dramatičnom i traumatičnom ličnom iskustvu pisca što implicira da je bitno obilježena poetikom svjedočenja i ratnim, to jeste antiratnim pismom. Imamović je književnost unutar poetike svjedočenja predočio kroz vlastito iskustvo kojim prenosi moralne i etičke poruke. "Ubijanje smrti" odredili smo kao autobiografsku prozu u užem smislu u kojoj pisac iz lične pozicije predstavlja subjektivno iskustvo ratne zbilje. U tekstu postoji ovjera identičnosti između pripovjedača, lika i autora što znači da je Imamović ispoštovao osnovni uslov za Lejeuneov autobiografski sporazum koji upućuje da je riječ o tipičnoj autobiografiji. Temeljna memorijska figura u pripovjedačkoj zbirci jeste figura rata i ratnika koja se artikulirala kao istinska priča o prošlosti u perspektivi povijesti i povijesnog zbivanja (usp. Kodrić 2012: 122).

Zbirka priča "Ubijanje smrti" pripada autobiografiji u užem smislu jer je zasnovana na kontinuiranom retrospektivnom pripovijedanju o vlastitom životu u kojem je identičnost autora, pripovjedača i lika ovjerena autodijegetskom naracijom u prvom licu (usp. Sablić-Tomić 2002: 40). Narativni okvir Imamovićevog pripovijedanja vezan je isključivo za prostor grada Tuzle i porodičnog doma, a posebno su naglašene privatne razine pripovijedanja o osobama iz autorovog života koje su direktno povezane s događajima iz zbirke.

"Ubijanje smrti" preciznije smo odredili kao hronološki omeđenu autobiografiju jer pisac tematizira tačno određenu dimenziju društvenog vremena u kojemu je njegova egzistencijalna ugroženost legitimirana vanjskim okolnostima. Unutar narativnog teksta tematizira se rat pa je

zbirka određena kao društveni tip hronološki omeđene autobiografije. Dakle, Imamović je proizveo vlastiti identitet u hronološki omeđenoj autobiografiji jer je narušen u socijalnoj stvarnosti, kao i unutar privatnog prostora. Kontinuirano je opisivao doživljaje na privatnom i javnom nivou te iznosio intimna razmišljanja. Prema tome, dominantna narativna tehnika u Imamovićevoj zbirci jeste autorefleksija, unutarnji monolog i autobiografsko pripovijedanje.

Identičnu narativnu tehniku Imamović je nastavio 1996. godine objavljivanjem autobiografskog romana "Besmrtni jeleni". U romanu je ponovio tematski okvir iz pripovjedačke zbirke "Ubijanje smrti" što implicira da su oba djela povezana temom razvoja pripovjedačeva, to jeste junakova identiteta koji je ugrožen vanjskim utjecajima: ratom i ratnim stradanjima u Bosni i Hercegovini. Pisac je u romanu ponovio određene događaje i likove ali je daleko više pažnju usmjerio prema ličnom, odnosno emotivnom ispovijedanju. Tako roman bolje otkriva priču o Imamovićevom djetinjstvu i porodici. Abdulah Sidran (1995) u predgovoru romana "Besmrtni jeleni" ističe da su sjećanja iz djetinjstva, događaji u piščevoj porodici veoma zanimljivi i važni jer predstavljaju vezivno tkivo koje spretno i nježno drži na okupu tzv. sporedne tokove romana, portretne digresije i intelektualne opservacije. Akcenat romana jeste na problemu ličnog preživljavanja i opstanka kolektiva uz istaknutu društvenu funkciju i ulogu pisca u odbrambeno-oslobodilačkom ratu.

Imamović je pisac iskustva koji svoju književnost gradi na iskustvenom i doživljenom što dokazuje njegov roman "Obožavatelj trena" (usp. Kazaz 2005: 121). Roman je zasnovan na formalnom obrascu bildungsromana, ali je njegovo usmjerenje okrenuto ka Latifovoj spoznaji vlastite ličnosti i života. Pisac je proces spoznaje u romanu konkretnije opisao kroz teoriju sufizma i učenje Ibn Arabija. Roman spada u postmodernistički tip tako što konstruira stvarnost kroz subjekt koji pribjegava autobiografskim elementima izgradnje ličnosti. U vezi s tim, jednom kada su autobiografski elementi uključeni u roman oni mijenjaju status i izjednačavaju se sa svim drugim elementima koji čine roman, što jeste postupak personalizacije fikcije čime se stvara prostor za pisanje o sebi koje je karakteristično za postmodernizam (usp. Lešić 2005: 516).

Roman "Obožavatelj trena" odredili smo kao pseudoautobiografski tip romana jer počiva na fingiranju iskazne stvarnosti života i svjetonadzora pripovjedača koji se temelji na vjerodostojnim informacijama vezanim uz tematiziranje zbivanja i osnose s drugim osobama (usp. Sablić-Tomić 2002: 46). Pisac je kroz Latifa pripovjedač o ličnim doživljajima te tako izgradio sliku vlastitog odrastanja koje je određeno historijskom situacijom. Visok stepen

fingiranosti dokazan je preko sekundarnih tekstova. Autorova konkretna i lična građa, odnosno njegova ličnost jeste glavni element romana. Međutim, "Obožavatelj trena" nije samo roman koji govori o odrastanju već je slika o specifičnom društvenom horizontu, kulture i sistema vrijednosti, ideoloških i političkih simbola, amblema i znakova, odnosno slika procesa raspada jednog društvenog obrasca (usp. Bijuković Maršić 2012: 175).

Prvi dio Imamovićevog pripovjedačko-romanesknog djela duboko je protkan historijom, ali prema standardima žanra to nisu historijski romani, ali jesu romani s historijskom pozadinom. Dakle, "Ubijanje smrti" i "Besmrtni jeleni" prikazuju stvarni historijski događaj, odnosno agresiju koja se dogodila u Bosni i Hercegovini i Tuzli od 1992. do 1995. godine, dok "Obožavatelj trena" govori o nizu događaja koji su doprinijeli nastanku srpske agresije. Tako pisac uspješno dočarava krug užasa i drame bosanskobošnjačke zajednice tog vremena.

U drugom dijelu opusa Jasmina Imamovića nalaze se romani: "Molim te, zapiši", "Slana zemlja" i "Ljetopis o kralju Tvrtku" koji otkrivaju izraženu piščevu historijsku svijest, to jeste zanimanje za historiju Bosne i Hercegovine. On zalazi u prošlost Bosne i Hercegovine jer smatra određene dijelove važnim i vrijednim pamćenja što implicira da postupak rasvjetljavanja nedovoljno ispitane prošlosti jeste jedan od ključnih ciljeva njegovog cjelokupnog opusa. Pripovijednim sredstvima kreirao je sliku o stvarnim povijesnim događajima pomoću kojih prošlost vidi kao političku scenu čiji su nosioci jaki pojedinci. Tako smo zaključili da je cijeli opus Jasmina Imamovića protkan elementima žanra političkog romana.

Prošlosti pristupa iz ugla monumentalizma što dodatno potvrđuje Imamovićev patriotizam prema domovini. Tako romani iz drugog dijela njegovog opusa govore o vremenima u kojima je Bosna i Hercegovina trpjela brojne napade ali i kada je ostvarila najveću teritorijalnu ekspanziju i pružila otpor fašizmu. On rekonstruira ključne trenutke jer ih smatra sastavnim dijelom izgradnje bosanske države, a jake historijske ličnosti vidi kao pozitivne junake. U vezi s tim, važna karakteristika Imamovićevog opusa jeste uvođenje realnih (historijskih) ličnosti unutar fikcionalno-književnog svijeta. Karakteristika Imamovićevog pripovjedačko-romanesknog djela jeste potreba da u svoj literarni prostor uvede što više historijskih epoha i historijskih ličnosti. Međutim, on nije uzimao u razmatranje ličnosti i periode koji ne govore o borbi za domovinu, kao naprimjer period vladavine Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske na prostoru Bosne i Hercegovine. Isključivo je tražio ličnosti i događaje, to jeste važne modele iz čijih postupaka čitalac može izvući pouku.

Historijski roman "Molim te, zapiši" objavljen je 2009. godine. Radnja se odvija u realnom historijskom vremenu uz pristustvo stvarnih historijskih ličnosti, dok se fiktivna priča pleće oko pripovjedača i njegovog intimnog života. Velika historijska ličnost Stjepan II Kotromanić nije glavni junak romana već je uloga povjerena pripovjedaču Gorčinu. On je blizak dvoru i banu i pripovijeda priču o bosanskom srednjovjekovlju i drugim ličnostima iz pozicije svjedoka. Imamovićev odabir glavnog junaka i načina na koji je ispričana priča o srednjovjekovlju upućuje da "Molim te, zapiši" vješto balansira između historijskog i novohistorijskog romana. Elementi novohistorijskog romana najbolje su predstavljeni u primjeru pripovjedača slabog imena, on ne postoji u nacionalnom leksikonu i njegov život može biti nalik životu prosječnog čitaoca te on prebiva u blizini jakih, povijesno provjerljivih junaka (usp. Matanović 2003: 130).

U našoj književnosti rijetki su književni tekstovi koji govore o herojskoj pobjedi Bosanaca i Hercegovaca nad Hitlerom. Tako Jasmin Imamović 2009. godine objavljuje roman "Slana zemlja" gdje se tema fašizma javlja se kao oštra kritika na doba koje je čovječanstvo zapamtilo kao najstrašniju, najmračniju deformaciju i degradaciju čovjeka i ljudskog društva.⁹⁰ Pisac je posebno ponosan na bosanskohercegovačko antifašističko naslijeđe i Tuzlu koja je pružila snažan otpor i postala najsigurniji čuvar antifašizma. "Slana zemlja" svjedoči o potvrđi državnosti Bosne i Hercegovine u najtežim danima fašističke destrukcije.

"Slana zemlja" govori o historijskim događajima iz perioda Drugog svjetskog rata i istaknutim ličnostima iz tuzlanskog antifašističkog pokreta. Dakle, pisac opisuje život i mučnu, ali istrajnu borbu malog čovjeka naspram fašističke sile. Poseban akcenat romana jeste na stvarnim ličnostima koje doprinose književno-umjetničkoj ubjedljivosti djela. "Slana zemlja" je pohvala i spomenik herojima koji su dali svoje živote za borbu nad fašizmom. Istaknuta vrijednost romana jeste činjenica da je Imamović pri pisanju više od fikcije odlučio poštovati historijske činjenice i ličnosti, što znači da čitalac ima priliku upoznati povijesno istinite ličnosti i zbivanja koja su u njegovoj obradi dobila poseban literarni okvir, ali su u svojoj sadržini obrađena dokumentaristički (usp. Krmpotić 2015).

Roman "Slana zemlja" pripada žanru historijskog romana. U samom podnaslovu sadržana je odrednica "roman zasnovan na istinitim događajima i ličnostima" koja implicira da je pisac

⁹⁰ Fašizam je ideologija s radikalno nacionalističkim, to jeste šovinističkim osobinama u kojoj su vođa i nacija iznad svega kao i devijantna i destruktivna ideja pretočena u rušilačku akciju prema čovjeku, društvu i prirodi (usp. Muftić 2011: 24).

ostao u okvirima pravog historijskog romana. Važna je kompozicija romana jer se Imamović poslužio zanimljivim narativnim postupkom. On je ličnostima romana ustupio mjesto pripovijedanja na način da poglavlja počinju njihovim predstavljanjem i isповijedanjem. Tako se roman razvio iz pozicije ličnosti jer je “Slana zemlja” izgovorena gledištima stvarnih, sve odreda povijesno provjerljivih osoba i nijedan lik nije izmašan (usp. Matanović 2015: 227).

“Slana zemlja” je istovremeno i ljubavni roman po dijelu događaja i snazi emocija koju nudi, politički po sukobima ideologija koje opisuje, društveni i psihološki po sjajno opisanom ozračju koje motivira likove u teškim ratnim vremenima nude, ovisno o karakteru i psihi, najbolje i najgore (usp. Krmpotić 2015). Osim toga, “Slana zemlja” je politički roman jer pripovijeda o mučnom historijskom i političkom periodu gdje je egzistencija čovjeka bitno ugrožena.

U “Slanoj zemlji” kao historijskom romanu, Imamović ne prepričava velike historijske događaje, nego oživljava one koji su učestvovali u tim događajima, dočarava društvene probleme koji su utjecali na djelovanje pojedinaca. Pisac donosi specifičan oblik zaustavljenog vremena, statičnost historijskog toka u kome se sabiraju i prošlost i budućnost u jedinstvenom polju neprestane sadašnjosti kako bi se u njoj pokazale stvarne vrijednosne determinante življenja (usp. Kazaz 1996: 394). Na isti način kao što je Jasmin Imamović “model za javnost”, njegova djela su model za bolju sadašnjost i budućnost. On se vraća u prošlost kako bi čitaoca naveo da razmišlja i stvara nadanja za budućnost što jeste Imamovićeva ukupna memorijska praksa koja se realizira u specifičnim okvirima koji roman smještaju u kontekst kanonskog kulturnomemorijskog makromodela (usp. Kodrić 2018: 81).

Romanom “Ljetopis o kralju Tvrtku” Jasmin Imamović je postao prvi bosanskohercegovački, a samim tim i bošnjački pisac koji je 2019. godine objavio roman o prvom i najvećem bosanskom kralju Tvrtku I Kotromaniću. U romanu-hronici kompozicija radnje ima prirodan tok jer pripovjedač slijedi Tvrtkov životni put u stvaranju bosanskog kraljevstva. Pisac je interpretirao stvarne historijske događaje uz pripovijedanje o prvom bosanskom kralju te je vješto integrirao historijske dokumente. Tako su postupci intertekstualnosti i interdiskurzivnosti najzastupljeniji u “Ljetopisu o kralju Tvrtku”.

“Ljetopis o kralju Tvrtku” nalazi se između novohistorijskog i historijskog romana. Junak romana jeste fiktivna ličnost, to jeste ljetopisac Hotjan koji se nalazi u blizini jake historijske ličnosti i uvijek kao svjedok lahko provjerljivih događaja. U vezi s tim, jedna od važnih karakteristika novohistorijskog romana u “Ljetopisu” jeste junak kao slaba ličnost običnog

imena i prezimena, osoba bez natuknice u nacionalnom leksikonu čiji je život nalik životu prosječnog čitaoca, koji prebiva u blizini jakih ličnosti i na svojoj koži osjeća posljedice njihovih odluka (usp. Matanović 2003: 130).

Ljetopisac Hotjan ima poseban status, usmjeren je na bosanski srednjovjekovni period vladavine Tvrtka I Kotromanića i odnose Bosne sa zapadnim i istočnim carstvima. On je svoje pravo govora izborio po formuli “vidio sam to svojim očima” – tako da je njegova pozicija svjedoka jedan od važnijih elemenata novohistorijskog romana (usp. Matanović 2003: 130). Njegov glavni zadatak jeste da osvjetli slojeve srednjovjekovne drame jer je, historijski posmatrano, Bosna bila zemlja na razmeđu dvaju svjetova, istočnog i zapadnog, kao i katoličkog i pravoslavnog. Prema dubini zahvata i organizacije, Imamovićev “Ljetopis” je kulturološka historija gledana kroz kritičku vizuru njenih likova oživljenih na tri plana: intimno-ljubavnom, porodičnom i historijskom (usp. Karić 2019: 174).

“Ljetopis o kralju Tvrtku” određen je kao roman-hronika što direktno upućuje da se radi o žanru koji se tradicionalno veže za institucije i političku povijest iz javne i povijesne perspektive (usp. Beljan Kovačić 2021: 89). Dakle, “Ljetopis” govori o historijskim događajima, ali s akcentom na političke odnose između Bosne i drugih zemalja, kao i vladarima i pojedincu unutar političkih i povijesnih drama. Pisac Tvrtka I Kotromanića vidi kao važnog političkog vođu koji pokušava, unatoč burnim i traumatičnim lomovima povijesti, osigurati što stabilniji i sigurniji opstanak zajednice.

Zanimljivo je istaknuti da su romani “Molim te, zapiši” i “Ljetopis o kralju Tvrtku” pripovijedno povezani tematiziranjem dinastije Kotromanića što implicira da se mogu čitati kao jedno cjelovito djelo. Tako je Imamović uspješno predstavio srž drame srednjovjekovne Bosne. Također, važno je spomenuti ljepotu Imamovićevog književnog umijeća, to jeste umijeće paralelnog vođenja dvije ili više sižejnih linija jedne priče. Pisac spretno gradi nekoliko narativnih tokova koji čine jednu zajedničku priču. On nikada ne koncentrira radnju oko jednog junaka jer je u njegovim djelima uvijek više likova koji grade vlastite priče, a sve priče čine jednu cjelinu što u potpunosti potvrđuje izvanredne Imamovićeve spisateljske sposobnosti.

Pripovjedačko-romanesknim djelom, Jasmin Imamović, ističe važnost poznavanja vlastite historije. On piše jednostavno i uvjerljivo, u njegovim djelima smjenjuje se historija, fikcija i metafikcija. Stalo mu je do historijske izvjesnosti i do historiografskih podataka. Njegova djela su utemeljena na provjerljivim, i ne samo pojedinačnim nego i na zajedničkim

povijesnim iskustvima i smislovima (usp. Leovac 1996: 74). Pisao je samo o onim dijelovima prošlosti za koje postoje provjereni historijski materijali, s tim da je vodio računa da budu korisni i važni za cijelu bosanskohercegovačku zajednicu. Sve to potvrđuje tezu da je Imamovićev opus bitno mjesto pamćenja bosanskohercegovačke i bošnjačke povijesti kao drame postojanja, ali i važan model za kreiranje bolje budućnosti.

Također, Imamovićev opus potvrđuje da dobro književno djelo, to jeste dobar historijski ili politički roman nastaje onda kada autor takvog djela u jednom događaju, trenutku ili ličnosti vidi paradigmu nekog ili nečega što ima neposredne ili posredne veze ili analogije sa trenutkom u kome djelo nastaje, ili sa nekim trajnim situacijama, dilemama ili problemima koji opterećuju piščev duh u sadašnjosti (usp. Frajnd 1996: 118). Njegovo cjelokupno djelo sadrži istaknut bosanski duh, jer Imamović piše o zemlji u kojoj živi i zemlji s kojom živi. Od samog početka književnog stvaranja pisac gradi ohrabrujući način posmatranja prošlosti. Pisac nam poručuje da iz prošlosti moramo (na)učiti.

On je svojim političkim i književnim radom dokazao da vjeruje u snažnu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Tako je njegovo pripovjedačko-romaneskno djelo dokument o Bosni i Hercegovini, dok slijedi Kunderinu tezu (1990: 21) da je svaki roman koji ne otkiva dotad nepoznati dio postojanja nemoralan. Njemu je spoznaja i razotkrivanje prošlosti važan moral cjelokupnog opusa. Imamović je iz prošlosti izvlačio važne poruke zahvaljujući nizu historijskih činjenica, dokumenata i sličnih materijala, koje mogu biti modeli za bolje djelovanje i bolje odnose među razlikama našeg društva.

Pripovjedačko-romaneskno djelo Jasmina Imamovića pokazuje da je bosanskohercegovačka, a samim tim i bošnjačka prošlost nepresušan izvor za književno stvaranje. On na određen način vrši modernizaciju historije, odnosno iz pozicije angažiranog intelektualca bira dijelove prošlosti za koje smatra da su ključni u sadašnjem i budućem razvoju države. U vezi s tim, Velčić (1991: 96) navodi da naša prošlost obavještava, uvjetuje i mijenja našu sadašnjost, ali također naša sadašnjost mijenja našu prošlost.

Pisac nam otvara dijalog sa prošlošću, a sve u cilju razvoja i napretka. Osim toga, on nam poručuje da moramo identificirati vlastitu prošlost kako bismo znali pronaći svoj identitet. Prema Kovaču (1996: 227), za historiju su vezane sve naše nade i sav naš rizik, ona je neotuđiv dio našeg moralnog i duhovnog bića, prostor našeg progonstva, ali i beskrajni horizont slobode. Pisac nije historičar ni prorok: on je istraživač postojanja (usp. Kundura 1990: 43). Jasmina Imamovića pokreće znatiželja i ljubav prema domovini.

9. Literatura

Primarni izvori:

1. Imamović, J. (1995) *Ubijanje smrti*. Tuzla: Radio Kameleon.
2. Imamović, J. (1996) *Besmrtni jeleni*. Tuzla: Radio Kameleon i Bosanska biblioteka.
3. Imamović, J. (2005) *Obožavatelj trena*. Sarajevo – Zagreb: Naklada ZORO.
4. Imamović, J. (2009) *Molim te, zapiši*. Zagreb: V. B. Z.
5. Imamović, J. (2015) *Slana zemlja*. Zagreb: V. B. Z.
6. Imamović, J. (2019) *Ljetopis o kralju Tvrtku*. Tuzla: Ladi.

Opća literatura:

1. Agić, N. (2010) *Književnost i kulturno pamćenje*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
2. Ajdačić, D. (1996) “Tipovi odstupanja od stvarnosti u historijskom romanu”, u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 245-256.
3. Assmann, J. (2005) *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i kulturni identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
4. Badovinac, T. (2011) “Antifašizam i fašizam u Hrvatskoj danas”, u: Zbornik radova *Antifašizam i fašizam danas*, ur. Čomić, I. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo. Str. 15-22.
5. Bahtin, M. (1989) *O romanu*. Beograd: Nolit.
6. Beganović, D. (2007) *Pamćenje traume*. Zagreb – Sarajevo: Naklada Zoro.
7. Beljan Kovačić, I. (2021) *Književnost i historiografija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
8. Bešlagić, Š. (1979) *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
9. Bijuković Maršić, M. (2012) “Prostor grada u romanima Jasmina Imamovića”, u: Zbornik radova *Bosanskohercegovački slavistički kongres*. Sarajevo: Slavistički komitet. Knjiga 2. Str. 189-199.
10. Biti, V. (1988) “Percepcija fikcije – fikcija percepcije”, u: *Pripitomljavanje drugog: mehanizam domaće teorije*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. Str. 3-23.
11. Biti, V. (1992) *Suvremena teorija pripovijedanja*. Zagreb: Globus.

12. Brajović, T. (1996) "Hronotop u Šenoinom istorijskom romanu", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 257-264.
13. Bukvić, U. (2005) "Ljubavna priča sa Tušnja", u: Nepoznat izvor.
14. Challet, J. (1965) "Bogumili i simbolika stećaka", u: *Naše starine*, ur. Bešlagić, Š. Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Str. 19-38.
15. David, F. (2015) "Roman".⁹¹
16. David, F. (2019) "Ljetopis o kralju Tvrtku je značajan doprinos bosanskoj književnosti", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*, a. Imamović, J. Tuzla: Ladi. Str. 401.
17. Derk, D. (2015) "Knjiga koja želi vratiti antifasizmu građanska prava i dostojanstvo", u: *Večernji list*. Zagreb: Večernji list. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/slana-zemlja-jasmina-imamovica-knjiga-koja-zeli-vratiti-antifasizmu-gradanska-prava-i-dostojanstvo-1019494> Pristupano: 1. 4. 2023. g.
18. Dizdar, J. (2015) "Dva Jasmina i Halid očarali Zagrepčane", u: Dnevni list *Oslobođenje*, ur. Selimbegović, V. Sarajevo: Oslobođenje. Br. 7. Str. 33.
19. Duraković, E. (2012) *Obzori bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Dobra knjiga.
20. Duvnjak Radić, Ž. (2011) *Autobiografija, fikcija i ja*. Beograd: Službeni glasnik.
21. Đekić, V. (2000) "Gradovi svjetlosti, gradovi tame", u: Časopis za društvene i humanističke znanosti *Mediterran*. Zagreb: Mediteran Publishing. Str. 6.
22. Eakin, P. (1999) "Ja i kultura u autobiografiji: modeli identiteta i granice jezika", u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
23. Frajnd, M. (1996) "Istorijski roman i istorijska drama", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 115-123.
24. F. Z. (1996) "Sveti oblik života", u: Dnevni list *Oslobođenje*. Sarajevo: Oslobođenje. Str. 12.
25. Gojer, G. (1997) "Moj izbor najboljih knjiga", u: Politički i kulturni magazin *Ljiljan*. Sarajevo: Stranka demokratske akcije. Str. 38.
26. Gusdorf, G. (1999) "Ja sam ja", u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
27. Hačion, L. (1996) *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi.

⁹¹ Tekst je e-mail prepiska Jasmina Imamovića i Filipa Davida.

28. Halilović, S. ; Palić, I. ; Šehović, A. (2010) *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
29. Hamon, P. (1999) "Za semiološki status lika", u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
30. Hamzić, M. (2009) *Književni leksikon*. Sarajevo: Dobra knjiga.
31. Ibrišimović, N. (1996) "Istorija kao storija", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 47-53.
32. Jazvić, D. (1996) "Pisac sa sviješću", u: Dnevni list *Večernje novine*. Sarajevo: FAP. Str. 9.
33. Jouve, V. (1999) "Složenost lik-efekta", u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
34. Karić, B. (2019) "Jasmin Imamović, Ljetopis o kralju Tvrtku", u: Časopis za kulturnu historiju *Gračanički glasnik*, ur. Hamzić, M. Gračanica: Cicerprom. Br. 47. Str. 173-175.
35. Kazaz, E. (1996) "Modelativne mogućnosti modernog istorijskog romana", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 393-412.
36. Kazaz, E. (2004) *Bošnjački roman*. Sarajevo – Zagreb: Naklada ZORO.
37. Kazaz, E. (2005) "Ljubav, uprkos svemu", u: *Obožavatelj trena*, a. Imamović, J. Sarajevo – Zagreb: Naklada ZORO. Str. 119-125.
38. Kazaz, E. (2008) *Neprijatelj ili susjed u kući*. Sarajevo: Rabic.
39. Kuljić, T. (2004) "Postmoderna i historija". Beograd: Filozofski fakultet.
Dostupno na: <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2003/0038-03180304289K.pdf>
Pristupano: 24. 6. 2023. g.
40. Kodrić, S. (2012) *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet.
41. Kodrić, S. (2018) *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
42. Kovač, N. (1996) "Iskustva istorije i roman", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 223-231.
43. Kovač, N. (2005) *Politički roman: fikcije totalitarizma*. Sarajevo: Armis-Print.

44. Kramarić, Z. (2019) “Kronika surovih vremena: Poviješću se ne upravlja, ona se događa”, u: Dnevne novine *Magazin*, ur. Jerković, D.
Dostupno na: <http://glas.hr/406150/11/Kronika-surovih-vremena-Povijescu-se-ne-upravlja-ona-se-dogadja> Pristupano: 20. 11. 2023. g.
45. Krmpotić, M. (2015) “Slana zemlja Jasmin Imamovića – literarni okvir za stvarne ličnosti i povijesne činjenice”, u: Dnevne novine *Mediterran*. Str. 6.
46. Kujundžić, A. (2006) “Obožavatelj trena (autobiografski i politički roman)”, u: Časopis za kulturnu historiju *Gračanički glasnik*. Gračanica: Monos. Br. 21. Str. 101-103.
47. Kundera, M. (1990) *Umjetnost romana*. Sarajevo: Veselin Masleša; Svjetlost.
48. Lejeune, P. (1999) “Autobiografski sporazum”, u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
49. Lejeune, P. (1999) “Autobiografija i povijest književnosti”, u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.
50. Leovac, S. (1996) “Istoriografija i roman”, u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 67-75.
51. Lešić, Z. (2005) *Teorija književnosti*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
52. Lewis, D. K. (2011) “Istina u fikciji”, u: Časopis za filozofiju i društvenu teoriju *Dijalog*, ur. Ugo Vlasisavljević. Sarajevo: Svjetlost. Str. 111-132.
53. Lukač, Đ. (1958) *Istorijski roman*. Beograd: Kultura.
54. Lustig, B. (2015) “Osvrt na djelo”, u: Nepoznat izvor.
55. L. A. (XX) “Drama koja se čita u jednom dahu!”, u: Časopis *Legat*. Beograd: Random House.
56. Malešević, S. (2004) *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Beograd: Fabrika knjiga.
57. Marinković, R. (1996) “Srpska srednjovekovna biografija – istorijski roman?”, u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 57-66.
58. Matanović, J. (2003) *Krsto i Lucijan: rasprave i eseji o povijesnom romanu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
59. Matanović, J. (2009) “Zapisala sam, Jasmine”, u: *Molim te, zapiši*, a. Imamović, J. Zagreb: V. B. Z. Str. 241-254.

60. Matanović, J. (2012) Zapisala sam, Jasmine, u: *Sumnja.strah@povijest.hr*, ur. Glamuzina, D. Zagreb: V. B. Z. Knjiga 361. Str. 52-64.
61. Matanović, J. (2015) "Spomenik podignut pričom", u: *Slana zemlja*, a. Imamović, J. Zagreb: V. B. Z. Str. 219-231.
62. Mikšić Labura, D. (2020) "Problematizacija svjedočenja u povijesnim romanima Feđe Šehovića".
Dostupno na: <https://dr.nsk.hr/islandora/object/ffzg%3A2085/datastream/PDF/view>
Pristupano: 14. 3. 2023. g.
63. Milanja, C. (1996) *Hrvatski roman*. Zagreb: Biblioteka Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
64. Milanja, C. (1999) *Autor, pripovjedač, lik*. Osijek: Svjetla grada.
65. Muftić, E. (2011) "Refleksije neofašizma i antifašizma u Bosni i Hercegovini", u: Zbornik radova *Antifašizam i fašizam danas*, ur. Čomić, I. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo. Str. 23-31.
66. Noris, D. (1996) "Istorija i diskurs u romanima Ive Andrića i Miloša Crnjanskog", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 57-66.
67. Palavestra, P. (1996) "Obnova istorijskog romana", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 87-92.
68. Peleš, G. (1966) *Poetika suvremenog jugoslovenskog romana (1945 - 1961)*. Zagreb: Naprijed.
69. Peković, S. (1996) "Pseudoistorijski roman kao vid trivijalne književnosti na početku veka", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 293-301.
70. Perišić, R. (2000) "Sugestivan antiratni roman lišen političkih strasti", u: Časopis *Globus*. Zagreb: Hanz Media d.o.o. Br. 516. Str. 96.
71. Prica, Č. (1998) "Mostovi", u: *Bilježnice namjernog sjećanja II*. Zagreb: Konzor. Str. 196-207.
72. Piralčić, V. (2009) "Promocija knjige Jasmina Imamovića", u: Online magazin *Žurnal*. Dostupno na: <https://zurnal.info/clanak/jergovic-u-sarajevu-se-danas-ne-moze-biti-dobar-pisac/380> Pristupano: 6. 4. 2023. g.
73. Riker, P. (1999) "Osobni i narativni identitet", u: Zbornik radova *Autor, pripovjedač i lik*, ur. Milanja, C. Osijek: Svjetla grada.

74. Sablić-Tomić, H. (2002) *Intimno i javno: suvremena hrvatska autobiografska proza*. Zagreb: Naklada Ljevak.
75. Sidran, A. (1995) "Predgovor romana Ubijanje smrti", u: *Ubijanje smrti*, a. Imamović, J. Tuzla: Radio Kameleon. Str. 1.
76. Solar, M. (2005) *Teorija romana*. Zagreb: Školska knjiga.
77. Sladojević, R. (1996) "Istorijski roman – problem žanra", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 233-237.
78. Slavnić, I. (1996) "Istorijski roman – definicije i dileme", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 209-221.
79. Stojić, M. (2015) "Bosna je slana od znoja, krvi i suza: Svaka svjetska drama ovdje je dramatičnije, a evropska tragedija tragičnija", u: Portal *Depo*, ur. Albijanić-Duraković, A. Dostupno na: <https://depo.ba/clanak/133112/bosna-je-slana-od-znoja-krvi-i-suza-svaka-svjetska-drama-ovdje-je-dramaticnija-a-evropska-tragedija-tragicnija>
Pristupano: 6. 4. 2023. g.
80. Stojić, M. (2019) "Vješto, čitljivo, s briljantnim pasažima", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*, a. Imamović, J. Tuzla: Ladi. Str. 403-404.
81. Šehić, F. (2019) "O Bosni, jelenima, zvijezdama, rijekama", u: *Ljetopis o kralju Tvrtku*, a. Imamović, J. Tuzla: Ladi. Str. 405-409.
82. Šefer, Ž. M. (2001) *Zašto fikcija?* Novi Sad: Svetovi.
83. Šemsović, S. (2005) "Veliki roman pisan kistom velikog Miroa", u: Časopis za kulturu *Lica*. God. VIII. Br. 7, 8, 9. Str. 147-148.
84. Tatarin, M. (2002) *Povijest, istina, prašina: skeptički ogledi*. Zagreb: Znanje.
85. Travančić, M. (2019) "Historija, fikcija i metafikcija u romanima o sarajevskom atentatu Georgesa Pereca i Zlatka Topčića", u: Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli *DSH*, ur. Spahić, V. Br. 3. Str. 85-96.
86. Velčić, M. (1991) *Otisak priče*. Zagreb: August Cesarec.
87. Velek, R. ; Voren, O. (1985) *Teorija književnosti*. Beograd: Nolit.
88. Volš, R. (1999) "Ko je pripovedač?", u: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja *Reč*. Beograd: Fabrika knjiga. Br. 56. 2. Str. 191-203.
89. Vuković, Đ. (1996) "Ka poetici istorijskog romana", u: Zbornik radova *Istorijski roman*, ur. Maticki, M. Beograd: Institut za književnost i umetnost; Sarajevo: Institut za književnost. Str. 181-208.

90. Zlatar, A. (1989) *Istinito, lažno, izmišljeno*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
91. Zlatar, A. (2003) "Kako ispričati povijest", u: *Krsto i Lucijan: rasprave i eseji o povijesnom romanu*, a. Matanović, J. Zagreb: Naklada Ljevak. Str. 234-240.
92. Živković, D. (1984) *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
93. Žmegač, V. (1994) *Književnost i filozofija povijesti*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
94. Žmegač, V. (2004) *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
95. Nepoznati autor. (1999) "Jasmin Imamović, scenarist filma Besmrtni jelen, u Parizu je proglašen najboljim književnim autorom!", u: Časopis *Globus*. Br. 441. Str. 89.

Web izvori:

1. <https://www.sdp.ba/jasmin-imamovic/> Pristupano: 14. 11. 2022. g.
2. <https://stadiontusanj.ba/istorijat/> Pristupano: 10. 12. 2022. g.
3. <https://www.preporod.info/bs/article/39538/poceo-rad-na-prvoj-bosanskohercegovackoj-kraljevskoj-operi-tvrtko-kralj-bosanski>
Pristupano: 18. 3. 2023. g.
4. https://www.izbori.ba/Rezultati_izbora/?resId=32&langId=1#/2/1/0/0/0/01353
Pristupano: 5. 4. 2023. g.
5. <https://bhdani.oslobodjenje.ba/bhdani/arhiva> Pristupano: 6. 4. 2023. g.
6. <https://www.zurnal.info/clanak/jergovic-u-sarajevu-se-danas-ne-moze-biti-dobar-pisac/380> Pristupano: 6. 4. 2023. g.
7. <https://depo.ba/clanak/133112/bosna-je-slana-od-znoja-krvi-i-suza-svaka-svjetska-drama-ovdje-je-dramaticnija-a-evropska-tragedija-tragicnija> Pristupano: 6. 4. 2023. g.
8. <https://www.youtube.com/watch?v=VPvUYsfvorU> Pristupano: 18. 4. 2023. g.
9. <https://www.youtube.com/watch?v=tP7N1U7oIog> Pristupano: 18. 4. 2023. g.
10. <https://rtv7.ba/arhive/193292> Pristupano: 21. 4. 2023. g.
11. <https://www.srebrenik.ba/blog-arhiva/vijesti/u-domu-kulture-u-srebreniku-promoviran-roman-ljetopis-o-kralju-tvrtku> Pristupano: 21. 4. 2023. g.
12. https://www.wikiwand.com/bs/Razgovor:Jasmin_Imamovi%C4%87 Pristupano: 21. 4. 2023. g.
13. <https://www.nedjelja.ba/hr/iz-zivota/razmisljanje/dvije-bosanske-sudbine-dvojice-kotromanica/20259> Pristupano: 21. 4. 2023. g.
14. <https://rtv7.ba/arhive/193292> Pristupano: 21. 4. 2023. g.

15. <https://tuzlanski.ba/carsija/jasmin-imamovic-ljetopis-o-kralju-tvrtku-je-roman-koji-nam-daje-za-pravo-da-nekome-ko-kaze-neodrziva-bih-odbrusimo-argumentirano-i-mocno-foto/> Pristupano: 21. 4. 2023. g.
16. <https://www.youtube.com/watch?v=z7hYi7sup5I&list=WL&index=167&t=7s>
Pristupano: 22. 4. 2023. g.
17. <https://www.youtube.com/watch?v=z7hYi7sup5I&list=WL&index=167&t=7s>
Pristupano: 22. 4. 2023. g.
18. <http://www.preporod-brcko.ba/page/predstavljanje-knjige-ljetopis-o-kralju-tvrtku-aut>
Pristupano: 24. 5. 2023. g.
19. <http://www.preporod-brcko.ba/page/predstavljanje-knjige-ljetopis-o-kralju-tvrtku-aut>
Pristupano: 10. 6. 2023. g.
20. <https://tuzlainfo.ba/index.php/novosti/item/200034-po-romanu-jasmina-imamovica-poceo-rad-na-prvoj-bh-kraljevskoj-operi-tvrtko-kralj-bosanski/>
Pristupano: 5. 7. 2023. g.
21. <https://n1info.ba/vijesti/imamovic-kralj-tvrtko-je-naslijedje-svih-nas-niko-nema-pravo-da-ga-prisvaja/> Pristupano: 30. 8. 2023. g.
22. <https://www.aa.com.tr/ba/kultura-i-umjetnost/u-sarajevu-postavljen-spomenik-bosanskom-kralju-tvrtku/2978261> Pristupano: 1. 9. 2023. g.
23. https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/stanivukovic-ljut-zbog-spomenika-bosanskom-kralju-tvrtku-i-politicko-sarajevo-prekraja-historiju/510759#google_vignette Pristupano: 1. 9. 2023. g.
24. https://bs.wikipedia.org/wiki/Enver_%C5%A0iljak Pristupano: 9. 9. 2023. g.
25. <https://www.dailymotion.com/video/x2s3s0y> Pristupano: 10. 9. 2023. g.
26. <https://www.youtube.com/watch?v=dLT-QiSt64o> Pristupano: 10. 9. 2023. g.
27. https://historija.ba/d/577-odrzano-prvo-zasjedanje-zavnobih-a#google_vignette
Pristupano: 10. 9. 2023. g.
28. <https://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnewsc.php?id=47714> Pristupano:
12. 9. 2023. g.
29. https://www.youtube.com/watch?v=0P9s_ooSh38&t=333s Pristupano: 15. 9. 2023. g.
30. https://www.youtube.com/watch?v=0P9s_ooSh38&t=333s Pristupano: 15. 9. 2023. g.
31. <https://www.youtube.com/watch?v=L2knJP7fhaI> Pristupano: 24. 9. 2023. g.
32. <https://jezikoslovac.com/word/46t0> Pristupano: 9. 10. 2023. g.
33. <https://www.youtube.com/watch?v=Rv3NAHRDCVo> Pristupano: 10. 10. 2023. g.

34. <https://bljesak.info/kultura/knjige/slana-zemlja-napisao-roman-kako-bi-bih-se-suprotstavio-revizionizmu-povijesti/215715> Pristupano: 10. 10. 2023. g.
35. <https://www.sdp.ba/oni-koji-su-protiv-tita-su-protiv-bih-nece-nama-vladati-poglavnici-doglavnici/> Pristupano: 20. 10. 2023. g.
36. <https://www.klix.ba/magazin/film-tv/dino-mustafic-uradio-dokumentarac-o-panonskim-jezerima-slane-lagune-su-ozivjele-grad/240112132>
Pristupano: 13. 01. 2024. g.